

oud utrecht

Maandblad van

**Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis
der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht**

Vijfenveertigste jaargang 1972

Uitgave van de vereniging

1972: Utrecht 850 jaar stadsrecht

Op 2 juni 1122 legde keizer Hendrik V de grondslagen voor een enorme vooruitgang in de ontwikkeling van de bloeiende stedelijke gemeenschap door de rechten die bisschop Godebald, heer van de stad en van het vorstendom Utrecht, kort tevoren had verleend aan zijn residentie, te bevestigen met zijn grote gezag, zijn bescherming en door de financiële mogelijkheden te scheppen voor de bekostiging van de hoge uitgaven die een stad noodzakelijk moest doen. De plechtige oorkonde is zwaar van betekenis met haar verheven taal, de uitgebreide inleiding, de betuiging van trouw door de Utrechtse burgers en de indrukwekkende rij van aanzienlijke hovelingen die deze keizerlijke gunstverlening door hun aanwezigheid bekrachtigen. En toch zegt deze acte heel weinig, tenminste niet aan ons, die de waarde van het recht, de gewoonten en de privileges die werden geschonken, niet leren kennen. Voor de tijdgenoot waren deze simpele bewoordingen voldoende, maar wij kunnen alleen uit het feitelijke verloop afleiden van welk levensbelang dit feit is geweest.

Het stichten van steden of het aanmoedigen van oude plaatsen door vorstelijke bescherming was in de 12e eeuw nog een nieuwigheid. Het was een weinig voorkomend gebeuren, en juist daarom vond niemand het nodig een opsomming van rechten of gewoonten te geven. Ook was een stadsrecht nog niet veel meer dan een belofte, een principiële toestemming: pas wanneer naast de enkele oude plaatsen, die sinds de 11e eeuw officieel als steden waren erkend, zich een bloeiend netwerk van economisch, politiek en militair belangrijke nederzettingen heeft gevormd met steeds ingewikkelder bestuursvormen en bepalingen, krijgt de stedelijke beweging een volledige ontplooiing en voelen de nieuwe steden van de 13e eeuw de be-

hoefte aan nauwkeurig omschreven stadsrechten. Soms met verbazing, meestal als vanzelfsprekend, aanvaarden zij de ongeschreven rechten van de steden die hun waren voorgegaan en waar van generatie tot generatie mondeling was overgeleverd wat mag en wat niet mag, hoe de positie was tegenover de vorst, tegenover bezoekende vreemdelingen en vooral tegenover kooplieden en welke verplichtingen en rechten de burgers als de waardevolle grondslagen van hun „vrijheid” koesterden.

Geborgenheid

Hoe was dit nu in Utrecht in 1122? De oorkonde bepaalt alleen in een postscriptum na de opsomming van de getuigen, dat bezoekende handelaars zijn vrijgesteld van de tol als bijdrage in de kosten van de wal, die anderen - wie wordt niet verteld - moeten betalen. Meer leren wij niet, maar dit feit is toch al een waardevolle aanwijzing. Een wal was niet alleen een bescherming tegen de boze, onveilige buitenwereld, maar omsloot ook een nederzetting, die daardoor een eigen karakter kreeg, een echt stedelijk aanzien. Wie kent niet de verschijning van de Middeleeuwse stad, die sprookjesachtig opduikt aan de horizon met zijn hoge muren en torens als een veilige ring om de huizen en kerktorens? Enkele zeldzame voorbeelden houden in West-Europa dit oude beeld vast. Zo imposant heeft het 12e-eeuwse Utrecht er stellig nog niet uitgezien: de nederzetting zal niet meer dan aarden wallen hebben bezeten zoals de stadjes Buron en Megen. Baksteen werd nog niet gemaakt omdat de Romeinse fabricage-procédé's ten noorden van de Alpen verloren waren gegaan sinds de zg. Volksverhuizingen van de 5e eeuw. De wal was een stedelijk symbool bij uitstek; het

MAANDBLAD **oud utrecht**

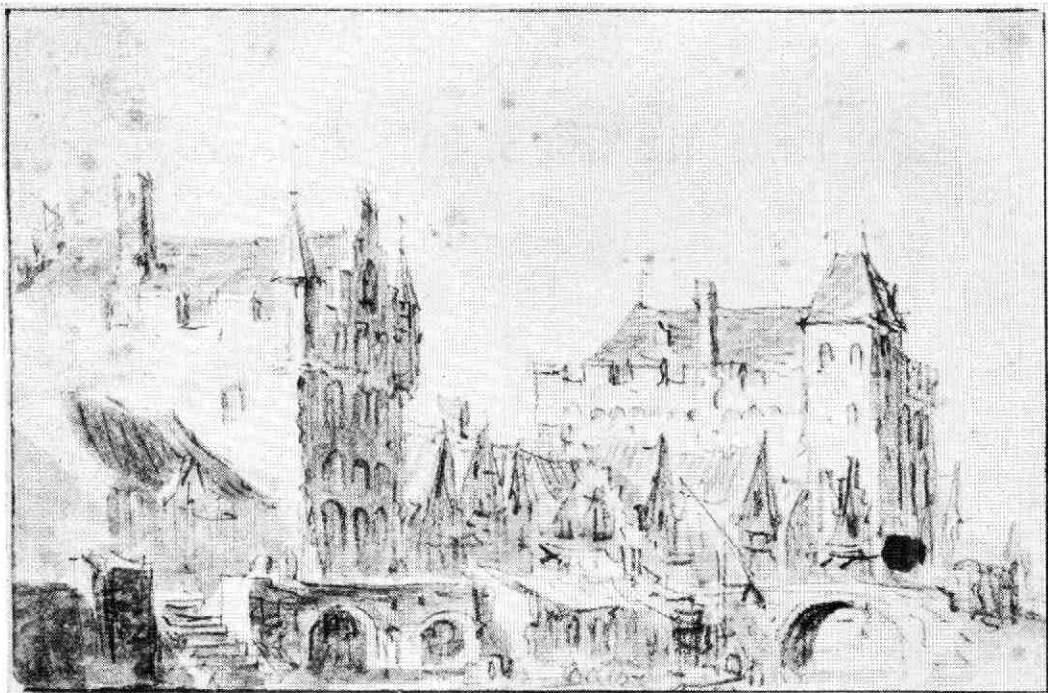
45e jaargang - nummer 1 - januari 1972

Omslag: 1 | 2

3 | 4

Zegel van keizer Hendrik V, 1122; grootzegels van de stad, 1196, 1277 en 1531.

Eindredakteur: B. Kieboom, Amazonedreef 26, Utrecht, tel. 61 46 93
Redakteleden: mejuffrouw drs. L. van Tongerlo, dr. J. E. A. L. Struick
Administrateur: A. B. R. de Vries, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. 71 18 14
Sekretaris: dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht
Gironummer: penningmeester Oud Utrecht, 575520
Minimum:
Kontributie: f 20,- per jaar

De Oudegracht, levensader van de stad Utrecht: de huizen Fresenburg (links) en Oudaan vanaf de Bakkerbrug met daartussen, eveneens karakteristieke, mogelijk houten huisjes.

oudste zegel van de stad uit 1196 laat een dergelijke stadsmuur zien, een gedroomde werkelijkheid: de echte stadsmuur, die ruim een generatie later wel in baksteen zal zijn opgetrokken, zag er beslist heel anders uit. Door de wal was uiterlijk de stad toonbaar ontstaan: de nederige nederzetting met misschien een palissade, die duidelijk een plattelandskarakter vertoonde, was omgetoverd in een kenmerkend zelfstandige gemeenschap. Deze stedelijke gemeenschap bestond natuurlijk niet dank zij de wal; juist omgekeerd kon alleen een hechte organisatie een wal bouwen, in stand houden en met eigen militaire kracht bemannen. Ook dit leest een goed verstaander uit de oorkonde van 1122. De burgers hadden immers een eed gezworen „om zich ongeschonden te handhaven”, niet alleen de stad, de „civitas”, maar zelfs het bisdom. Het wil wat zeggen dat een zo nuchter politicus als keizer Hendrik V de Utrechtse van 1122 in staat achtte tot deze geweldige taak. Het recht en de gewoonte, die bisschop Godbald en keizer Hendrik V verleend hadden, hield in: een eigen bestuur, handhaving van de vrede binnen de stad, een eigen strijdmacht, de vergunning belasting te heffen voor de bouw van een muur, kortom een gewichtige aanzet naar de stedelijke autonomie, hoever de gewenste zelfstandigheid nog in de toekomst lag opgesloten als een doel dat alleen door strijd kon worden bereikt. Behalve door parallel-voorbeelden uit andere stre-

ken van West-Europa, weten wij uit de oorkonde zelf en uit de onmiddellijke resultaten dat deze vermoedelijke schildering van het Utrecht uit 1122 juist is. In de acte zelf wordt al een schout Galo genoemd: in een tweede charter¹⁾ uit 1122 en nogmaals in 1127 worden „honestiores cives” genoemd, „vooraanstaande burgers” een half-officiële term voor de bestuurders van 11e en 12e eeuwse steden, meestal kooplieden, soms ook zg. ministerialen, onvrije ridders van de keizer of van de bisschop.

In 1127 vermeldt een bisschoppelijk charter de burggraaf Arnold, de schout Alfer, de tollenaar Gerard; een tweede oorkonde noemt ook nog schepenen. En in 1145 plaatst de „prefect”, de stadsgraaf Alfer, mogelijk dezelfde man die achttien jaar eerder schout was, een gedenksteen in de Smeetoren, die hij had laten bouwen „ter verdediging van zijn burgers en ter ere van de stad (civitas) Utrecht”.

„Goede stad”

Bijeen genomen blijkt Utrecht in deze beginperiode een zg. „goede stad” te zijn geweest, d.w.z. een stad die wordt bestuurd door vorstelijke ambtenaren met steun van burgers, die eveneens door de vorst-bisschop werden aangewezen. Vele steden, bijv. de jongere en minder fortuinlijke Hollandse steden, maar ook het overgrote deel van de Fran-

se steden hebben het nooit verder gebracht dan deze positie van „goede steden” in tegenstelling tot talloze Italiaanse, Duitse, Vlaamse en Maaslandse en Rijnlandse plaatsen. Utrecht kunnen wij tot de Rijnlandse steden rekenen. Zo was in aansluiting op de stedenbeweging in de Rijndelta en langs de Maas, de Schelde, de Seine en de Somme in Utrecht een soortgelijke grondslag gelegd waarop latere generaties konden voortbouwen.

De geboden kansen zijn door de voortvarende Utrechters ruimschoots benut. Uiterlijk is de plaats snel veranderd. De bouw van de wal was in 1145 gevorderd tot de Smeetoren, die door zijn ligging en onderbouw kennelijk een onderdeel van deze verdedigingswerken uitgemaakt heeft. In 1173 zijn de noordelijke en zuidelijke delen gereed blijkens de vermelding van de Jacobi- en Nicolaaskerken. Beide kerken waren middelpunten van aparte dorpjes aan de Rijn. Al in 1127 sneden de Utrechters de zuidelijke bocht van de Rijn af door een gracht - toen de „Nieuwegracht”, nu de Oudegracht - te graven tussen Tolsteeg en stadshuisbrug. In 1148 en 1165 maakten zij een kortere verbinding tussen Rijn en Vecht door de gracht door te trekken naar het noorden. De wijde bocht van de Vecht, waarvan resten bewaard zijn in de slootjes langs het Wilhelminapark en het huis De Oorsprong en in de later uitgediepte Biltsegrift langs de Alexander Numankade, verviel tot een onbeduidend stroompje.

De samenhang met de opnemings van de Jacobi- en Nicolaasparochies wordt nu ook duidelijk: deze nabijliggende dorpjes waren vermoedelijk ontstaan aan de plaats waar de Rijn het latere stadsgebied binnenkwam en verliet en wonnen aan betekenis door de genoemde verlegging van de stroom. De namen van de patroonheiligen wijzen op hun belang voor de scheepvaart: St. Nicolaas was meer dan een kindervriend alleen, vooral de beschermer van de schippers. St. Jacob, de apostel die in het Spaanse Compostela was teruggevonden en vereerd werd, gaf zijn naam aan alle plaatsen langs de „route de St. Jaques”, de pelgrimsweg uit de Middeleeuwen van Noord- en Oostzee naar de Middellandse Zee.

Raadsel

De ligging van de oostelijke omwalling is een raadsel. Wij kennen de begin- en eindpunten bij de Nicolaas- en de Jacobikerken. Ook zullen de apart ommuurde immuniteiten van St. Jan, St. Pieter en

de St. Paulusabdij wel in de vestinggordel zijn opgenomen. Heeft men de vestingbouwkundig veiliger rechte lijn aangehouden of zijn de bulten van de bovengenoemde immuniteiten in de wal opgenomen? Het ligt voor de hand de Utrechters zoveel verstand toe te kennen dat zij de kostbare maar veilige weg kozen en de huidige singel (zonder de uitspringende 16e-eeuwse bolwerken) uitgroeven. De datering van de verdwenen Servaastoren bij het Servaasbolwerk aan het uiteinde van de latere gegraven Nieuwegracht als 12-eeuws versterkt dit vermoeden. Ook de pas ontstane Oudegracht, waar de oudste woonhuizen lagen, werd op deze wijze helemaal binnen de wal gebracht. Deze ruime omwalling bood voor de toekomst veel ruimte: het heeft dan ook eeuwen geduurd voordat de beschikbare oppervlakte was volgebouwd.

De bouwactiviteiten van de 12-eeuwse Utrechters lijken ambitieus en verkwistend. Toch zijn er goede redenen aan te geven voor de dure onderneming waardoor meer grond werd ingesloten dan strikt genomen als bouwgrond gebruikt kon worden. Allereerst: het ging niet om bouwgrond alleen; vele Utrechtse burgers leidden een half-agrarisch bestaan. Namen als de „Kamp” en de „Bergstraat”, nl. de hooibergstraat wijzen op boerenbedrijven. Verder was het altijd verstandig een grote reserve binnen de wal open te houden voor de toekomstige stadsuitbreidingen: een dergelijk groot werk kan beter meteen op de ruimst mogelijke schaal worden uitgevoerd. Doorslaggevend tenslotte was de aanwezigheid van vier min of meer ronde nederzettingen aan de oostzijde, de Nicolaasparochie en de immuniteiten van St. Jan, St. Pieter en St. Paulus. Zoals reeds gezegd, getuigde het van wijs beleid deze plaatsen door een rechte wal te verbinden.

Ook innerlijk maakte de stedelijke gemeenschap een sprong vooruit, al was het tempo niet zo hoog als bij de bouwactiviteiten. Het stadsrecht was een afgedwongen gunst: zoals iedere bisschop-stadsheer was Godebald geen vriend van de zakelijk ingestelde burgers, die geleid werden door kooplieden en in zijn ogen kwalijke praktijken van winstbejag nastreefden. Bovendien betekende ieder stukje zelfbestuur aantasting van zijn gezag. De weg naar de Utrechtse vrijheid werd door deze houding van iedere bisschop een eeuwenlange strijd met grote en kleine successen of tegenslagen.

In de beginjaren had de stad de wind mee. Keizer

Hendrik V bedreef, zoals zijn vader voor hem, een doelbewuste stedenpolitiek, niet uitsluitend zoals hij in de oorkonde van 1122 zegt, uit welwillende zorg voor de belangen van zijn trouwe onderdanen, maar wel degelijk eveneens uit een welbegrepen eigenbelang. Ook dit gaf zijne keizerlijke majesteit ronduit toe, de hoop uitsprekend op welwillendheid en beloning, nu en in de toekomst. Uit de steden ontving een vorst belangrijke inkomsten, omdat de kooplieden over behoorlijk veel geld beschikten en bereid waren aanzienlijke belastingen te betalen, geld te lenen of voorrechten te kopen. Ook het stadsrecht is mogelijk tegen een hoge prijs verleend. Belangrijker nog was de beschikking over een vesting, die de stads-soldaten voor de keizer gezworen hadden te zullen verdedigen. Juist in deze tijd, toen de bisschoppen, kort tevoren nog trouwe dienaren en steunpilaren van het keizerlijk gezag, door de investituurstrijd zelfstandigheid kregen en de voorlopig nog fictieve opperhoogheid van de paus verkozen boven de gehoorzaamheid aan de keizer, waren dergelijke steunpunten welkom en noodzakelijk.

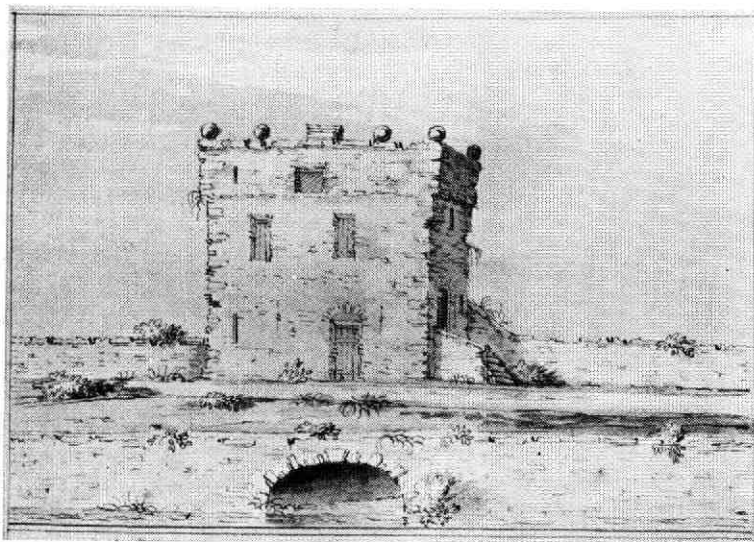
Loyaliteit

De Utrechters bewezen reeds in 1123 hun bruikbare trouw, toen bisschoppelijke ministerialen het keizerlijk gevolg aanvielen. Mede door de

steun van de burgers werden de rebellen verslagen en bestraft. Bisschop Godebald, die een veilig heenkomen had gezocht in „de bisschopstoren“, werd gespaard, maar moest zich in een klooster terug trekken. Zijn poging de Utrechtse jaarmarkten in 1127 onder zijn gezag te brengen, werd ongedaan gemaakt door het protest van de burgers. Deze jaarmarkten, die naar de kooplieden nederzetting werden teruggebracht, vormden immers onder het eigen beheer van „de vooraanstaande burgers“, de „honestiores cives“, de eigenlijke reden van bestaan van de stad.

Later ging het de Utrechters minder goed af. Een poging zich aaneen te sluiten tot een zelfstandig eedgenootschap, een „coniuratio“, in 1159 met steun van de graaf van Gelre had aanvankelijk succes. De bisschop moest vertrekken uit de stad en zijn pogingen met de hulp van de graaf van Holland de stad te herwinnen, liepen dood op de onverzettelijkheid van de Utrechtse burgers. Ditmaal had de bisschop de keizer aan zijn zijde: namens het rijksgezag verscheen de krijgshaftige aartsbisschop van Keulen, Reinoud van Dassel, die de stad innam en tot gehoorzaamheid dwong. Het is kenmerkend dat het beheer over de jaarmarkten evenals vóór 1127 aan de burgers werd ontnomen.

Tegen de verdrukking in groeide de innerlijke kracht van de burgerij, die bleek uit voortdurende pogingen een stukje gezag in handen te krijgen.

De Servaastoren op het ontmoetingspunt van de Minstroom, die de oorspronkelijke Rijnbedding volgde, de Nieuwegracht en de Maliesingel. Mogelijk is dit strategisch gekozen bouwwerk een 12-eeuwse verdedigingstoren.

In 1178 nemen de schepenen een eigen positie in. De raad, het zelfgekozen bestuur van de stedelijke gemeenschap, duikt op in 1196, wanneer tijdens een dubbelkeuze twee bisschoppen met elkaar overhoop liggen. Met volledig gezag regeren deze heren, helaas maar voor korte tijd, want de krachtige kerkvorst Diederik van der Ahr schakelde al in 1197 deze voortijdige machthebbers uit. Pas in 1239 verschijnt de zaak weer in de stukken met op de achtergrond het machtige gilde van de welvarende Rijnkooplieden.

In 1252 weet deze groepering een belangrijke slag binnen te halen: Rooms-koning Willem II, graaf van Holland, die moeizaam een eigen gezagsgebied opbouwt, toont zich, alweer uit eigenbelang, een vriend van de steden met name in het Rijnland. Utrecht ontvangt van hem een eigen rechtsgebied. Hiermee is de kring van de Utrechtse zelfstandigheid gesloten. Geleidelijk verliest de bisschop de resten van gezag die hij nog in de stad kan uitoefenen. Hoewel iedere bisschop opnieuw probeert zijn verloren greep op de stad te herneemen, al is het maar voor een gedeelte, moeten zij allen aan het kortste eind trekken.

Bisschop David van Bourgondië kiest de wijste partij en trekt zich terug in zijn pas gebouwde residentie te Wijk bij Duurstede. Dezelfde David volgt toch het meeslepende voorbeeld van de voorbarige centralisatie, die zijn halfbroer Karel de Stoute in zijn landen invoert. Een staatsgreep herstelt in 1473 iets van de oude toestand totdat in 1477 de stad protesteert en David zijn maatregelen moet intrekken, ondanks langdurig geharrewar en een verwoestende oorlog.

Bloei

De economische welvaart evenaarde de politieke bloei. Al vóór de stadsrechtsverlening was Utrecht een van de weinige kooplieden-nederzettingen in de rivierdelta, een plaats die naast Tiel, het jongere Vlaardingen, Deventer, Zwolle, Stavoren, Groningen, Maastricht en Middelburg - zo gering in aantal waren de handelsplaatsen! - een snelle opgang te zien gaven. In de 11e eeuw reeds raakten Tiel en Stavoren achterop. Utrecht was een internationaal handelsknooppunt door de ligging aan de Rijn, verbindingsweg tussen Frankrijk, Duitsland en Engeland en de Vecht, die over de Zuiderzee en de Waddenzee toegang gaf tot het rijke handelsgebied van Scandinavië en de Oostzee.

Door de verplaatsing van de handelswegen naar de Noordzee, door de concurrentie van de Hollandse handelaars, maar vooral wegens de overvleugeling door de machtige Hanzeaten verdween na 1300 een belangrijk deel van de buitenlandse handel uit Utrecht. De stad nam een andere functie aan en verminderde zo niet in aanzien of in welvaart. Als marktcentrum voor een wijde omtrek en als verzorgingsplaats herbergde Utrecht een talrijke beroepsbevolking van merendeels kleine bedrijven. Zonder de grote vlucht te nemen van de Vlaamse textielsteden met hun leger van proletarische werkers voor de enkele steenrijke lakenfabrikanten, was en bleef Utrecht toch een volkrijke, omvangrijke stad met een wijdvertakte industrie van klein-bedrijven.

Na een eeuwenlange stilstand sinds 1500, waarin Utrecht achter bleef bij de Hollandse handelssteden, die uit het goud van de Indië en van Amerika ontzagwekkende fortuinen vergaarden, brak in onze eeuw een tweede bloeitijd aan voor onze stad. De verrassend snelle uitbouw, vooral na de grenswijziging van 1948, de bouw van de nieuwe city in Hoog Catharijne en de toenemende centrumfunctie herinneren opnieuw aan die eerste bloeiperiode, aan de glorie van Middeleeuws Utrecht. Utrecht zal nooit meer een wereldhandelsstad kunnen worden, maar het laat-Middeleeuwse middelpunt in Nederland is een haalbare zaak. Het vereist geen profetische gaven om de verwachting uit te kunnen spreken dat over een jaar of tien het nu al zo dynamische Utrecht een werkelijk bezielend hart van Nederland zal zijn, niet domweg door de toevalligheid van de geografische ligging maar de kerncentrale voor een eveneens hernieuwd Nederland.

Het is te hopen dat in dankbaarheid voor de eerste bloeitijd de weinige, waardevolle resten (en niet alleen de Dom!) bewaard zullen blijven zodat een ver nageslacht Utrecht zal bewonderen om zijn rijkdom, zijn voortvarendheid en om zijn schoonheid.

Herdenking

Onze vereniging zal vanzelfsprekend alle gepaste aandacht besteden aan de verheugende herdenking van 850 jaar stadsrecht. Op de eerste plaats kunt u dit zien aan de omslag van dit Maandblad, waar de zegels prijken allereerst van keizer Hendrik V (1122), in dank voor zijn hoge bescherming, en verder de grootzegels van de stad uit

de bloeitijd van de Middeleeuwen (1196, 1277 en 1531), getooid achtereenvolgens met een fantasie-stad in Romaanse stijl, de beschermers van de stad St. Maarten en een Gothische stadspoort. Een feestgave wordt het jaarboek-1972, dat ten tijde van de feitelijke herdenking op 2 juni zal verschijnen en dat in een uitgelezen aantal artikelen de negen eeuwen stedelijk leven sinds 1100 zal belichten.

Daags na de 2e juni zal feestelijk de verlening van het stadsrecht worden herdacht. Tenslotte zal aan de leden een feestaanbieding worden gedaan; evenals de precieze vorm van de herdenking op 3 juni 1972 moet deze nog een verrassing blijven die u tijdig zal worden meegedeeld. Onze vereniging hoopt in dit jaar een voorspoedige periode in te gaan. Hiertoe wil het bestuur een beroep doen op de bij u stellig aanwezige bereidwilligheid leden te werven. Allicht weet u uw

buurman, uw familie of uw kennissen te interesseren: Oud-Utrecht biedt u zoveel (vooral in dit jaar!) en het kost zo weinig. In het volgende maandblad zal opnieuw een ledenfolder worden verspreid. Wij mogen aan het begin van dat jaar de verwachting uitspreken dat met uw aller inzet dit jubeljaar ook een groots jaar wordt door een groot aantal nieuwe en enthousiaste leden.

J. E. A. L. Struick

Noot:

¹⁾ Het doet op dit moment weinig ter zake, dat genoemd charter een vervalsing is genoemd, al of niet terecht, omdat een eventuele vervalsing wél de acte, maar niet de feiten, die aan iedereen bekend waren, kon vervalsen; het ging hem alleen om mondeling bekrachtigde toestanden schriftelijk te laten bevestigen.

BOEKBESPREKING

J. G. M. Boon, *IJsselstein, uw woonstede, in historische en hedendaagse beelden* (uitgave van de IJsselsteinse ondernemersvereniging „De Baronie”, 1971). 127 blz., m.afb. (f 16,90).

Oudtijds moesten nieuwe inwoners van IJsselstein, als ze poorter met alle rechten van dien wilden worden, de stad en haar heer hou en trouw zweren. Elke stad kende trouwens zo'n poorterseid. Tegenwoordig doet IJsselstein wel mee met de algemene uitbreidingsgolf, maar voor zijn nieuwe inwoners is iets bedacht dat allerm minst algemeen voorkomt. De ondernemersvereniging wilde hen namelijk snel met hun nieuwe woonplaats vertrouwd maken en kwam toen op het idee hun een boekje over heden en verleden van IJsselstein cadeau te doen. De hedendaagse beelden daarin werden door Chris Schut getekend, de historische werden met woord en prent verzorgd door Boon. Hun samenwerking heeft al herhaaldelijk aardige boekwerkjes opgeleverd voor plaatsen in de zuidwesthoek van de provincie, Boon's streekarchivariaat.

Zijn in 1969 verschenen boekje over „IJsselstein voor en na 1900” (Stichts-Hollandse bijdrage nr. 7) wordt door dit nieuwe boekje niet overlapt, want dit vertelt meer over oudere tijden. De auteur schetst opkomst en ontwikkeling van IJsselstein, bespreekt de heren en baronnen ^{*)}, enkele belangrijke gebouwen en tenslotte wat kerkhistorische

zaken, waaronder mij het meest opviel wat op de buurtschap Eiteren, de moederparochie, betrekking heeft. Hij beëindigt het overzicht met een bloemlezing uit oude handvesten van het stadje, om een indruk te geven van rechtspraak en bestuur. Wie zich daarin wil verdiepen, krijgt de hulp van een woordenlijst om de gehandhaafde oorspronkelijke bewoordingen te kunnen begrijpen.

Het aantal bronnen is overigens geringer dan in eerdere bijdragen van deze auteur, en ze zijn evenals de oude afbeeldingen - ook bronnen! - functioneel in de tekst geplaatst. Met opmerkingen in de tekst willen zij tevens een indruk geven van „de bewaard gebleven omvangrijke hoeveelheid archivaria” van het stadsarchief. Als voorbeelden noem ik het vijftiende-eeuwse ledenregister van de O.L.V. Broederschap, dat nog tot 1598 is bijgehouden, de meldingen van de Herrnhutters die tussen 1736 en 1759 op Heerendijk hebben verbleven en de lijsten van inwoners die tussen 1776 en 1800 verlof kregen om een beroep of bedrijf uit te oefenen (IJsselstein kende geen gilden). Te hopen is dat dit boekje hierdoor niet alleen dient tot oppervlakkige kennismaking met IJsselsteins historie, maar dat het ook zal aanzetten tot verder onderzoek daarvan.

L. v. T.

^{*)} Met de oudste Amstels zit het inderdaad anders in elkaar dan wat de schrijver zelf al zo onwaarschijnlijk noemt.

In 't geweer voor Achter Clarenburg

Enkele maanden na haar ideeënschets voor de omgeving van de Mariaplaats is de werkgroep Herstel leefbaarheid oude stadswijken in Utrecht nu gekomen met een tweede publikatie, ditmaal speciaal omtrent de toekomstige inrichting van het gebied rondom het Achter Clarenburg. De zorgen voor de Mariahoek zijn zo ongeveer achter de rug, na een gemeentelijk reconstructieplan dat merkwaardig parallel bleek te lopen met de voorstellen van de werkgroep. Voor het Achter Clarenburg zijn evenwel vier schetsplannen van de gemeente gepubliceerd die de werkgroep aanleiding hebben gegeven in allerlei met tegensuggesties te komen om te proberen een aantal ontwikkelingen te vrijdelen die de werkgroep in hoge mate verontrusten.

Vooralsulke zaken als de verbreding van het Achter Clarenburg, een buslijn door deze buurt en een nogal opdringerig nieuwbouwproject van de Steenkolen Handelsvereniging hebben de werkgroep galarmeerd. Zij heeft nu een eigen schets aan de gemeentelijke plannen toegevoegd, waarin de bezwaren zoveel mogelijk worden ondervangen, en hoopt dat haar stem in de discussies zal kunnen doordringen, zoals dat klaarblijkelijk ook ten aanzien van de Mariahoek is gebeurd.

Achter Clarenburg is een oud buurtje, waarmee in voorgaande eeuwen heel wat is gesold. Het karakter van een immuniteit - zelfstandig kerkelijk rechtsgebied - met grote huizen die waren gescheiden door open ruimten, is in de loop der eeuwen in ernstige mate aangetast, doordat toen de stadsgrenzen te krap werden, iedere beschikbare meter grond maar werd volgebouwd. Pas in de laatste jaren worden de monumentale huizen in deze wirwar van bebouwing geleidelijk uitgepeld, met als jongste herontdekking het magnifieke middeleeuwse pand Achter Clarenburg 2, dat inmiddels zijn plekje op de Monumentenlijst heeft veroverd. De betekenis van dit buurtje wordt op het ogenblik nog sterker beklemtoond door de naderende reus Hoog Catharijne en de vraagstukken die zich voordoen om deze betonnen kolos logisch te laten aansluiten op de oude stad, met zijn zoveel bescheidener schaal.

De gemeente is zich het belang van de buurt nu ook wel bewust geworden, naar blijkt uit haar vier schetsplannen, die allemaal uitgaan van de gedachte het karakter van de immuniteit te herstellen door het aanleggen van pleintjes, perken, straatjes en doorgangen tussen Hoog Catharijne, de Mariaplaats en de binnenstad. Helaas hinkt

de gemeente nog te veel op twee gedachten als zij tegelijkertijd de verworven intimiteit weer te niet doet door een te grote toegankelijkheid voor het verkeer en de onmiddellijke nabijheid van een torenhoog bouwwerk (SHV). Schetsplan D, waarin geen verbreed Achter Clarenburg voorkomt, strookt nog het meeste met het alternatieve schetsplan van de werkgroep.

Schakel-functie

Een belangrijk uitgangspunt voor de studie van de werkgroep is geweest dat de betreffende grote schaal van de vroegere immuniteit een goede schakel kan vormen tussen Hoog Catharijne en de oude binnenstad. De leegstaande bedrijfshallen in het gebied moeten daartoe verdwijnen en plaats maken voor tuinen en binnenplaatsen. Door middel van allerlei doorgangen en een juiste combinatie van diverse bedrijven, bewoners en recreatiemogelijkheden, acht de werkgroep het mogelijk het gebied leefbaar en toegankelijk te maken. Het kan dan bovendien aansluiten op het gebied van de Mariahoek.

Met de voorgenomen hoge, kaasvormige nieuwbouw van de SHV is de werkgroep allerm minst gelukkig. Als het gebouw er al moet komen, zou het volgens de groep toch zeker een aantal meters verder in de richting van de Rijnkade moeten staan, zodat het niet te veel wegneemt van het uitzicht op het binnenterrein tussen Achter Clarenburg 2, de Steenweg en de Mariaplaats. Voorals Achter Clarenburg 2 zou in het SHV-plan erg worden weggedrukt. Ook vindt de werkgroep het belangrijk de beslotenheid van het gebied te bewaren door panden naast de SHV (Mariaplaats 16, 17 en 22) niet af te breken, maar samen met het SHV-complex als een westelijke en zuidwestelijke afsluiting te gebruiken. De SHV moet, kort gezegd, gebruik maken van de mogelijkheden in het gebied, in plaats van dat het gebied zich aanpast aan de SHV.

Aansluiting met de winkels in de Lange Elisabethstraat acht de werkgroep mogelijk als de bestaande winkels hun oppervlak doortrekken naar het Achter Clarenburg en daar een tweede ingang met etalage maken. Dat kan dan prachtig aansluiten op het nieuwe warenhuis. De werkgroep denkt zich zowel de Lange Elisabethstraat als het Achter Clarenburg als voetgangersgebied.

Voor het huis Voor Clarenburg 7 is in deze gedachtengang een belangrijke plaats ingeruimd. Ge-

restaureerd, zou het de hoeksteen kunnen vormen voor zowel Voor- als Achter Clarenburg. Een passage, achter het pand en via een poort door Voor Clarenburg 5, zou de voetgangers gelegenheid moeten bieden te kiezen voor een wandeling door de nu al bestaande winkelstraten of door het Clarenburggebied.

De schetsplannen A, B en C van de gemeente behelzen o.m. de sloop van de huizen Voor Clarenburg 7 en Achter Clarenburg 1, 3 en 5 en zijn alleen daarom al niet aanvaardbaar voor de werkgroep. Wil de winkelstand in de binnenstad werkelijk een antwoord geven op de aantrekkingskracht van Hoog Catharijne, dan moet zij geen imitatie zijn van dat Hoog Catharijne, doch gebruik maken van het specifieke concurrentievoordeel van haar binnenstadskarakter, stelt zij. Voor de buslijn door het Achter Clarenburg meent de werkgroep enkele alternatieven gevonden te hebben; argumenten van voordelen voor brandbeveiliging en bevoorrading, ontzenuwt zij.

Open in beslotenheid

Het rapport van de werkgroep besteedt veel aandacht aan de subtiliteit van openheid in beslotenheid, die het gebied aantrekkelijk moet maken. De plannen A, B en C van de gemeente beogen openheid te bereiken door een groot aantal panden te slopen, plan D laat althans een aantal van de belangrijkste in stand. De werkgroep wil nog verder gaan door slechts enkele huizen te slopen (tegenover V en D, Mariaplaats 13 en 19 en de bedrijfs-hallen). De vele smalle doorgangen maken het gebied niettemin toegankelijk, terwijl het visueel besloten blijft.

De nota beschrijft vervolgens de historische betekenis van de desbetreffende panden, zoals Voor

Clarenburg 7 (zie het mei-nummer van 1971), Achter Clarenburg 1, 3 en 5, die uit de achttiende of negentiende eeuw dateren en architectonisch één geheel vormen, Mariaplaats 22, in twee fasen gebouwd als achtervleugel van het voormalige claustrale huis XII van het kapittel van St. Marie, en diverse panden aan de Mariaplaats van min of meer grote historische betekenis. Aan het belangrijke pand Mariaplaats 22, waarvan de handhaving van het allergrootste belang moet worden geacht, hopen wij binnenkort een nadere beschouwing te wijden.

Sluiting van het zeventiende-eeuwse hofje de Wijde Poort aan de Mariaplaats, zoals in de gemeentelijke variant A is aangegeven, betekent volgens de werkgroep een verminderde toegankelijkheid. Ook het verplaatsen van restauratiepanden acht zij onjuist, structuur en sfeer verzwakkend.

In een ecologische nabeschuiving, die te zien is als een soort belijdenis van de werkgroep, komt een passage voor over onvervangbaarheid die wij aan het slot van dit artikel laten volgen:

„De historisch gegroeide binnenstad van Utrecht is zeldzaam, want er is er maar één. Het groeipatroon dat hier gevolgd is, is zó sterk bepaald door de ter plaatse geldende fysische en sociale omstandigheden (rivierengebied, kerkelijke hoofdzetel, handelsstad, bestuurscentrum), dat de zo ontstane structuur niet zo maar even vergeleken kan worden met willekeurig welke andere Nederlandse binnenstad. We moeten er daarom zuinig op zijn, te meer omdat vele elementen volstrekt onvervangbaar zijn. Nieuwbouw op de plaats van de Utrechtse binnenstad kunnen we daarom niet anders zien dan als cultuurvernietiging. De motieven voor deze vernietiging zijn veelal bijzonder zwak.”

K.

Toezegging inzake het NO-bastion Vredenburg

Reconstructies en herstellingen op kleinere schaal aan de restanten van de citadel Vredenburg zijn in de toekomst geenszins uitgesloten. Dit hebben B en W van Utrecht onze vereniging geschreven, naar aanleiding van de poging die onzerzijds is gedaan het opblazen van het zuidoostelijke bastion van het kasteel Vredenburg te verhinderen. Hoewel het „helaas niet mogelijk is gebleken het ontgraven bastion geheel of gedeeltelijk intact te laten en in te passen in de te realiseren parkeergarage“, brengt het college onder de aandacht dat wellicht ook nu nog belangrijke onderdelen van de citadel zijn overgebleven. Genoemd worden een stuk van de noordelijke buitenmuur, het noordoos-

telijke bastion, een gedeelte van de oostelijke buitenmuur en het overgebleven, buiten de parkeergarage liggende gedeelte van het zuidoostelijke bastion.

Wij herinneren de lezer aan het artikel „De terugkeer van Trijn“ in het decembernummer 1971, waarin dr. Struick aandacht besteedt aan de waarschijnlijk aanwezige aanwezigheid van het noordoostelijke bastion. Ongeveer op die plek komt in de toekomst het muziekcentrum, als de plannen tenminste doorgaan. Het zou bepaald geen slechte gedachte zijn de mogelijke restanten zodanig toegankelijk te maken dat ze uit dit culturele centrum kunnen worden bezocht.

K.

Mariaplaats 22, een monument

In de sanerings- en reconstructieplannen voor de immunitet van St. Marie zijn er herhaaldelijk stemmen opgegaan om het gedeelte rondom het pand Mariaplaats 22 te doen verdwijnen voor de nieuwste uitbreidingen van het SHV-kantoor. Tegelijkertijd klinkt er echter een - steeds krachtiger wordend - geluid om Mariaplaats 22, de aansluitende zg. claustrale huizen en de omringende structuur een belangrijke rol te laten spelen in het nieuwe leefmilieu van dit stuk stad. De recente plaatsing van Mariaplaats 22 op de Monumentenlijst is te zien als een erkenning van de waarde van de toekomstige rol voor dit huis.

In aansluiting op het artikel in het vorige maandblad volgen hier enige aantekeningen omtrent dit pand. Voor een goed begrip van het wat achteraf liggende huis is het verband met de omgeving niet buiten beschouwing te laten. Net als Achter Clarenburg 2 en Mariaplaats 14 is het huis een onderdeel van de structuur der claustrale huizen op grote erven, behorend tot het kapittel van St. Marie, die zo bepalend is voor dit gedeelte van de stad. In wezen gaat het hier om vrij onregelmatig liggende huizen op diepe erven, waarvan het grootste deel eens tuin was. Deze waren vanouds op volgorde genummerd, van I tot XIX.

Twee fasen

Mariaplaats 22 is in twee fasen gebouwd als achterhuis van claustraal huis XII (zo is Achter Clarenburg 2 huis XIII en De Vereniging huis XIV). Het bijbehorende voorhuis is het huidige Mariaplaats 19, bijgenaamd het Bisschopshuis. Het erf liep van de Mariaplaats tot tegen het huis Clarenburg, thans oud-katholieke kerk. Vóór het huis lag tot enige decennia geleden een grote tuin, achter

een binnenplaats en achtertuin. Aan de westzijde loopt van voor tot achter de zg. Kerklaan. Deze is in 1526 ontstaan als achteruitgang van het huis Clarenburg naar de Mariaplaats.

Van het achterhuis (dus Mariaplaats 22) dateert het noordelijke deel uit het eerste kwart van de zestiende eeuw. Oorspronkelijk was het geörienteerd op de achtertuin, die vanouds een eigen uitgang met poortje aan het Achter Clarenburg heeft (onder nummer 2). Dit blijkt o.m. uit de fraaie sierankers aan deze zijde. Het is ook zeer begrijpelijk wanneer men bedenkt dat de westelijke muur tevens afscheiding was. Het is nodig zich deze vroegere voorzijde voor te stellen met een regelmatige raamindeling; aan de „achterzijde” werden bij de bouw allerlei voorwaarden gesteld, zoals de nog bestaande overeenkomst van 6 juni 1519 laat zien:

„... die twee glazen int cleijn camerken, staende int Weste, sellen hoech wesen seven voeten van der eerden binnens huys...” (dus boven ooghoogte).

Verder wordt er gesproken van „toeglasen”: ramen die niet open kunnen.

Middeleeuwse kelder

Het zuidelijke deel is iets jonger, maar staat op de middeleeuwse kelder van het voorgaande bouwse. In dit gedeelte bevindt zich een fraai geproportioneerd zandstenen tweelichtvenster met bogen en pilasters, waarvan de functie niet geheel duidelijk is.

Waarschijnlijk is in de negentiende eeuw van beide delen het gezicht omgekeerd, waarbij ramen aan de oostzijde werden dichtgezet of gewijzigd, en aan de oostzijde nieuwe werden bijgemaakt.

MAANDBLAD **oud utrecht**

Omslag: 1 2
3 4

Zegel van keizer Hendrik V, 1122; grootzegels van de stad, 1196, 1277 en 1531.

Eindredakteur: B. Kieboom, Amazonedreef 26, Utrecht, tel. 61 46 93
Redakteleiden: mejuffrouw drs. L. van Tongerloo, dr. J. E. A. L. Struick
Administrateur: A. B. R. de Vries, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. 71 18 14
Sekretaris: dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht
Gironummer: penningmeester Oud Utrecht, 575520
Minimum
Kontributie: f 20,— per jaar

45e jaargang - nummer 2 - februari 1972

Het is maar zelden, dat we de aandacht vragen voor één van onze leden of zelfs voor onze ereleden. Voor Willem Stoker is al eerder een uitzondering gemaakt, niet zozeer wegens zijn activiteiten voor „Oud Utrecht” als wel om die voor Het Oude Utrecht (en daarbij mag onder Utrecht stad én provincie worden verstaan).

Nadat hij in 1957 bij zijn pensionering tot erelid werd benoemd - vooral wegens alles wat hij méér had gedaan aan de monumenten dan wat in ambtelijke zin tot zijn taak hoorde - volgde nog een hele reeks van werken: restauraties, voorbereidingen van restauraties en documentaties in de provincie. Ook vervulde hij een belangrijke rol in de Utrechtse monumentencommissie en in het bestuur van de stichting Het Utrechts Monumenten Fonds. Wij wijdden aan dit alles bij zijn 75ste verjaardag een nummer van het maandblad. Wat die „voorbereidingen” betreft, mag hier nog wel eens de aandacht worden gevestigd op het feit, dat de eerste rapporten en begrotingen, die nodig waren om de restauratie van de vijf hervormde kerken op gang te brengen, destijds door hem zijn opgemaakt.

Na zijn 75ste is hij met zijn restauratiewerk lang-

zamerhand opgehouden, maar niet zonder de nog onvoltooide, door anderen afgemaakte werken met grote regelmaat en intensief te volgen. Hiernaast ziet u hem „betrapt” bij het kerkje te Odijk, waar in 1971 de leibedekking werd vernieuwd, nadat hij daarvoor al vele jaren geleden de aanvragen had ingediend.

Hij loopt daar wat peinzend rond. Naar zijn mening past hij niet meer bij deze tijd en daarom wil hij de beide functies die hij tot nu toe in de monumentenzorg nog met liefde vervulde - die in de monumentencommissie en die in het bestuur van het fonds - neerleggen om voor jongeren plaats te maken. Deze verjaardag krijgt daardoor dus iets van een afscheid.

Wat er de laatste jaren is gebeurd, is hem (maar ons net zo goed!) wat al te overrompelend: de sloop van een hele wijk rondom het zuidelijk eind van de Lange Nieuwstraat - een verlies waarop ook de schrijfster Clare Lennart al meermalen de aandacht heeft gevestigd -, de afbraak van de laatste resten van wijk C, de demping van het noordwestelijk deel van de singelgracht (en de schrikwekkendheid van het „wegschap”, dat er-

(vervolg van pagina 1)

Sindsdien vertoont het huis zich aan die zijde min of meer als een eenheid, die ten opzichte van het „voorhuis” een zelfstandig leven is gaan leiden. Het werd daarmee ook een huis-aan-de-straat in plaats van een achterhuis.

Omstreeks de eeuwwisseling heeft het „voorhuis”, dat al lange tijd dienst deed als woning van de oudkatholieke aartsbisschop, een grondige verbouwing ondergaan. De symbolische versiering van het fronton wijst duidelijk op de toenmalige functie. Daarna ging het echter bergafwaarts. Het huis werd bedrijfsruimte en voor- en achtertuin werden geleidelijk volgebouwd. Tegen 1960 verdween het achter het nieuwe kantoor van de SHV. Ongeveer gelijktijdig maakten trapgevels en kap van het achterhuis plaats voor een niet al te fraaie extra verdieping.

Gelukkig is er nu nieuw begrip ontstaan: het huis versterkt met zijn twee gezichten ten eerste de samenhang tussen de verschillende elementen in zijn omgeving.

A. F. E. Kipp

Blik in de toekomst? De achtertuin en Maria-plaats 22, gezien uit het oosten zoals zij zouden kunnen worden.

voor in de plaats kwam!), het verdwijnen van de stationswijk en tenslotte ook de sloop van de jaarbeursgebouwen.

Hij bewonderde deze laatste zeker niet. Maar hij vond het toch wel een rauwe sensatie om deze burchten van degelijkheid, die hij op middelbare leeftijd als het ware voor de eeuwigheid heeft zien bouwen, nu alweer met veel geweld en moeite te zien kapotslaan.

Dat hij zich het lot van de stad zózeer aantrekt, bewijst in feite dat zijn stelling van „niet bij deze tijd meer te passen” onjuist is. Wat nú gebeurt is een gevolg van wat vijf, tien of mèèr jaren geleden door een groot aantal mensen is nagestreefd en uitgedacht. Nu het toen uitgedachte proces, overrompend en wel, realiteit is geworden, zijn er velen - onder wie ook ongeïnteresseerden van toen - geschrokken. Zij vinden dat er niet op deze manier dóórgedaan moet worden met vernieuwing en schaalvergroting. Overal wordt nu geroepen om voorzichtiger aanpak van onze omgeving.

Wij wensen onze afscheid nemende jubilaris toe, dat hij nog veel vreugde mag beleven aan de resultaten van deze toenemende voorzichtigheid!

C. L. T. G.

Contributie 1972

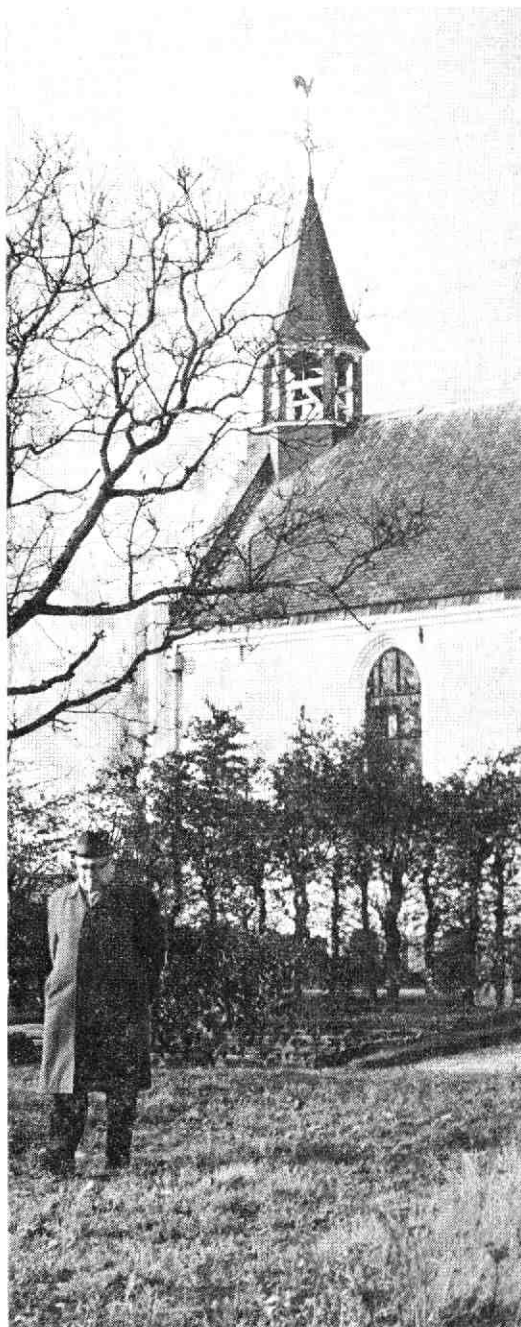
Vele leden hebben voldaan aan ons verzoek de contributie over te maken op postgirorekening 575520 ten name van de penningmeester van de vereniging Oud Utrecht.

Enkelen is het evenwel ontgaan dat met ingang van 1 januari 1972 het bedrag is vastgesteld op minimaal f 20,— per jaar.

Degenen die reeds f 15,— betaalden, verzoeken wij het resterende bedrag over te maken op onze postgirorekening.

Tenslotte een verzoek aan onze leden die hun bijdrage voor 1972 nog niet hebben voldaan; gaarne zien wij de betaling alsnog tegemoet.

De penningmeester

Fort Rhijnauwen ongeschonden houden

De leden die op 2 oktober j.l. de excursie naar fort Rhijnauwen hebben meegemaakt, zijn allemaal thuisgekomen boordevol indrukken van een zeldzaam stukje grond dat om zijn historische bijzonderheden, maar zeker niet minder om zijn vegetatievormen de moeite van een bezoek dubbel en dwars waard was gebleken. Omstreeks die zelfde tijd is een rapport verschenen van de werkgroep Fort bij Rhijnauwen, waarin de auteurs zich scherp opstellen tegenover de, zelfs door de Bond Heem-schut en de stichting Menno van Coehoorn aanvaarde plannen van de rijksuniversiteit te Utrecht, om op het terrein van het fort een sterrenwacht te bouwen. In tegenstelling tot die organisaties is de werkgroep namelijk van mening dat er onvoldoende garanties worden geboden voor het ongeschonden behoud van het gebied. Aan dit rapport, dat - dienende als onderdeel van een doctoraal studie biologie - vooral aandacht besteedt aan landschap-pelijke, biologische, botanische en zoölogische aspecten, maar dat tevens ingaat op de cultuurhisto-riche en vestingbouwkundige betekenis van het fort, willen wij in Oud-Utrecht niet geheel voorbij-gaan.

In de inleiding van het rapport wordt een om-schrijving gegeven van het fort, dat 31,4 ha. groot is en voor ongeveer tweederde deel op Bunnikse grond ligt. Het terrein in de open ruimte tussen Utrecht, De Bilt, Zeist en Bunnik is vanouds be-kend om zijn afwisselende, harmonische landschap, zijn grote floristische en faunistische rijkdom en recreatieve betekenis. Van alle zijden zal deze groene vierhoek volgens het rapport binnenkort worden aangetast: in het westen door rijksweg 27 langs/door Amelisweerd, in het noorden door de nieuwe rijksweg 28, in het oosten door de op-dringende bebouwing van Bunnik en in het hart door de bouw van het universitaire centrum De Uithof. De grote landgoederen in de vierhoek blij-ven voorlopig nog grotendeels intact, alsook het fort bij Rhijnauwen.

De aanleiding tot de vervaardiging van het rap-port was de overdracht van het fort door Defen-sie aan de rijksuniversiteit en het komende bestem-mingsplan voor dit stuk van de gemeente Bunnik, dat nieuwbouw op het fort mogelijk zou moeten maken. De hermetische isolatie van het terrein sinds tientallen jaren is er volgens de werkgroep oorzaak van geweest dat de gestaag voort-schrijdende plannenmakerij grotendeels aan de aandacht is ontsnapt.

„Polygonaal” fort

Het fort bij Rhijnauwen is gebouwd in de perio-de van 1869 tot 1877, als onderdeel van de Hol-landse Waterlinie volgens het zg. polygonale stel-sel, dat bij andere Nederlandse vestingwerken nim-mer in zo'n zuivere vorm is toegepast. De vesting-werken werden ingegraven in aarden wallen rond-om een grote ruimte, het terreplein. Om het ge-heel heen kwam een dubbele gracht, waarvan de buitenste ring aan de zuidkant onderbroken is. De aanleg geschiedde om de niet inundeerbare Hou-tense Vlakten af te sluiten, in samenwerking met het fort bij Vechten en „t Hemeltje”.

De uitbesteding heeft blijkens het rapport in de ja-ren zestig van de vorige eeuw heel wat voeten in de aarde gehad, omdat er veel verschil van me-ning bestond over het bouwsysteem dat de voor-keur moest genieten. Pas na acht verschillende ontwerpen werd gekozen voor het polygonale type, dat indertijd door de befaamde Antwerpse vesting-bouwkundige Brialmont werd aanbevolen.

Op het binnenfort, met zijn middellijn van 420 me-ter, kwamen de gebouwen en het geschut te staan. Het belangrijkste gebouw was het reduit. Op de hoekpunten stonden vier flankbatterijen die de grachten konden bestrijken. In de oostelijke gracht werd een vooruitspringende caponnière aangelegd. Tenslotte werd in 1878 nog een grote, bomvrije kazerne in de oostelijke wal gebouwd. Afgedekt als dit alles was met een dikke laag aarde, wa-ren de gebouwen van dit grootste fort in Neder-land vrijwel onkwetsbaar voor vijandelijk geschut. Overigens heeft het fort wel talrijke diensten ver-richt, maar nooit een rol van betekenis gespeeld bij gevechtshandelingen. In de laatste oorlog lag er een Duitse bezetting, die na de bevrijding plaats maakte voor een Canadees contingent mi-litair. Uit verveling hebben deze bevrijders nog geprobeerd het reduit op te blazen, maar het eni-ge resultaat was een bres in de muur en een klein-e instorting, die inmiddels is hersteld.

Overdracht

De laatste jaren is het fort door de genie gebruikt voor het demonteren van onbruikbaar geworden munitie. Omstreeks 1964/65 heerste er volgens de werkgroep bij het ministerie van defensie de neiging om uit overwegingen van zuinigheid de overbodig geworden vestingwerken af te stoten. In 1966 werd met de rijksuniversiteit in principe overeenstemming bereikt over de overdracht van het vestingwerk voor ruim vier miljoen gulden.

De bestemmingsplannen uit die tijd waren nog veel omvangrijker dan nu: gedacht werd aan de sterrenwacht, een astrofysisch laboratorium, een laboratorium voor ruimtevaartonderzoek, de afdeling virulogie van de diergeneeskunde, het bureau bouwzaken en nog wat botenhuizen van roeiverenigingen. En dat terwijl het gebied op het ontwerp-bestemmingsplan van Bunnik voorkwam als natuur- en recreatiegebied!

De werkgroep concludeert dat de aankoop een volkomen speculatief karakter had en op onjuiste wijze via bilateraal overleg tot stand was gekomen. Pas in 1967 en 1968 klonken er luidere protesten - niet eens van verenigingen tot natuurbewoud -, die in ieder geval tot resultaat hadden dat een aanzienlijk minder uitgebreide bestemming aan het fort werd gegeven, voldoende althans om Heemschut en Menno van Coehoorn tot zwijgen te brengen. Inmiddels is de raadscommissie voor ruimtelijke ordening van Bunnik bezig het definitieve bestemmingsplan voor te bereiden.

Minimaal ingrijpen

Na uitvoerige beschouwingen over de biologische en andere gevolgen van veranderingen aan het fort, die voor ons historisch overzicht minder noodzakelijk lijken, komt de werkgroep tot de gevolgtrekking, dat een optimale functionering van het gebied slechts mogelijk is door een beheer als natuur- en cultuurmonument en als recreatiegebied, met zo weinig mogelijk ingrepen.

In een deel van de historische bebouwing zou wellicht een museum voor vestingbouwkunde kunnen worden ondergebracht, bijv. in het reduit. De stichting Menno van Coehoorn heeft hiervoor belangstelling getoond.

Elke bebouwing zal aan het fort afbreuk doen, in de eerste plaats aan de biologische en landschapelijke, maar toch ook aan de cultuurhistorische waarde.

Als schadelijke facetten in het schetsplan voor het sterrenkundig instituut noemt het rapport de totstandkoming van moderne bebouwing op het binnenfort, de voorgenomen ontsluiting voor het wegverkeer, de plannen voor de waterhuishouding en de riolering, de verontreiniging en de verontreiniging als gevolg van intensief gebruik door de mens en het te verwachten ondeskundig beheer van de groene elementen in het gebied.

Voor vele van deze bedreigingen zijn minder schadelijke alternatieven mogelijk, aldus de werkgroep.

K.

JAARVERGADERING

De Vereniging Oud Utrecht houdt woensdag 29 maart haar jaarvergadering, om half acht in het Kunsthistorisch instituut, Drift 25 te Utrecht. Onze voorzitter, dr. ir. C. L. Temminck Groll, spreekt over de gebouwen van de Broedergemeente in Zeist. De agenda volgt in het maartnummer.

EXCURSIE

Dinsdag 29 februari a.s. maakt Oud-Utrecht een excursie naar het nationaal museum Van Speel-doo tot pierement, Achter de Dom 12 te Utrecht. Conservator drs. J. J. L. Haspels leidt u rond langs speeldozen en verzorgt bovendien een apart muzikaal programma.

Kosten f 2,-. Kaarten t/m 26 februari bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht (niet op maandag).

BOEKBESPREKING

J. Schouten. *Heksenwaan en heksenwaag in oude prenten (Alphen a.d. Rijn 1971, f 6,50).*

Het boekje bevat vijftig afbeeldingen met korte begeleidende teksten in drie talen (Nederlands, Engels, Duits). Men ziet o.a. vliegende heksen, titelpagina's van contemporaine geschriften voor of tegen de heksenvervolg, portretten van schrijvers van dergelijke werken, voorts veel folteringen en terechtstellingen. Ook de waag en het wegen in Oudewater komen aan bod, reden waarom dit boekje hier besproken wordt.

Het is bedoeld voor de geïnteresseerde leek; bronvermelding ontbreekt, ook wat de prenten betreft. Als plaatjesboek is het niettemin heel geslaagd. Jammer is dat de schrijver in de korte tekst toch meer heeft willen bieden dan de in het „ten geleide” aangekondigde „eenvoudige informatie”, nl. een beschrijvend en zelfs verklarend relaas van heksengeloof en -vervolg. Het beeld dat daaruit ontstaat, is nogal vaag en soms onjuist.

J. E. Toussaint

Het in het januarinummer aangekondigde boek IJsselstein, uw woonstede kost voor leden van Oud Utrecht geen f 16,90 maar f 10,-, indien zij het aanvragen bij het Streekarchivariaat Zuid-West-Utrecht, gemeentehuis Lopik.

De Heus, „Sluishoef” onder De Bilt en een rechtssymbool

Wie was W(illem) H(endrikus) de Heus? - Hij was een zoon van Hendrik(us) de Heus geboren en gedoopt te Middelburg 25/29 mei 1763, oprichter van de thans nog bestaande NV Koperpletterij & Metaalhandel v/h H. de Heus & Zn. te Rotterdam, overleden in De Bilt op huize Sluis en Hoeft (Sluishoef) 29 juli 1836, in zijn derde huwelijk getrouwd met Maria Cuninghame, geboren te Bordeaux. Zij overleed eveneens op Sluis en Hoeft, 9 april 1837.¹⁾

Hun zoon Willem Hendrikus de Heus was de stichter van de eerste gasfabrieken in Nederland te Utrecht (1842), Arnhem en Zaandam; bovendien was hij eigenaar van genoemde koperpletterij, ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw, enz. en lid van de Provinciale Staten van Utrecht. Hij huwde te Breda op 29 mei 1835 Sophie Antoinette de Bruyn, overleden te Utrecht 14 juni 1863. Hij overleed 17 februari 1872.

De straatlantaarns met gasverlichting, de zg. „réverbères” werden in 1840 door een Parijzenaar uitgevonden. Reeds in 1842 kreeg W. H. de Heus concessie om een gasfabriek op het Vreeburg op te richten om driehonderd straatlantaarns van gasverlichting te voorzien. Op 1 september 1862 werd de nieuwe gemeentelijke gasfabriek aan de Wittevrouwensingel in gebruik genomen.

Behalve de winning van kolengas als lichtbron had de heer De Heus nog een andere industrie in dezelfde fabriek, namelijk het maken van benen, militaire knopen, zodat voor deze rechtgeaarde zakenman het mes aan beide kanten sneed en blijkbaar niet zonder succes. Toen het bedrijf zich uitbreidde, werd in samenwerking met de muntmeester van de Rijksmunt aan het Vreeburg een grotere knopenfabriek gebouwd. Hieraan was tevens een rood-kopersmelterij en -pletterij verbonden.

Als zakenman zag hij de waarde van de goedkope drijfkracht, het water. Hij kocht in Apeldoorn een oude papiermolen „De Vliet” aan de Grift met een landgoed en bracht het bedrijf geleidelijk van Utrecht naar Apeldoorn over. In januari 1970 werd zonder groot vertoon het 175-jarig bestaan herdacht van de Koperpletterij & Metaalhandel v/h H. de Heus & Zoon N.V.

Afstamming

De familie De Heus stamt uit het land tussen de grote rivieren en zwerfde van de Betuwe uit naar Utrecht, Schalkwijk enz., Zeeland, Zuid-Holland en verder. Tot even vóór 1700 is een vrij

volledige stamreeks in recht opgaande mannelijke linie in mijn bezit; de oudste losse aantekening dateert van 11 maart 1491; genoemd wordt een Willem die Huesch te Culemborg. Opmerkelijk is, dat van vóór 1700 tot op de huidige dag in doorlopende reeks van vader op zoon het molenaars- en gruttersbedrijf wordt uitgeoefend. Een kwitantie van de leges der lasten, te betalen door de molenmeester Gerrit de Heus, van 1722 getuigt hiervan.

Drie molens

Op 28 april 1786 werd mijn betovergrootvader Ant(h)ony de Heus voor f 3000,— eigenaar van drie molens te Wijk bij Duurstede, namelijk de korenmolens (oorspronkelijk runmolens „Rijn en Lek”, de zg. molen van Ruysdael, een nog bestaande walpoortmolen gebouwd in 1657), ten tweede de grutmolen „binnen de stad aan de Muur” en ten derde de korenmolens buiten de Veldpoort. De beide laatste molens zijn reeds lang afgebroken.

Ant(h)ony, gehuwd met Cornelia Gerdina Bos-schaard(t), kwam uit Zoelmond, waar zijn vader Pieter o.a. ouderling en kerkmeester was. Diens vader, wederom een Anthony, was vermoedelijk geboren te Erichem omstreeks 1695. Hij woonde in 1729 te Beusichem en was eveneens molenaar, gehuwd met Grietje Herberdsdr. van As(ch). Zij zijn de oudst bekende, bewezen stamhouders. Verder terug zijn de kerkelijke archivalia incompleet.

Het familiewapen

De oudst bekende afbeelding van het familiewapen De Heus komt voor op een lakafdruk van Dirck Hubertszn. de Heus te Buren, die 30 januari 1716 zegelt volgens de Volmachten der Geldersche Leenkamer (Rijksarchief te Arnhem) met:

Een kleine hoofdletter „T” vergezeld van vier droogscheidersscharen met de punten naar beneden en 2-2 gerangschikt. Helmteken: een dito schaar. (Collectie Muschart).

De hoofdletter „T” zal wel in verband staan met zijn latijnse voornaam Theodorus (Dir(c)k), ter onderscheiding van naamgenoten met dezelfde voornaam. Op deze wijze legde hij het „eigendomelijke” van zijn persoonlijk stempel vast. In latere afbeeldingen komen de scharen ook met de punten omhoog geplaatst voor, conform een antiek eikenhouten, achttiende-eeuwse wapenbordje in olieverf, destijds eigendom van wijlen mr. H. C. Obreen te 's-Gravenhage, wiens moeder een geboren

De Heus en een kleindochter was van de stichter der Rotterdamse koperpletterij.

Deze olieverfschildering zou volgens de heer Obreen het wapen zijn van een zekere Gerrit de Heus, woonachtig in de achttiende eeuw te Zoelmond of te Beusichem, en aldaar gehangen hebben als een klein rouwbord in de kerk. Zijn pastel portret en dat van een Herbertus of Hendrik de Heus waren tevens in het bezit van de heer Obreen.

De meest heraldisch verantwoorde wapenbeschrijving is wel volgens een kleine wapenaquarel in eigen familiebezit van omstreeks 1885:

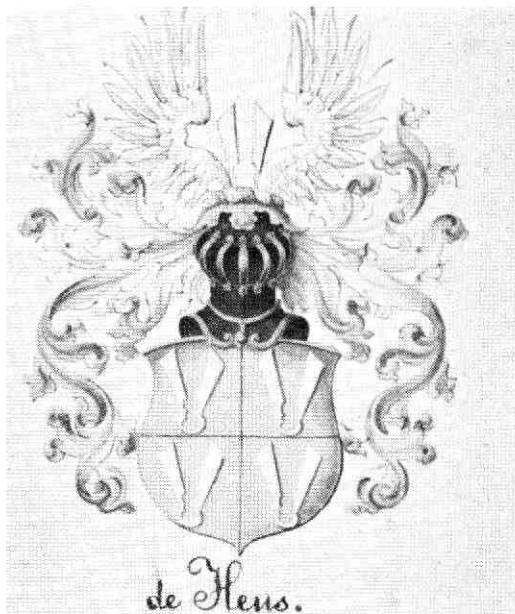
In blauw vier droogscheerdersscharen van zilver met de punten omhoog, geplaatst (2-2). Helmtaken: een open vlucht van zilver, waartussen een schaar van het schild. Wrang dekkleden: zilver en blauw.

Het wapen bij Rietstap vermeld, dl. I, blz. 945, met als bron van herkomst Utrecht, doet vermoeden met een negentiende-eeuwse variant te doen te hebben, vermeerderd met een rechtstandig zilveren kruis, de beurtelings doorsneden vlucht en de beide griffioenen als schildhouders. Dit wapen werd volgens zijn cachet gevoerd door genoemde Hendrik(us) de Heus (1763-1836), oprichter van de koperpletterij, volgens een lakafdruk van 1826; (collectie Steenkamp). Het cachet was in 1925 in het bezit van mevrouw B. Corts geb. de Heus te Leiden.

Vermoedelijke betekenis

Hoe kwam men nu tot het kiezen van de vier scharen als gemeenschappelijke wapenfiguur? Een droogscheerder (droochscherer, droechscheriër, droechscheerder(e), druuchscherre) is een lakenbereider, in het bijzonder een ambachtsman, die bij de lakenbereiding van vroeger het ruwe laken glad schoor of knipte. Vandaar ook de stompe punten om het laken niet te beschadigen, in tegenstelling tot de soortgelijke schapenschaar met scherpe punten.

Aangezien de lakenbereiding in het land van herkomst, tussen de rivieren, niet inheems was, meen ik te mogen veronderstellen dat we hier oorspronkelijk met de afbeelding van schapenscharen te doen hebben, om de wol eens per jaar te scheren. Immers, het is bekend, dat op het gras tussen de boomgaarden en de uiterwaarden veelal schapen werden (worden) gehouden. Zo ook in de

Familiewapen van De Heus, met vier droogscheerdersscharen van zilver op een blauw veld.

streek waar de familie De Heus generaties lang woonde.

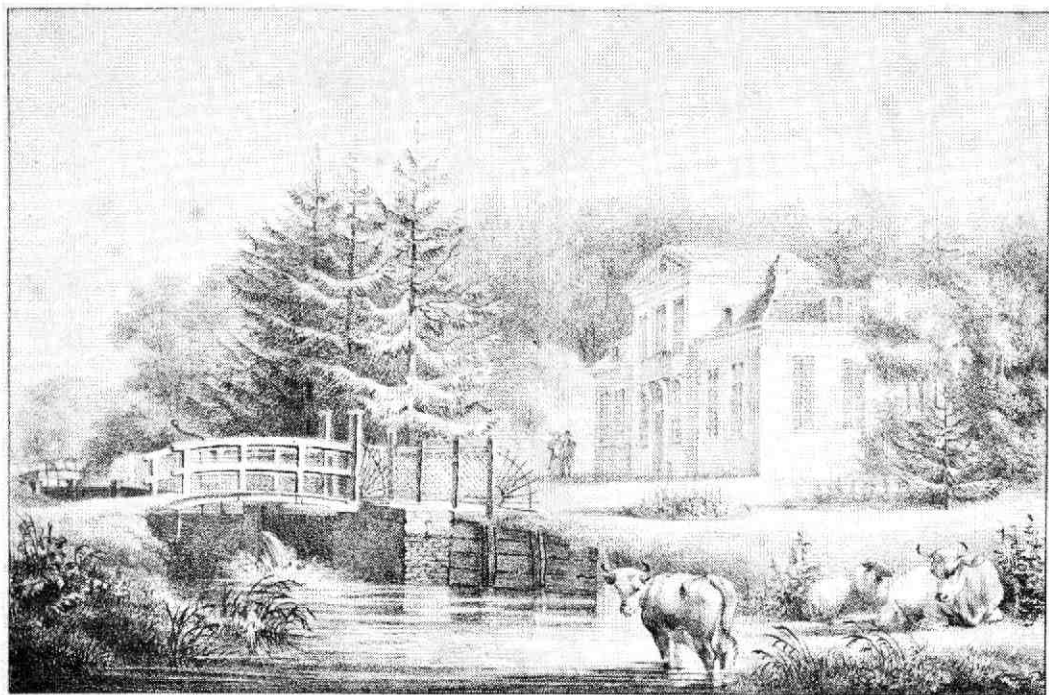
Daar komt nog iets bij. Niet alleen moet hier gedacht worden aan het schapen houden, doch ook aan de meer zeldzame plaatsing (2-2) van de vier scharen en niet zoals meestal één of drie scharen in het schild.

Het is nu opmerkelijk, dat verschillende leden het ambt van *s c h e p e n* (gerechtsdienaar) hebben uitgeoefend, waarbij men zou kunnen veronderstellen, dat bij het 4-scharenwapen gedacht moet worden aan het „ding“, de dingplaats, de gerechtsplaats, het spannen van de vier schaar!

Binnen deze vierschaar werd recht gesproken en uitgeoefend door schout en schepenen. Het wapen kan hier een zinspeling zijn op het meervoudig uitgeoefend ambt van schepenen, lid van de vierschaar; symbool van recht.

Betekenis van de naam

Behalve onder de vrijwel steeds voorkomende spelwijze van de naam De Heus, komt in de eerste helft van de zeventiende eeuw en daarvoor de spelwijze De Hues voor. Misschien dat we hier

Buitenplaats Sluishoef van Hendrik(us) de Heus (1763-1836).

Litho van 1829.

oorspronkelijk met een bijnaam te doen hebben, doch zekerheid daaromtrent bestaat niet. In dat geval zou de naam „de hoofse” kunnen betekenen. Zowel in de negentiende als in de eerste helft van de twintigste eeuw waren verschillende leden De Heus lid van de raad te Wijk bij Duurstede, o.a. de graanhandelaar Antonis de Heus en A. H. de Heus. Op 20 september 1830 werd J. J. de Heus met 91 stemmen benoemd tot lid van het kiescollege van Wijk bij Duurstede. Zijn benoeming tot raad volgde in 1832.

Volgens N. van der Monde: „Utrecht en derzelver fraaije omstreken”, uitg. van omstreeks 1842, blz. 60 en 61 heeft Utrecht drie kunstschilders De Heus gekend. De oudste was Willem de Heus, (1638-1702), een voortreffelijk landschapschilder. Abraham de Heus (± 1650-1712) schilderde planten met insecten. Hij overleed als burgemeester van Leerdam. Jacob de Heus (1657-1701), neef van de schilder Willem de Heus was een schilder van landschappen met beesten. Hij overleed te Amsterdam en werd te Utrecht begraven.

Allianties zijn o.a.: Dekking, Nagtglas Versteeg, (2 maal), Kotting, Paal, Putman Cramer, Zegers Veeckens, Elink Schuurman, enz.

Een meer gedetailleerd onderzoek om de geschiedenis van dit Betuws-Utrechtse geslacht na te gaan lijkt zeer zeker lonend. Voor belangstellenden stel ik gaarne de vele door mij verzamelde (losse) aantekeningen ter uitwisseling beschikbaar.

H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp

¹⁾ *Sluishoef ligt aan de rijksweg Utrecht-Arnhem in De Bilt tegenover Van Boetzelaerpark, even ten westen van de villa waar de familie Van Boetzelaer thans woont, naast het sluisje. Jaren na De Heus heeft het huis dienst gedaan als tuinmanswoning en enige jaren geleden stond de familie Van Boetzelaer het af om te worden gebruikt als verzamelcentrum van de padvinderij.*

Excursie naar kasteel Ammersoyen

Bij de plannenmakerij voor Utrechts jubeljaar 1972 heeft ook onze excursiecommissie zich niet onbetuigd gelaten. Op zaterdag 15 april opent zij het seizoen met de voorjaarsexcursie, die ditmaal voert naar het kasteel Ammersoyen in de Bommelerwaard. Na de koffietafel volgt een bezoek aan de hervormde kerk in Kerkwijk en ten slotte een stadswandeling door Zaltbommel. Een excursie die - naar de voorzitter met stelligheid durft te verzekeren - een schat aan historische wetenswaardigheden te bieden heeft.

De kosten aan deze excursie verbonden, bedragen f 15,— voor degenen die met de bus gaan en f 10,— voor wie de voorkeur geeft aan eigen vervoer naar Ammerzoden. De bus vertrekt om half tien van het parkeerterrein aan de Kruisstraat en is daar terug omstreeks vijf uur. Automobilisten kunnen de grote weg nemen naar Den Bosch en deze bij de afslag Hedel verlaten; zij worden om half elf op de koffie verwacht in het kasteel. Kaarten zijn tot 12 april verkrijgbaar bij De Discus, Minrebroederstraat 25 (niet op maandag) of tot 8 april via een storting op gironummer 575520 aan de penningmeester. In dat laatste geval bedragen de kosten f 15,50.

★ ★ ★

De middeleeuwse burcht Ammersoyen is gebouwd op een vierkant grondplan met vier ronde hoektorens. Eertijds moet dit bouwwerk de Maas hebben beheerst maar door een verandering van de rivierbedding is het later wat meer landinwaarts komen te liggen. Evenals het Muiderslot vertoont Ammersoyen kenmerken van de burchten in Byzantijnse stijl, zoals o.a. Floris V na de kruistochten heeft laten aanleggen.

De eerste vermelding van Ammersoyen dateert van 1250; de oudste fragmenten (een zeer oude fundering en muurwerk in Vlaams metselverband) duiden op een bouwperiode tussen 1280 en 1330. De eerste bewoner die de geschiedschrijving vermeldt, is Arnold van Herlaer, heer van Ammersoyen, in 1354. Tot de families die er hebben gewoond behoren verder de Van Arkels, die het kasteel erfden in 1496. Rampjaren voor het kasteel zijn 1513 en 1590, resp. als gevolg van een belegering door troepen van Margareta van Savoye en van een grote brand die het hele gebouw in de as legt. Tussendoor is er nog in 1572 een Spaanse bezetting, die echter met veel geld kan worden afgekocht.

Geleidelijk is na 1590 het kasteel weer opgebouwd, ook de ronde donjon, waarin echter vierkante kamers werden gemetseld.

De restauratie van het Corps de logis is pas begonnen in 1640, onder leiding van Thomas Walraven van Arkel, gehuwd met Johanna Barbara de la Kethulle, wier wapens wij boven de hoofdingang vinden. In het hoofdgebouw heeft hij plafonds laten zakken, zalen in kamers verdeeld en een trappenhuis laten aanleggen, waardoor het huis veel beter bewoonbaar werd, maar tevens een deel van zijn karakteristiek verloor, o.m. de muurtrappen, die overigens op twee na bij de restauratie zijn teruggevonden.

In 1693 gaat het kasteel over naar de familie Van Lichtervelde, in 1740 naar de Van Vilsterens, in 1792 naar De Ribeaucourt en in 1850 naar baron De Woelmont. Deze laatste heeft veel romantische veranderingen aangebracht, zoals de gewelven in de kelders, die bij de restauratie weer zijn uitgebrouwen en vervangen door het middeleeuwse systeem van standvinken met houten balken.

45e jaargang - nummer 3 - maart 1972

MAANDBLAD **oud utrecht**

Omslag: 1 2
3 4

Zegel van keizer Hendrik V, 1122; grootzegels van de stad, 1196, 1277 en 1531.

Eindredacteur: B. Kieboom, Amazonedreef 26, Utrecht, tel. 61 46 93
Redactieleden: mejuffrouw drs. L. van Tongerloo, dr. J. E. A. L. Struick
Administrateur: A. B. R. de Vries, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. 71 18 14
Sekretaris: dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht
Gironummer: penningmeester Oud Utrecht, 575520
Minimum
Kontributie: f 20,— per jaar

Voorgevel van kasteel Ammersoyen, vóór de restauratie

Toen de baron op een kwade avond zijn hele goed had verbrast, kwam het kasteel aan de pastoor van Ammerzoden, die er mogelijkheden zag voor de vestiging van een Clarissenklooster. Uit die tijd dateert het monsterachtige rectoraatsgebouw, dat nu gelukkig zal verdwijnen. De in 1893 gedempte gracht wordt binnenkort in oude glorie hersteld.

Na de tweede wereldoorlog, toen de Clarissen waren verdwenen, heeft het kasteel nog dienst gedaan als wasmachinefabriek, totdat de stichting

Gelderse kastelen het in 1957 als eigendom verwierf.

Het hoofdgebouw vertoont zich sinds de restauratie weer in middeleeuwse staat. In de beide zijvleugels zijn zeventiende- en achttiende-eeuwse restauraties te zien; zij zijn in gebruik als gemeentehuis van Ammerzoden. Het hoofdgebouw blijft van de stichting en zal worden ingericht met de vondsten uit de grachten, die inmiddels zijn uitgegraven.

K.

JAARVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de jaarlijkse ledenvergadering op woensdag 29 maart a.s. om half acht in het Kunsthistorisch Instituut, Drift 25 te Utrecht.

Agenda:

1. Opening.
2. Notulen van de ledenvergadering van 23 maart 1971.
3. Jaarverslag van de secretaris over 1971.
4. Rekening en verantwoording van de penningmeester, met verslag van de kascommissie (C. van den Braber, mr. J. W. C. van Campen en mr. A. Rutgers).
5. Verkiezing van bestuursleden wegens het pe-

riodiek aftreden van mevrouw E. L. S. Offringa-Boom en de heren dr. ir. C. L. Temminck Groll, J. C. van der Laan en W. Uittenbogaard, die allen door het bestuur herkiesbaar worden gesteld.

Het bestuur stelt als nieuw lid voor dr. P. H. Kylstra.

Namen van eventuele kandidaten kunnen vóór 25 maart a.s. schriftelijk worden opgegeven aan de secretaris.

6. Benoeming van een lid in de kascommissie; aftredend is de heer C. van den Braber.
7. Rondvraag.
8. Sluiting.

Na afloop van deze vergadering - ongeveer half negen - volgt een lezing van dr. ir. C. L. Temminck Groll: „De gebouwen van de Broedergemeente te Zeist”.

WOERDEN EN UTRECHT IN DE MIDDELEEUWEN

Op 12 maart 1372 verleende hertog Albrecht van Beieren als ruwaard van Holland stadsrechten aan Woerden, en dus maakt Woerden zich op om dit jaar haar zeshonderdjarig bestaan als stad te vieren.

Het is een gebeurtenis die ook in dit blad enige aandacht verdient, want in de geschiedenis van Woerden is de verhouding tussen Holland en Utrecht dikwijls bepalend geweest.

Het begon al in de twaalfde eeuw. Woerden, dat reeds in de Romeinse tijd werd bewoond, was toen in handen van de bisschop van Utrecht. Bisschop Godfried van Rhenen, die naam maakte door het bouwen van een aantal kastelen, stichtte ook in Woerden een burcht. De annalen van de abdij Egmond vertellen hoe in 1159 verscheidene ministeriales in opstand kwamen tegen de bisschop, die daarop de hulp inriep van de graaf van Holland. De graaf versterkte bij die gelegenheid het fort Woerden (castrum Vurthen) en legerde er troepen. Het bisschoppelijk gezag werd met zijn hulp hersteld.

Woerden vormde in die tijd het centrum van een gebied dat door ontginning steeds verder in cultuur werd gebracht. Het bestuur over dit gebied was door de bisschop in handen gelegd van een geslacht van ministeriales, dat zich naar zijn standplaats Van Woerden noemde. In 1131 wordt voor het eerst een Herman van Woerden in een oorkonde genoemd, en sindsdien komt deze naam regelmatig voor tot op het einde van de dertiende eeuw. Vermoedelijk gaat het om zes verschillende personen met dezelfde naam.

Er is een belangrijk onderscheid in functie tussen de ministeriales te Montfoort en die te Woerden. Die te Montfoort hadden in de eerste plaats een militaire functie. Zij bewaarden de burcht voor de bisschop en werden daarom ook burggraven (castellani) genoemd. Bij de Van Woerdens lag echter net accent op de bestuurlijke taak. In een oorkonde uit het jaar 1186 noemde men Herman van Woerden schout (scultetus).

De Woerdense ministeriales hebben zich in de twaalfde en dertiende eeuw een steeds sterkere positie kunnen opbouwen. Hun persoonlijke belangen in het grensgebied breidden zich meer en meer uit, wat tenslotte een hoogtepunt bereikte onder de laatste Herman van Woerden, die een van degenen was die de elect Jan van Nassau (1267-1291) het leven zuur maakten. In de schaduw van Gijsbrecht van Amstel speelde Van Woerden een belangrijke rol in de politiek van die da-

gen. Hun streven naar macht die zij ten koste van de elect trachtten te verwerven, bracht hun tenslotte niet alleen met Jan van Nassau in conflict, maar ook met de graaf van Holland, Floris V. In 1280 moesten Van Amstel en Van Woerden het onderspit delfen. Van Woerden vluchtte buitenslands, waarna zijn gebied, het Land van Woerden, door de elect noodgedwongen in pand werd gegeven aan Floris V ter vergoeding van de kosten die de graaf had gemaakt om de elect te helpen tegen beide heren. Daarmee kwam het Land van Woerden, Stichts gebied, voor het eerst onder Hollands bestuur.

Hoewel het van Stichtse zijde zeker de bedoeling is geweest dat het pand zou worden gelost wanneer de financiën dat toelieten, is het zover nooit gekomen. Floris V had geheel andere plannen met Woerden, dat hij waarschijnlijk tot een tweede bestuurscentrum heeft willen maken teneinde van dichtbij invloed te kunnen uitoefenen op het Sticht.

In 1288 keerde Herman van Woerden terug uit ballingschap en verzoende zich met graaf Floris en de nu geheel in diens macht zijnde elect. Hij kreeg het bestuur terug over het Land van Woerden, dat behalve Woerden ook Bodegraven en het jonge stadje Oudewater omvatte. Voortaan was hij echter geen Stichts dienstman met een vrijwel zelfstandige positie, doch leenman van de graaf van Holland.

Historische moord

Herman van Woerden droeg sindsdien de titel „heer van Woerden” en werd door Floris V tot ridder geslagen. Zijn zetel te Woerden was het „steenhuus” dat de graaf er had laten bouwen en dat door hem van de graaf werd gekocht in leenbezit. Dit huis heeft bestaan tot in 1418 of 1419. Heer Herman moge dan aanvankelijk tevreden zijn geweest met de rol van Hollands dienstman, evenals de heren van Amstel die reeds drie jaar eerder het hoofd in de schoot hadden gelegd, kwam hij op de duur opnieuw in conflict met de graaf. In 1296, toen ontwikkelingen in de internationale politiek daartoe kansen boden, trachtten Van Amstel, Van Woerden, Van Velsen en anderen zich van graaf Floris te ontdoen door hem gevangen te nemen. Zij wilden hem naar Engeland voeren en zijn zoon Jan, die daar verbleef, in zijn plaats graaf maken. De afloop van deze poging is algemeen bekend. Toen te hulp geschoten trachtten de graaf te ontzetten, werd hij vermoord. Van Amstel en

Van Woerden wisten na deze daad te ontkomen en vluchten buitenslands. Van Woerden is nimmer teruggekeerd. Hoewel het Land van Woerden daarna in Hollandse handen bleef, behielden de bisschoppen van Utrecht er nog lange tijd aanspraken op. Een bijzonder ingewikkelde situatie ontstond onder Jan de Guy van Avesnes. Jan werd in 1299 graaf van Holland. Hij gaf toen de heerlijkheden Amstel, Woerden, IJsselstein en Benschop als apanage aan zijn broer Guy, voor zolang deze nog geen bisdom of iets dergelijks had verkregen. In 1301 werd Guy bisschop van Utrecht, doch bleef ook sindsdien Woerden e.a. van zijn broer in leen houden. Formeel bezat deze het Land van Woerden als leen van de bisschop van Utrecht. De merkwaardige situatie ontstond nu dat Guy van Avesnes in feite zijn eigen achterleenman werd. Daarmee werd meer dan ooit onduidelijk of Woerden nu Hollands was of Stichts. Eerst in maart 1306 kwam er enige klaarheid in de zaak, toen bisschop Guy verklaarde dat hij Amstel en Woerden van zijn broer had gekregen vóór hij bisschop werd en dat hij het niet langer zou bezitten dan tot wederopzegging door de graaf of diens opvolgers. Daarmee werd Woerden formeel Hollands, hoewel latere bisschoppen dat nog enkele malen hebben bestreden.

Grensvesting

Omstreeks 1370 begon de maarschalk van het graafschap Holland, Willem van Naaldwijk, het plaatsje te versterken met wallen, muren en grachten. Voortaan zou Woerden als grensvesting de toegang tot Holland bewaken en verdedigen tegen indringers vanuit het Sticht van Utrecht. Het bewaren van de vesting werd de gemeenschappelijke taak van de inwoners, die in ruil voor hun inspanningen op 12 maart 1372 van hertog Albrecht stadsrechten kregen. De versterking van Woerden was voor de Utrechtenaren al dadelijk aanleiding tot een expeditie naar Woerden, waarbij aan de vestingwerken grote schade werd toegebracht. Willem van Naaldwijk ging echter door en ook in latere jaren zijn de vestingwerken telkens uitgebreid. Een belangrijke versterking kreeg de stad in het kasteel dat Jan van Beieren omstreeks 1410 te Woerden bouwde. Het oude, dertiende eeuwse huis te Woerden werd enkele jaren daarna afgebroken. Het nieuwe kasteel, dat nu nog bestaat, bezorgde Woerden de bijnaam „de sleutel van Holland”. Het wel en wee van Woerden en het omringende platteland is eeuwenlang voor een

belangrijk deel afhankelijk geweest van de omstandigheid of het tussen Holland en het Sticht vrede was of niet. Veel heeft de bevolking in het grensgebied te lijden gehad van de steeds terugkerende geschillen. Binnen de stad was men veilig, maar op het platteland werd men dikwijls ernstig getroffen door de rooftochten over en weer en allerlei andere oorlogshandelingen. Voor Stad en Land van Woerden was het dan ook van groot belang dat tenslotte Holland en het Sticht in Karel V een gemeenschappelijke landsheer kregen. Voortaan werden geschillen niet meer te vuur en te zwaard uitgevochten, en kon Woerden uitgroeien tot een bloeiend stadje dat een centrumfunctie vervulde voor de agrarische bevolking uit de omgeving, zowel van Hollandse als van Stichtse zijde.

Nico Plomp

Misschien herkent u dit mannetje; het dateert van 1964 en draagt de beladen naam „de Singeldemper”. Ogenscheinlijk een grand seigneur, maar wie hem nader beschouwt, ontdekt vreemde symbolen en een allesbehalve charmant gelaat. Zijn schepper is zeker geen voorstander van het breeken en hakwerk in de oude binnenstad. Binnenkort zal hij opnieuw van zich doen spreken.

Een stad vol scholen

Utrechtse scholenhouders in 1663

In een dik pak met stukken, ingekomen bij de classis Utrecht. 1) ligt een lijst met zeventig namen van de schoolmeesters en -vrouwen in de stad Utrecht, van wie de laatste acht echter geen school (meer) hielden. Zonder datum, in fraai zeventiende-eeuws schrift. In een poging om erachter te komen wanneer deze lijst was opgesteld, bleek tenslotte het „formulierboek” van de classis uitkomst te geven 2).

In 1619 was op de Synode van Dordrecht een formulier ontworpen ter ondertekening door schoolmeesters, als waarborg dat zij de jeugd in de gereformeerde religie zouden opvoeden. Wie weigerde te tekenen zou ontslag krijgen. Dit tekenen geschiedde bij de classis en in het in Utrecht bewaarde boek vinden we dan ook de namen van schoolmeesters uit de stad en uit de dorpen.

Er komen in het begin wonderlijk weinig namen van stadse meesters in voor en men vraagt zich af wat hiervan de oorzaak was. De bladzijden 260-263 staan echter vol met namen van Utrechtse schoolhouders, die blijkens het achter sommige namen voorkomend jaartal allen in 1663 getekend moeten hebben. Op bladzijde 267 volgen dan nog enige namen van „schoolmeugjes”, van wie het vrijwel zeker is dat ook zij in dat jaar tekenden, al staat er op die bladzijde geen jaartal. Wij tellen vijftien namen, alleen in dat jaar 1663.

Zeker achtentwintig daarvan vinden we terug in de genoemde lijst. Het ligt dus voor de hand om aan te nemen dat deze is opgesteld met het doel de daarin genoemde personen te manen eindelijk eens te komen tekenen. We kunnen de lijst dan dateren op 1662 of 1663. Dat Jan van Kampen (lijst nr. 29) toen niet meer in Utrecht was, is hiermee slechts schijnbaar in tegenspraak. De opstellers blijken namelijk niet altijd even goed op de hoogte te zijn; soms spellen zij een naam verkeerd (nrs. 5, 16, 51), soms weten ze een naam niet (nrs. 15, 43, 56), en ongetwijfeld zullen ze ook personen hebben opgenomen die reeds waren vertrokken of die niet meer in leven waren. Omgekeerd tekenden in 1663 ook mensen die niet op de lijst voorkomen.

Om een beeld te krijgen van de (gereformeerde) onderwijsmogelijkheden in Utrecht omstreeks 1663 moeten we de lijst dus combineren met de gegevens uit het formulierboek. Ook dan blijven er onzekerheden: een aantal personen uit de lijst is in het formulierboek niet met stelligheid te identificeren, doordat op de lijst namen ontbreken of soms alleen een vóórnaam vermeld is. Wanneer we hiermee rekening houden, blijven er toch ze-

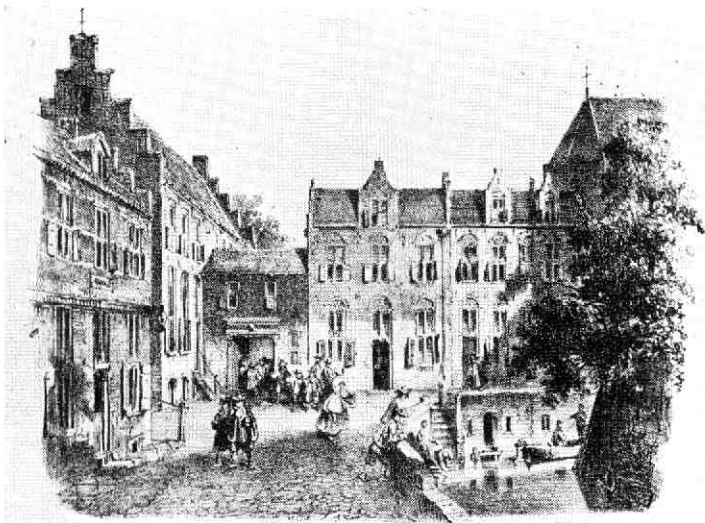
ker zestig schoolhouders over, en deze schatting is aan de lage kant.

Laten wij dit vergelijken met de situatie in 1631. De stad had toen een ordonnantie uitgevaardigd op het schoolhouden, en in het stadsarchief vinden we een lijst van schoolmeesters en -meestersen, die in dat jaar krachtens die ordonnantie verlof tot schoolhouden hadden gekregen 3). Velen hunner waren al jaren in Utrecht en we mogen die lijst dus beschouwen als een overzicht van alle toegelaten schoolhouders. Het waren er vijftientig: negentien mannen en zes vrouwen. De grote toename in dertig jaar is een gegeven dat een nader onderzoek stellig waard is.

Hier een weergave van de lijst uit het classisarchief, gevolgd door de namen van schoolhouders die in 1663 het formulierboek tekenden, maar wier namen niet of niet met zekerheid zijn terug te vinden in de lijst. Tussen haakjes zijn gegevens vermeld die uit het formulierboek of uit andere archivalia over de personen in kwestie gevonden zijn. De nummering van de namen van de lijst is authentiek, met dien verstande dat vanaf nummer 53 is afgeweken van het origineel, omdat daarin tweemaal achtereens het nummer 52 is gegeven.

Lijste van de tegenwoordige schoolmr. ende meesterse binnen Utrecht ende buijten d'poorten.

1. In Weerdt, *Mr. Willem Schipbergen*. (tekent 1663)
2. In de Louwereght, *Claes Henricksz.* (tekent 1663)
3. Aen Pelgens poort, *Niesgen Pelgerom van Lamuyden*. (tekent 1663)
4. Voor in de stadt in de Santstraet, *Jasper Baltesz.* (tekent 1663 als *Jasper Baltes. Loefs*)
5. Lourstraet, *Mr. Couster*. (tekent 1663 als *Sebastiaen van Causteren*)
6. Jacobijnestraet, *Bartholomeus Anroe*. (tekent 1663: *Anroux*)
7. Daer over, *Anna Sieth*.
8. Brestraet, *Cornelis van Voorst*. (tekent 1663)
9. Prekerstraet, *Aerd van Siegen*. (vergunning tot schoolhouden voor *Aert Fredriks van Siegen*, 1631. 3))
10. Ballemakerstraet, *Jacob van Merkerck*. (zie nr. 37)
11. Daer bij, *Hendrick Rijcken*.
12. Bij de plompen toorn, *Mr. Gisius*. (tekent 1663 als *Conradt Gisius*)

DE ST. HIERONYMUS-SCHOOL, XVII EEUW

De Hieronymusschool in de XVIIe eeuw.
Gezicht op de ingang van de school aan de Kromme Nieuwegracht.
Litho van J. van Liefland naar M. C. Jaar van weergave c. 1680.
Vervaardigd in 1857.
Litho uit Liefland „Utrechts Oudheid“.

13. Wittevroustraet, *Dirck van Welie*. (tekent 1663)
14. Buijten d'Wittevroupoort, *Adriaen Segerman*. (vergunning tot schoolhouden voor *Adriaen Segerman*, in *De Weerd*, 1631. 3))
15. Daer bij. . .
16. Jofrestraet, *Mr. Tuewart* van de Engelss. kerck. (*Christoph Tuer*, tekent c. 1654)²⁾
17. Daer bij, *Maria Peternella Genius*.
18. Corte Jofrestraet, *Geertruijt van Domselaer*. (tekent 1663)
19. Vuijle Slood, *Mr. Melgerdt*. (misschien identiek met *Melchior van der Brugghen*, die in 1631 vergunning tot schoolhouden kreeg?³⁾)
20. Ambagtstraet, *Lowies Lelue*. (Resoluties Gedeput. Staten noemen 5 febr. 1650 een schoolmeester *Louis Leleu* in de *Minderbroederstr.*)
21. After Sinte Peter, *Mr. Beoupuij*. (tekent 1663 als *Elie Beaupuy*)
22. Vuijlsteegh, *Geertruijt Weerhorst*.
23. Daer bij, *Anselmus van Bijstervelt*. (tekent 1663)
24. Minnebroerstraet, *Abraham Lolie*, France Mr. (zie ook nr. 20)
25. *Jacob d'Rooij*, daer bij. (tekent 1663 als J. de Roo)
26. Daer bij, *Catherina Coragie*. (tekent 1663)
27. Daer bij, *Nicolaes van Leesten*. (tekent 1663; solliciteert 1673 naar *Hagestein*⁴⁾)
28. Op d'Neude, *Cornelis van Lockhorst*. (tekent 1663)
29. Backersteegh, *Jan van Kampen*. (10 sept. 1661 aangesteld te *Abcoude*⁵⁾)
30. *Lijntgen Jans*, daer bij. (tekent 1663 met het merk van *Lijntge Jans*, wed. van *Christiaan de Groot*)
31. Lijsbethstraet, *Floris Hendricksz*. (tekent 1663)
31. Lijsbethstraet, *Floris Hendrickz*. (tekent 1663)
32. 3 Harinsteegh, *Hendrick Looman*. (tekent c. 1632²⁾)
33. Sint Jacobs kerckhof, *Dirck Mijer*. (solliciteert 1651 naar *Blauwkapel*⁶⁾, tekent 1663)
34. *Andries Boudewijnsz*.
35. Bij 't peerdevelt, *Fijgen Gerridts*.
36. Coestraet, *Aelbert van Beson*.
37. *Maria van Wierlingh*, daer bij. (*J. van Merkerck* (nr. 10) tekent 1632 een verklaring over haar, zij is wed. van *Jacob van Hensberch*³⁾)
38. Buijten Catharijnen poort, *Deonijs Petersz*. (identiek met *Dionys Burgheer*, die 1663 tekent?)

39. Snippevlucht, *Abraham Blare*.
40. Donckerstraet, *Dirk Willemsz. Klinckert*. (tekent c. 1656 als schoolmeester van Baarn bij de classis Amersfoort⁷⁾)
41. Daer bij *Willem Barbe*. (tekent 1663)
42. Saelstraat, *Piter van Ede*.
43. tot een boeckebinder op d'Camer.
44. Strooijssteegh, *Mr. Egberdt*. (identiek met *Egb. Coop*, die 1663 tekent?)
45. Hendrik Kerstel van de Luijterss kerck.
46. Springwegh, *Mr. Verdoes* (tekent 1663 als *Françoys Verdoes*)
47. *Abraham van der Sluys*, bij d'Brantsteg. (is in 1647 opzichter der scholen³⁾ wordt in 1630 genoemd als schoolmeester in Maartensdijk⁸⁾ tekent 1663).
48. Daer bij d'Geertekerck, *Catherina de Beer* (1663 tekent een *Christina van den Beer*)
49. Geertekerckhof, *Huijbert van Oosterwijck*. (tekent 1663)
50. In 't Claessteeg, *Mr. Dirck*.
51. Claes kerckhof, *Adolph van de Brinck*. (moet zijn *Oloff Brinck*, die in 1648 is aangesteld als koster etc van de Sint Nicolaaskerk.⁹⁾ Hij tekent 1663)
52. In Tollesteegh, *Gillis Reijloff*.
53. Groenesteegh, *Sufia van Amerongen*.
54. ABC straat, *Angenis Werneris*.
55. Nuijstraet, *Piter Duran* (tekent 1663, *P. Durant*)
56. Dorstige hertsteegh, een meuchtijsen, ...
57. Brant Oliesteegh, *Gillis van Allen*
58. Catrijnestraet, *Annegen Gijsberts*. (tekent 1663)
59. Op d'Camp, *Van Allen*. (1663 tekent *Cor van Allen*)
60. Daer bij, *Mr. Pailijoth*.
61. D'schoolmr. van 't Oudemunsterparochi.
62. Domskerckhof, *Jofr. Lemeer*.

Dese naervolgende houden geen school:

63. *Esaias Esaiasz*. (tekent c. 1650 als schoolmeester in De Meern²⁾)
64. *Philips Jansz*.
65. *Jan van Walgeren*.
66. *Cornelia Salomons van Sprekel*.

67. *Mr. Willem*.
68. *Mr. Lubbert*.
69. *Sijmon d'Geest*.
70. *Jan van Bestendurph*.

Namen van schoolhouders, die in 1663 wel het formulier tekenden, maar niet herkenbaar op de voorafgaande lijst voorkomen:

- B. v. Essen*
Hendrick van Doeyenberch
Hendrick Hulscher
Isaack Hoorencarspel
Jabet (?) Willemse
Jan Darras
Andris Bauchart
Samuel Gallois (was 1655-1657 in Maarssen,¹⁰⁾ 1669 in Amerongen¹¹⁾)
 ... van Kesteren. *Mattheus Hendriks van Kesteren*, opzichter van scholen c. 1648,³⁾ tekent c. 1640²⁾
R. Los
Berent Janssen
Dionys Burgheer (nr 38?)
Egb. Coop (nr 44?)
Dirck Muls (nr. 50?)
Dirk Willemsen (nr. 40?)
Emmeken van Velsen
Rebecka Ouverschie
Anniche Jurriaens (tekent met een merk)
Marie Cars
Anna de Gemmes
Margarita Levingstoun
Grijet Ilans
Basia de Bruyn
Marijntgen Wijtens
Cornelia van Houten
Anna Ghij(sius?)
Cornelia Ghij(sius?)
 (beide namen in dezelfde hand geschreven)
 E. P. Polak-de Booy

¹⁾ Archief classis Utrecht, inv. nr. 5.

²⁾ Archief classis Utrecht, inv. nr. 14-1.

³⁾ G.A.U., cat. II, nr. 338.

⁴⁾ R.A.U., archief Oudmunster inv. nr. 656.

⁵⁾ R.A.U., archief Staten inv. nr. 349. R 32, Fo. 190).

⁶⁾ Archief Ned. Herv. Gemeente te Blauwkapel, acta 1 dec. 1650 en 5 jan. 1651.

⁷⁾ Archief classis Amersfoort, inv. nr. 20.

⁸⁾ Archief classis Amersfoort, acta, mei 1630.

⁹⁾ G.A.U., cat. 9, inv. nr. 680.

¹⁰⁾ Archief Ned. Herv. Gemeente te Maarssen, acta.

¹¹⁾ Archief Ned. Herv. Gemeente te Amerongen. Een kwitantie uit 1669 van S. Gallois bevindt zich in het archief.

Een blekerij bij Amersfoort

Over de in Holland, voornamelijk aan de duinstreek gelegen blekerijen is van tijd tot tijd iets gepubliceerd. Maar ook op vele plaatsen elders hebben voorheen zulke instellingen bestaan.

Zo vond ik toevallig een notitie over de aanwezigheid van twee annexe blekerijen, die men vroeger aantrof ten zuiden van de stad Amersfoort. Die instelling moet, gezien de ter sprake gebrachte waarde, van vrij aanzienlijke omvang en betekenis geweest zijn.

Die blekerij behoorde in 1729 tot de bezittingen van een destijds nog zeer gefortuneerd, maar later gefailleerd man, Jacob Bosschaert te Alkmaar, die daar r.-k. op 12 juli 1716 getrouwd was met de 19-jarige Susanna Maria, de dochter van David de Bloys van Ginderdeuren en Engeltje Coerten, gestorven op 6 januari 1729.¹⁾

Na het overlijden van deze vrouw - hij zou reeds in september van haar sterfjaar een tweede huwelijk aangaan - heeft Bosschaert zich van zijn blekerij ontdaan door verkoop aan Wouter Jansz van Hurfsvelt en Jelis van Mispelaar, beiden ingezetenen van Amersfoort, tegen een koopsom van maar liefst f 5500,—, in twee termijnen te voldoen, namelijk op Pinksteren en Allerheiligen van hetzelfde jaar. De overeenkomst werd vastgelegd in een acte, verleden ten overstaan van de Alkmaarse notaris mr. A. Klaver op 23 maart 1729.²⁾ Uit de

details van dit stuk nu blijkt precies waar toen de inrichting te vinden was. De situatie vinden wij daarin namelijk als volgt omschreven:

„Eerstelijk een Bleeckerije met desselfs getimmerte daer aen gehorende staende aant dijkje bij de Kruiskolk even buyten de Driestjens poort in de Vrijheid van Amersfoort belend ten Zuyden Randenbroek en ten Westen de Heijligenbergerbeek ende een Bleeckerije met desselfs getimmerte naast de voornoemde Bleeckerije gelegen.”

dr. J. Belonje

¹⁾ Zie verder „De Navorscher” LXII, 1913, bldz. 166.

²⁾ Inventaris notarieel archief Alkmaar, deel 491, acte no. 58.

Beplantingen op vestingwerken

Trouwe lezers van Oud Utrecht zullen van tijd tot tijd artikelen zijn tegengekomen van de hand van dr. J. Belonje, waarin hij met grote deskundigheid schrijft over vestingwerken. Het bulletin van de Koninklijke Nederlandse oudheidkundige bond, jaargang 70, aflevering 4 van 1971, behelst zijn interessante artikel „Beplantingen op vestingwerken”, dat bij herhaling ook bijzonderheden vermeldt over beplantingen in de omgeving van Utrecht.

BOEKBESPREKING

Th. Haakma Wagenaar, *De binnenstadskerken van Utrecht*, in: *Akademiedagen*, dl. 22 (1971), 40-54, m. afbn.

In deel 22 van de *Akademiedagen*, een minder bekende periodiek, is de tekst te vinden van de voordracht die Haakma Wagenaar voor de bezoekers van die dagen in 1971 gehouden heeft over de vijf middeleeuwse kerken die eigendom zijn van de Ned. hervormde gemeente van Utrecht en die nu gerestaureerd (zullen) worden.

Over de restauratieplannen heeft hij slechts weinig opgemerkt o.a. dat in de Klaaskerk de vieringpijlers en bijbehorende overwelling weer zullen worden aangebracht. Des te meer zijn bouwgeschiedenis, een verschil in functie en karakter van deze vijf kerken in zijn betoog op boeiende wijze aan bod gekomen. De meeste aandacht trekt altijd en haast vanzelfsprekend de Dom. Diens langdurige, door veel meesters geleide bouw wordt door Haakma Wagenaar overzichtelijk toegelicht aan de raam-

traceringen. Alle gegevens over de Dombouw zijn wel uitvoerig beschreven en afgebeeld in het grote werk van Haslinghuis en Peeters, maar bij hun illustraties ontbreekt zo'n duidelijk getekend overzicht van de patronen die de bouwmeesters in de venstertoppen hebben toegepast.

Ik zelf vind overigens de opmerkingen over de Klaaskerk het interessantst. Leden van Oud-Utrecht kennen wel de theorie van J. van Galen, die de stadswijk om deze kerk vóór de twaalfde eeuw los van de wijk om Dom- en Buurkerk ziet. De gegevens die bij restauratie en archeologisch onderzoek in en om deze kerk te voorschijn zijn gekomen, kunnen een belangrijke bijdrage vormen om die hypothese te toetsen. Gevoegd bij het bekende uiterlijk van de Klaaskerk maken die gegevens haar namelijk tot een veel te voornaam bouwsel voor een gewone parochiekerk: de Nicolaï had even goed de kerk van een bisschop, een kapittel of een abt kunnen zijn. Verder bodemonderzoek in deze hoek van de binnenstad zal misschien meer zekerheid kunnen verschaffen over de ontstaansjaren van het middeleeuwse Utrecht.

L.v.T.

Uw feestaanbieding: een litho van Kuik

Als er in deze tijd één man is die kans ziet de sfeer van Utrecht in beeld en woord raak weer te geven, is het wel de graficus en literator William Kuik. Zijn fantastische, soms groteske verbeeldingen: gebouwen, ruïnes, vreemde personages die lijken te passen in een geheimzinnige, verre wereld, maar bij nadere beschouwing plotseling gewoon Utrecht blijken te zijn, tonen de stad eigenlijk in heden én verleden. Hiermee sluit dit werk wonderwel aan bij de doelstellingen van Oud Utrecht. Wie is William Kuik? Geboren Utrechter (7 oktober 1929), die Utrecht niet zo'n bar gezellige stad vindt, maar er juist door de provinciale trekjes veel tekenachtigs ziet opgetast. „Steden zijn misschien het aardigst als je er niet woont.” Een afkeer heeft hij nu ook weer niet van Utrecht, waar hij - met uitzondering van enkele Italiaanse periodes - altijd

in het hart heeft gewoond en rondgezworven. Literair geniet Kuik bekendheid als medewerker van het Hollands Maandblad. Hij schreef kunstkritieken voor het Parool en maakte in 1968 naam met zijn boekje Utrechtse notities, door de jubilerende firma Broese aan haar relaties geoffreerd. Voor dit boekje kreeg Kuik in 1970 de literatuurprijs van de stad Amsterdam. In 1969 verscheen bij Meulenhoff de bundel 41 gedichten. Kuik zint nog op een roman waarin de sfeer leeft van het bepaalde slag artiesten dat in steden als Utrecht tiert. Deze Kuik - „Slachterskeesje” noemde hij zich in de jaren vijftig, toen hij politieke prenten tekende voor Vrij Nederland - liep al lange tijd rond met een stille wens. Hij wilde oud Utrecht vastleggen in een serie van ongeveer tien litho's, om zijn hele

Verenigingskas heeft contributie nodig

Het blijkt noodzakelijk er nogmaals op te wijzen dat de contributie van de vereniging Oud Utrecht met ingang van 1 januari 1972 is verhoogd tot *minimaal* f 20. Vele leden weten dit kennelijk nog niet, ofschoon dit reeds herhaaldelijk in het maandblad is vermeld. Mag ik degenen die te weinig hebben overgemaakt, nogmaals verzoeken het restant aan te vullen?

Met nadruk zij gesteld dat het bedrag van f 20 een minimum contributie is. Wanneer u onze vereniging wilt steunen, verhoogt u dan indien enigszins mogelijk uw bijdrage! Door de voortdurende kostenstijging, die slechts ten dele door de verhoogde contributie kan worden opgevangen, is de financiële situatie niet rooskleurig. De druk- en verzendkosten van het maandblad bijvoorbeeld zijn in drie jaar tijds verdubbeld.

Willen degenen die nog niet aan hun verplichtingen hebben voldaan, hun bijdrage overmaken op postgirorekening 575520 ten name van de vereniging? Na 15 mei zijn wij genooddaakt kaarten te verzenden, hetgeen uiteraard kosten met zich brengt.

De penningmeester

MAANDBLAD **oud utrecht**

45e jaargang - nummer 4 - april 1972

Omslag: 1 2

3 4

Zegel van keizer Hendrik V, 1122; grootzegels van de stad, 1196, 1277 en 1531.

Eindredacteur: B. Kieboom, Amazonedreef 26, Utrecht, tel. 61 46 93
Redactieleden: mejuffrouw drs. L. van Tongerloo, dr. J. E. A. L. Struick
Administrateur: A. B. R. de Vries, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. 71 18 14
Sekretaris: dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht
Gironummer: penningmeester Oud Utrecht, 575520
Minimum
Kontributie: f 20,— per jaar

William Kuik

visie in één keer te openbaren. Een vrome wens, want tien litho's vervaardigen is een gigantisch karwei dat tussen een veelheid van opdrachten niet zo gemakkelijk is in te passen.

Door een gelukkig toeval kwam het bestuur van Oud Utrecht William Kuik tegen, net op het ogenblik dat er druk werd gebrainstormd voor de viering van Utrechts 850-jarig bestaan die moest uitstijgen boven het niveau en de originaliteit van een historische optocht.

Enige ideeën gingen spontaan aan de kant, toen het album dat Kuik in zijn gedachten had, onderwerp van gesprek werd. Eigenlijk zonder veel omslag werd besloten dat Kuik zijn litho's voor Oud Utrecht zou maken als bijdrage in de jubileumviering.

Tentoonstelling

Het bestuur is trots en verheugd met deze feest-aanbieding bij zijn leden te kunnen komen. Ieder lid van onze vereniging wordt namelijk in de gelegenheid gesteld voor f 12,50 per stuk litho's van William Kuik te kopen, voorlopig tot een maximum

van twee, omdat wij niet willen dat wie vlug ter been is de hele buit krijgt en anderen niets. Ook wie nu lid wordt, kan van het aanbod profiteren. Laat ieder lid dit als argument hanteren om nieuwe leden te winnen: het is een eerlijke, profijtelijke zaak en wij hebben dat jonge bloed heel hard nodig.

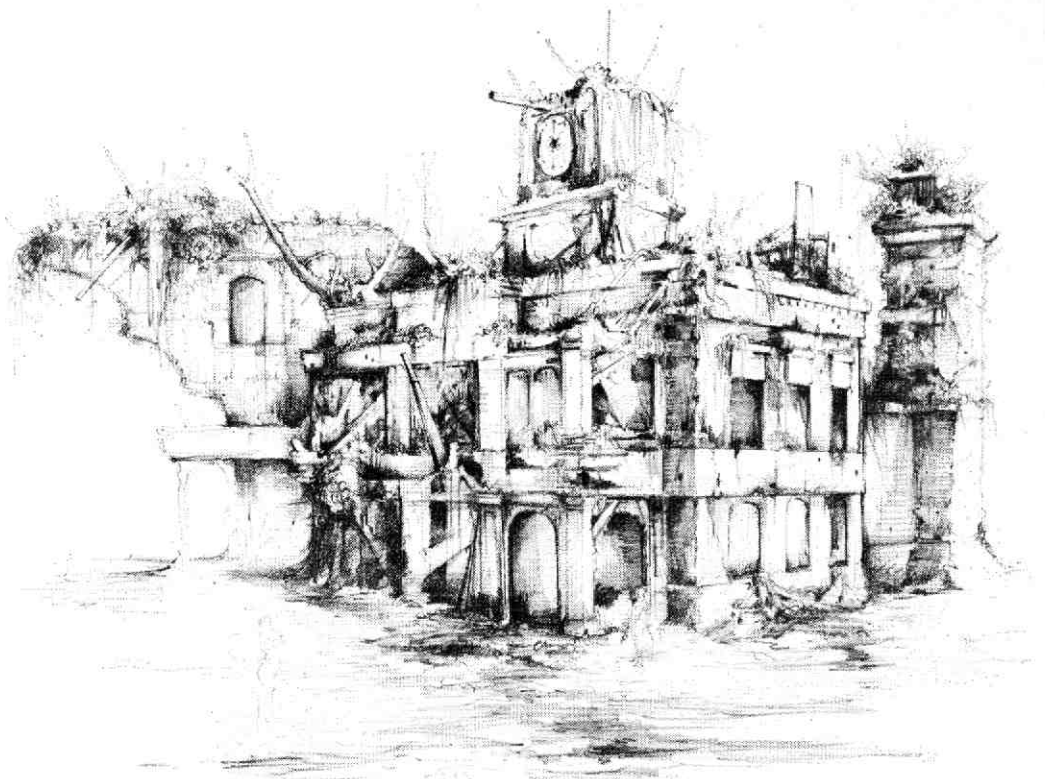
Dat dit een heel bijzonder aanbod is, kan iedereen met eigen ogen komen zien van 27 mei tot en met 17 juni, wanneer de fraaie litho's op flink formaat (60 bij 42 cm) uit de koker van William Kuik, alsmede een aantal tekeningen, zijn tentoongesteld in kunstzaal De Reiger, Burgemeester Reigerstraat 3 (openingstijden 1-5 uur, 's zondags gesloten). Een officiële uitnodiging voor de opening is te vinden in het volgende maandblad.

Uitsluitend leden van Oud Utrecht kunnen reeds op de expositie de litho's uitkiezen, kopen en meenemen. Na de tentoonstelling gaat de eventuele rest naar het Gemeentelijk Archief, Alexander Nunkade 199, waar onze leden ze kunnen ophalen zolang de voorraad strekt. Wie ziek is of invalide en daardoor beslist niet in de gelegenheid komt zelf litho's te halen, verzoeken wij contact op te nemen met het secretariaat van Oud Utrecht, waar na wij zullen proberen iemand met een zichtzending langs te sturen. Leden die ver weg wonen, kunnen wij tegen geringe extra kosten een of meer litho's thuissturen. Wij willen dat iedereen mee kan doen.

Geen reproductie

Een litho is een grafisch kunstwerk (dus per se géén reproductie) in een beperkte oplage, dat wordt vervaardigd bijv. door met een bepaald soort vetkrijt op een platte kalksteen te tekenen. Nadat de steen is geprepareerd, wordt hij met inkt ingeroeld, die alleen houdt op de plaatsen waar getekend is. Ten slotte wordt het kunstwerk met een handpers afgedrukt. Op deze wijze kunnen, als de steen goed is, enkele honderden afdrucken ontstaan, die door de kunstenaar worden genummerd. William Kuik is een van de weinige Nederlandse grafici die deze techniek veelvuldig toepassen. Zij is in populariteit gedaald, omdat het bijna ondoenlijk is bedrijven te vinden waar voldoende tijd, geld en vakmanschap zijn om alle subtiele nuances van de lithografie tot hun recht te laten komen. Kuik drukt alle prenten echter in eigen beheer.

Zo'n kunstwerk is beter te betalen dan een schilderij of tekening, waarvan er maar één wordt gemaakt. Nochtans gaat er veel werk in zitten, zodat de kunstenaar als regel bedragen van f 50 tot

Politiepost Wittevrouwen met aanduiding van Wittevrouwenpoort

f 150 voor een litho moet vragen. Het hoeft geen betoog dat de f 12,50 waarvoor Oud Utrecht haar leden deze grote, volwaardige litho's aanbiedt, een fancyprijs is, slechts mogelijk gemaakt door de wat ruimere oplage en door de loyale houding van de heer Kuik, die onmiddellijk zeer enthousiast was voor het idee de leden van Oud Utrecht in staat te stellen voor luttel gelds zich een blijvende herinnering aan het jubileum van de stad te verschaffen.

Tien litho's

De tien litho's waaraan Kuik denkt op het ogenblik dat dit verhaal naar de drukker gaat (veranderingen voorbehouden; enkele litho's zijn nog in de maak), zullen een beeld geven van de volgende stadsdelen:

1. de merkwaardige politiepost met het klokketorentje aan het begin van de Wittevrouwenstraat, gecombineerd met een impressie van de Wittevrouwenpoort die hier heeft gestaan;
2. het paleis van Lodewijk Napoleon in diezelfde straat, „dat kartonnen paleis“;
3. een uitzicht bij de Maliebrug, met de singel en

een suggestie van het legendarische Utrechtse „beest“ in een half drooggelegde singel ¹⁾;

4. het Hogeland met de voor- en achterkant van de villa;
5. het spoorwegmuseum;
6. de verdwenen molen aan de Kromme Rijn;
7. gezicht op de Dom van het gerechtsgebouw;
8. gezicht op de Dom van de Haverstraat;
9. bruggen, ramen, bomen en licht op de Nieuwe-gracht;
10. (misschien) Utrechtse poortjes.

Wij hebben al geschreven: het zijn geen ansichtkaarten maar bizarre voorstellingen van de stad Utrecht, combinaties van heden en verleden (god-dank geen toekomst), herkenbaar in details maar vooral in sfeer. Een unieke gelegenheid voor u om een kostelijk werk voor minder dan de prijs van de lijst in uw bezit te krijgen.

K.

¹⁾ Het plaatje van de Singeldemper, afgedrukt in het maartnummer, is eveneens een litho van Kuik, die hiermee indertijd uiting gaf aan zijn afkeer van het heilloos volplempen van Utrechts mooie stadsgrachten.

Stadsarcheoloog aan taak begonnen

Op 1 februari jl. is de heer T. J. Hoekstra uit Bennekom zijn werk begonnen als stadsarcheoloog van de gemeente Utrecht. Rotterdam had al eerder een dergelijke functionaris, Amsterdam heeft er in maart een gekregen. Het doel is vooral goed in de gaten te houden wat er bij grondwerkzaamheden te voorschijn komt en na te gaan of er onderzoek mogelijk en nodig is.

De heer Hoekstra werd in 1939 te Eindhoven geboren. Hij studeerde geschiedenis bij prof. Hugenholtz en archeologie bij dr. Renaud, waarna hij in Ede werkte als leraar geschiedenis. Uit zijn hoofdvak bij de geschiedenisstudie: de Middeleeuwen, en uit zijn bijvak: Middeleeuwse archeologie, blijkt dat hij in zijn nieuwe standplaats een waar dorado moet hebben gevonden.

In de periode dat hij voor de klas stond, heeft Hoekstra zijn kennis van de archeologie bijgehouden door 's zomers leiding te geven aan activiteiten van de Nederlandse jeugdbond tot bestudering van de geschiedenis en door vakliteratuur.

Utrecht was hard aan een stadsarcheoloog toe, vindt hij, omdat hier geweldig wordt gereconstrueerd. Het is een oude stad en het was in de vroegere verhoudingen ook een grote stad, zodat er veel overblijfselen uit de Middeleeuwen in de grond moeten zitten.

Het inzicht over de oude binnensteden verandert, gelooft Hoekstra. Hij constateert een heel plezierige samenwerking binnen de dienst voor openbare

werken en met het gemeentebestuur, waaruit blijkt dat er niet alleen aan breken wordt gedacht. De heren Baart de la Faille en Van den Braber hebben daarbij de weg voor een goed deel geëffend.

Diverse projecten

In de eerste fase van zijn nieuwe loopbaan heeft Hoekstra al diverse zaken in onderzoek: aan de westzijde van de Catharijnesingel bestudeert hij bijv. de meterdikke keermuur die bij het werk voor Hoog Catharijne is komen bloot te liggen. De datering kan van de veertiende tot de achttiende eeuw lopen. Aan het Predikherenkerkhof heeft hij vermoedelijk een stuk van het voormalige Predikherenklooster ontdekt in de kelder van een particulier huis. Verder werkt hij, samen met de Archeologische werkgroep Nederland, in de pandhof van het Catharijne Convent. Op het Achter Clarenburg is eveneens wat te onderzoeken en straks stellig ook aan de Strosteege, wanneer daar de parkeergarage wordt gebouwd.

In het maandblad Oud Utrecht zal Hoekstra van tijd tot tijd berichten plaatsen over relevante ontdekkingen in Utrechts bodem. Hij heeft ten slotte nog een verzoek. Graag zou hij over een complete serie jaarboekjes van Oud Utrecht beschikken. Is er iemand die hem deze kan overdoen?

K.

Verslag kerkrestauraties

In een tamelijk luxueuze uitvoering is het jaarverslag 1969-1970 (nummer 1) verschenen over de restauratie van de vijf grote, hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht: Domkerk, Janskerk, Buurkerk, Jacobikerk en Nicolaikerk.

Het royaal geïllustreerde boekje, dat tot stand is gekomen in opdracht van het college van kerkvoogden van de hervormde gemeente te Utrecht, bevat overzichten van de uitgevoerde restauratiewerkzaamheden en de financiële consequenties daarvan, een beknopt verslag van het oudheidkundig bodemonderzoek in de Nicolaikerk en omgeving en iets over het archiefonderzoek en de bouwhistorische begeleiding van de restauratie. De teksten zijn van T. van Hoogeveest, H. H. van Regteren Altena, S. E. van der Leeuw en Th. Haakma Wagenaar.

Verkrijgbaar: Domplein 3

K.

Boekbespreking

N. H. van der Meer, *Een portret van Belle van Zuylen uit 1759, in: Jaarboek van het Centr. Bureau voor Genealogie 24 (1970), 86-88, m. 4 afbn.*

Op het Iconographisch Bureau was reeds langere tijd bekend dat zich in particulier Nederlands bezit een portret van Belle van Zuylen bevond dat ouder was dan de bekende portretten, zoals De la Tour's pastel uit 1766. In bovengenoemd Jaarboek is dat vorig jaar gepubliceerd. Het is in 1759 geschilderd door Guillaume Jean Joseph de Spinny, een Waal die toen in Den Haag een gezocht schilder was; in datzelfde jaar portretteerde hij ook haar ouders. De schrijver wijst erop dat we met dit portret nu dus een indruk kunnen krijgen van Belle's uiterlijk ten tijde van het begin van haar eerste beroemde vriendschap, die met Constant d'Hermenches.

L.v.T.

Utrechtse schouten tot 1300

De stad Utrecht heeft in de middeleeuwen een langdurige strijd gevoerd om onafhankelijk van de bisschoppen te worden. Een van de belangrijkste figuren in deze strijd was de schout. Enerzijds was hij een ambtsdrager die door de bisschop werd aangesteld, anderzijds fungeerde hij in de 12e en 13e eeuw als nominale voorzitter van het stadsbestuur, dus als het officiële hoofd van de tegenpartij.

Enkele schrijvers hebben wel aandacht aan de schouten besteed, maar weinig is er geschreven over de periode vóór 1300. Toch was deze tijd het hoogtepunt van de politieke macht van de schout. Het Groot Utrechts Placcaatboek en twee handschriften uit de 17e eeuw geven lijsten van de schouten, maar zijn zeer onvolledig. Ik hoop daarom in enkele artikelen iets te zeggen over de periode die begint als in 1105 voor het eerst een schout optreedt en die eindigt als in 1304 de gildenbrief de bestuursinrichting van de stad ingrijpend verandert. De gegevens hiervoor zullen vooral in het Oorkondenboek bijeengezocht moeten worden.

In deze eerste aflevering zal ik enige aandacht wijden aan de sociale achtergronden van de schouten: hun stand, hun bezit en hun familie.

Ministerialen

De eerste periode in de geschiedenis van de schouten kunnen we laten lopen tot ongeveer 1210. De schouten zijn dan zonder uitzondering ministerialen, d.w.z. dienstmannen van onvrije geboorte. Deze onvrije status verhinderde overigens niet, dat ministerialengeslachten vaak tot zeer hoog aanzien konden komen. In deze tijd komen de schouten in de oorkonden alleen voor als getuigen, nog niet als oorkonders.

In de getuigenlijsten van bisschoppelijke oorkonden komen steeds dezelfde groepen voor: geestelijken, vrije edelen en ministerialen (de beide laatste groepen worden soms ook „leken” genoemd). Dat zijn nu precies de groepen die de bisschoppelijke raad vormen. De schout is dus lid van deze raad. Hij wordt genoemd tussen de andere ambtenaren op een vooraanstaande plaats, soms zelfs vóór de burggraaf. Hij moet dus wel een belangrijke positie hebben gehad. In de 15e eeuw is de schout overigens nog altijd lid van de bisschoppelijke raad.

Voor de eerste schouten van deze periode hebben lange tijd hun ambt bekleed, zoals Galo (1105-1122), de eerste ons bekende schout, die ook in

het stadsrecht van 1122 wordt genoemd. Schout Alfer zien we het eerst in 1127 en het laatst op een fundatiesteen van de Smeetoren uit 1145.

Er zijn aanwijzingen voor familierelaties tussen de schouten, maar geen bewijzen. Het is wel bewijsbaar dat schout Gerard verwant was aan de toenmalige burggraven. Ruw geschetst ziet deze familierelatie er zo uit:

Otto, burggraaf

Arnold, burggraaf x Mechtildis

Otto, burggraaf

Gijsbert

Gerard, schout

De burggraaf en de schout moesten nauw samenwerken, omdat de burggraaf ook een deel van de rechtspraak bezat. Tot omstreeks 1160 hadden ze een gelijke rang; na dit jaar werd de burggraaf belangrijker.

Ridders

De volgende periode duurt tot ongeveer 1275. We zien in deze tijd in Nederland, België en Westelijk Duitsland, dat vrije edelen en dienstlieden die de ridderslag hebben ontvangen, in de getuigenlijsten miles of ridder worden genoemd. Zo ook onze schouten. Ze komen alle uit riddermatige geslachten, waarvan in elk geval een deel ministerialenfamilies zijn.

Deze schouten waren welgestelde heren. Een goed voorbeeld hiervan is Zweder van Dingede, ridder, heer van Ringenberg (1225-1227). In 1223 verkoopt hij aan het klooster Bethlehem bij Doetinchem goederen bij Winterswijk. Later verkoopt hij hieraan nog andere landerijen. In 1219 treffen we hem aan in Damiate in Egypte, ongetwijfeld in verband met de kruistocht van Willem I van Holland. Daar ziet hij hoeveel moeite de broeders van de Duitse orde zich getroosten. Voor zijn zieleheil en voor de zielen van zijn vrouw en kinderen geeft hij aan het Duitse huis drie hoeven. Dit alles gebeurt vóór hij optreedt als stadsschout.

In 1231, na zijn aftreden, blijkt dat hij nogmaals de kruistochtgelofte heeft gedaan, ditmaal samen met zijn vrouw Beatrix. Deze gelofte koopt hij af door het Duitse huis een hofstede en een huis bij de Geertekerk te geven en goederen bij Het Gein en op Raven. Deze schenking breidt hij in 1247 nog uit. Daarbij blijkt dat hij en zijn voorouders leen-

Bij het stadsarchief bewaarde archieven.
Tweede afdeling: Archief der Buurkerk.
nr. 127: Erfpachtbrief met latere akte van overdracht daarvan betreffende een aan de kerk overgedragen hofstede aan het St. Jacobsveld. 1339. 1363.

Foto van het zegel van Wernaer van Drakenborch, schout van Utrecht. 1363.

heren waren van een Johannes van Stoetwegen. Iemand die zoveel weggeeft, moet nog wel wat overhouden.

Alle schouten in deze periode behoorden tot deze klasse van rijken. Onder hun namen missen wij echter de rijkste Stichtse leenmannen: de Van Amstels, de Van Zuilens, de Van Woerdens en de grote bankiers. Ik zou dan ook willen spreken over een middenlaag onder de rijke klasse.

In deze tijd is duidelijker een familieband tussen de schouten vast te stellen dan in de vorige. De hele periode wordt zelfs overschaduwd door één familie: de familie Van Zweder van Dingede. Bij het reconstrueren van hun relatie heb ik gebruik

gemaakt van een genealogie door de zeventiende-eeuwse geleerde Cornelis Booth.

Hendrik Ingen, heer van Dingede

Botho, kanunnik van Sint Salvator	Zweder I van Dingede	Arneldis de Trajecto		
	Zweder II 1225-27	Dirk schout 1245	Frederik schout 1260	Arnold schout 1275

De stamvader Gijsbert, hier niet opgenomen, zit in 1122 samen met onze eerste schout Galo in de raad van de bisschop van Utrecht.

Burgers

Volgens Oppermann werden na 1160 de ministerialen als schouten verdrongen door burgers van Utrecht; volgens Muller komt de schout altijd voor als een van de bisschoppelijke ministerialen.¹⁾ Geen van beide beweringen is juist. De hele kwestie wordt vertroebeld, doordat het geheel van de burgers van Utrecht soms als ministerialen werd aangeduid.

De Utrechternaren waren trots op de benaming „dienstmannen van Sint Maarten“. Pas na 1275 komen Utrechtse burgers als schout voor. Leden van de schoutenfamilie Vrenke voeren de titel „dominus“ of „heer“ voor hun voornaam, wat erop wijst dat ze riddermatig zijn. Maar hierna behoort zeker niet iedere schout tot de ministerialen.

De nieuwe periode van 1275 tot 1304 kenmerkt zich doordat de schouten burgers zijn en doordat het ambt een duidelijk politiek tintje heeft gekregen. De dragers ervan zijn partijfiguren, doorgaans van de Lichtenberger- of Raadspartij. De oorzaak hiervan is vooral dat de raadspartij tussen 1275 en 1278 voor lange tijd in de stad de overhand wist te krijgen.

Het is niet makkelijk te zeggen, of de schout een burger van Utrecht móést zijn. In 1364 zegt het Liber Hirsutus Minor, een rechtsboek van de stad, dat het een oud gebruik is, dat de schout een geboren burger is. Maar hoe oud dat recht is, valt niet te bepalen. Van de schouten in deze tijd worden er enkele als burgers genoemd. Anderen worden later schepenen, een ambt dat aan burgers was voorbehouden. De meerderheid behoort daardoor tot de burgerij.

Een goed voorbeeld uit deze tijd is de reeds eerder

genoemde familie Vrenke. In de jaren 1277 tot en met 1293 waren de schouten achtereenvolgens Dirk, Tideman, weer Dirk, Gerard en Everard Vrenke. De gehele familieverhouding is niet zeker, maar Gerard is de zoon van Dirk. Dirk was schepen in 1293, 1294 en 1297. Misschien is hij dezelfde als de Dirk Vrenke die kanunnik van Oudmunster was.

Tideman wordt genoemd als raadgever van Floris V.

Dirk werd in 1304 samen met Jacob van Lichtenberg vermoord.

Ook de familie Vrenke moet welgesteld zijn geweest. Er zijn ten minste drie kanunniken van die naam geweest. Schout Dirk zowel als zijn zoons Gerard en Gijsbert worden in een testament genoemd. Van Gerard is o.a. bekend, dat hij tinsrecht had op goederen in de burcht en dat hij vazal van Oudmunster was. Onder de bezittingen van Gijsbert wordt land vermeld in Trechterveen en in Gieltjesdorp.

Conclusie

We zagen dus dat de schouten aanvankelijk als dienstmannen nauw aan de bisschop verbonden waren, maar later meer te maken hadden met de partijpolitiek. Opvallend was de rijkdom van de schouten en het wisselen van het ambt tussen leden van dezelfde familie. Vooral bij de familie

Vrenke was er een eigenaardige opvolging. In dit geval zou men onwillekeurig denken aan een pandverhouding.

Bij het verpanden van een ambt betaalt de pandhouder een som aan de eigenaar, in dit geval de bisschop, en kan hij verder vrij over het ambt en de inkomsten ervan beschikken. Zijn erfgenamen kunnen het ook erven. Deze situatie is beëindigd zodra de som geld is terugbetaald.

De eerste ons bekende verpanding van het ambt vindt plaats in 1327. Maar bij de familie Vrenke zijn alle omstandigheden voor verpanding al aanwezig. Dit wordt nog waarschijnlijker gemaakt door de grote geldnood van de bisschoppen juist in deze jaren.

Een raadsbesluit uit 1379, dat meermalen herhaald werd, verbiedt het verpanden van het schoutambt. In een volgend artikel hoop ik in te gaan op andere aspecten van het schoutambt.

D. A. Berents

¹⁾ Opperman, O., *Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht*, in: *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, (I) 27 (1908) p. 228 en Muller Fz., S., *Inleiding op de middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, 's-Gravenhage 1885, p. 14.

Gegevens over de schouten werden verzameld uit het Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, 5 delen, Utrecht 1920-1925 en 's-Gravenhage 1940-1959.

ANTIEKE KAART

Bij de N.V. drukkerij Senefelder te Purmerend is een fraaie herdruk verschenen van een gekleurde kaart, die Joost Janz in 1575 heeft vervaardigd van Noord-Holland. Het is een plaat van forse afmetingen, ongeveer 70 bij 95 cm, opvallend duidelijk door een functionele toepassing van geel, rood en groen en ook uit artistiek oogpunt heel interessant. Aan de rechterzijde vindt men een register, waarin Janz o.m. schreef:

„Caerte Van noorthollant Beghinende van Noort-endt, Zuytwards up tot voor Leijden toe. Voorts streckende Oostwaerts tot om Vtrecht, weder Noortwards up inde Zuyder Zee, met alle sijn steden, dorpen, Dijke, Weghe, Watere en Vaerte,

daer in ne begrepe elcx na sijne rechte gheleghetz.” Janz doet nog meer mededelingen, bijv. over octrooien, allemaal op dezelfde kaart zonder dat het in het totaalbeeld stoort.

Dr. A. J. Kölker, chartermeester van het rijksarchief in de provincie Noord-Holland, waar het origineel ligt, heeft in een boekje de kaart beschreven. Leden van Oud-Utrecht kunnen deze kaart en het boekje tegen betaling van de kostprijs ad f 25,— (inclusief verpakking en verzending) bestellen door storting op postrekening 51953 t.n.v. de penningmeester van het hoogheemraadschap te Purmerend.

K.

Herbouwd Domschip in het groene gras

In reactie op de beleidsschets Utrecht doelbewust naar de toekomst (dec. 1971) hebben J. B. A. Terlingen en G. M. J. Engelbregt B en W een geschrift aangeboden onder de titel *De toekomst van Utrechts oude binnenstad*. Hierin vatten zij niet slechts het oude plan weer op om het middenstuk van de Domkerk te herbouwen, maar suggereren zij tevens rondom de hernieuwde kerk naar Engelse trant een groot gazon aan te leggen.

De schrijvers gaan ervan uit dat Hoog Catharijne en de Uithof een eigen hoofdfunctie krijgen, waarnaast voor de oude binnenstad een specifieke functie ontstaat: nl. als een cultuurhistorisch centrum van de eerste orde.

Als centraal punt zien zij het Domplein, met in de kapellen en beuken van het herbouwde schip een Bourgondisch museum. De noordwand van het plein zou moeten verdwijnen tot aan de achterzijde van het Oudkerkhof, zodat zelfs de muurresten van het Romeinse castellum weer verschijnen. Gesteld in een fraai gazon, zullen deze goed tot hun recht komen. Wandelpad, terrasjes en banken completeren dit beeld.

De huizenrij aan de zuidkant van de Domtoren mag eveneens verdwijnen en liefst ook het univer-

siteitsgebouw, dat in zijn would be renaissance doet toneert. Het plein zou in het zuiden dan reiken tot de Trans. In contact gebracht met verscheidene aantrekkelijke straten en monumenten zou het Domplein kunnen gaan fungeren als een magnetisch centrum van hoge kwaliteit, aldus de briefschrijvers.

Ter versterking van dit centrum willen zij een aantal nevenkernen creëren rondom de Middeleeuwse kerkgebouwen in de buurt, die toch al worden of zijn gerestaureerd. Het huis Zoudenbalch is in deze gedachte voorbestemd tot een museum, dat het leven van bekende Utrechtse belicht als zuster Bertken, Anna Maria van Schurman, Everard Meyster en Belle van Zuylen.

Wat mij treft in deze schets is de hevige liefde voor de oude binnenstad, waarbij de minutieuze Engelse zorg voor kathedralen dient als de strophalm om zich aan vast te klampen. Helaas (in dit opzicht) wonen wij niet in Engeland en zijn onze bouwtradities niet de Britse. Het plan, hoe sympathiek ook, lijkt mij daarom niet te realiseren. Hoog Catharijne zie ik - in tegenstelling tot de beide scribenten - wel degelijk als een gevaar.

K.

De Heus

Naar aanleiding van het artikel in *Oud Utrecht* van februari jl. „De Heus, Sluishoef onder De Bilt en een rechtssymbool”, van de heer H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp, deel ik mee dat een Herbert de Heus in november 1630 bij de classis Amersfoort verzoekt gerecommandeerd te worden als schoolmeester te Maartensdijk. Hij zet zijn handtekening in het formulierboek van die classis, maart 1631 als schoolmeester van Eemnes Binnendijks. November 1636 wordt hij aangesteld te Bunschoten. Augustus 1644 verzoekt hij geëxamineerd te worden om als predikant naar Oost- of West-Indië te worden uitgezonden; hij preekt voor de classis uit Joh. 5 : 14 en men is redelijk tevreden (Acta classis Amersfoort).

In het archief van de classis Utrecht nr. 5 ligt onder de ingekomen stukken een brief over hem van 2 november 1630. Hierin zegt zijn broer dat Herbert de Heus in moeilijkheden is gekomen door de vijand en de frontieren moet schouwen (schu-

wen), welk men uit zijn mondelinge narre het best zal kunnen verstaan.

In de Acta classis Amersfoort van november 1630 wordt vermeld dat hij een gewezen schoolmeester uit de Bommelerwaard is, verdreven door „die van Breda”. Een enkele maal is zijn naam als Geus in plaats van Heus geschreven.

E. P. Polak-de Booy

Het bestaan van de oude schoolmeester-predikant Herbert de Heus anno 1630 was mij totaal onbekend. Het gegeven biedt echter kansen verder te zoeken naar de stamreeks en de herkomst van dit geslacht. Opvallend is dat zowel te Zoelmond als te Schalkwijk in de eerste decennia van de achttiende eeuw de naam Herbert in dit geslacht voorkomt.

Te Erichem komt als vader in het doopboek Herbert Dercksen de naam De Heus voor op 6 maart 1690.

H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp

Middeleeuwse maaltijd

Als extra en vermoedelijk laatste surprise ter gelegenheid van de viering van het 850-jarig stadsrecht in Utrecht, zet onze vereniging op zaterdag 3 juni een middeleeuwse maaltijd voor haar leden op het vuur. Ongeveer honderd leden van Oud-Utrecht kunnen die dag te gast zijn in de sfeervolle omgeving van Paushuizen. De kosten bedragen f 17,50 inclusief de wijn.

Keukenprinses is jonkvrouwe dr. J. M. van Winter, expert op het gebied van middeleeuws eten, die ook de wegen kent om aan de benodigde kruiden te komen. Zij wordt geëscorteerd door een keur van dienstmaagden en een epicurisch historicus. Op het menu staan: Joutes, een vijf-

tiende-eeuwse, Engelse groentensoep (Van Soeter Cokene, nr. 27); Froide Sauge, een veertiende-eeuws, Frans kipperecht met zure saus (Van Soeter Cokene nr. 19) en Konkavelite, een veertiende-eeuwse, Duitse amandelpudding met kersenmoes (Van Soeter Cokene nr. 33).

De maaltijd duurt ongeveer van zes tot negen uur 's avonds. Disgenoten zijn o.a. de commissaris van de Koningin met echtgenote, die gast zijn in eigen huis, de burgemeester en onze ereleden. Tot 25 mei kan men zich voor deze maaltijd opgeven - zolang er plaatsen zijn - bij De Discus, Minrebroederstraat 25 ('s maandags gesloten).

KUNSTZAAL DE REIGER

heeft het genoegen U uit te nodigen voor de tentoonstelling

'Gezichten op Utrecht'

tekeningen, grafiek en een map litho's van William Kuik, te houden van 27 mei tot en met 17 juni.

De expositie is georganiseerd door de vereniging 'Oud Utrecht' ter herdenking van het feit dat Utrecht 850 jaar geleden stadsrechten verkreeg.

De opening zal geschieden op zaterdag 27 mei om 15.30 uur

door de heer H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken, burgemeester van Utrecht.

Openingstijden: dagelijks van 13 tot 17 uur, zondags gesloten.

Donderdagavond van 20 tot 22 uur.

Burgemeester Reigerstraat 3, telefoon 31 78 15.

MAANDBLAD

oud utrecht

45e jaargang - nummer 5 - mei 1972

Omslag: 1 2
3 4

Zegel van keizer Hendrik V, 1122; grootzegels van de stad, 1196, 1277 en 1531.

Eindredakteur: B. Kieboom, Amazonedreef 26, Utrecht, tel. 61 46 93.
Redactieleden: mejuffrouw drs. L. van Tongerlo, dr. J. E. A. L. Struick
Administrateur: A. B. R. de Vries, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. 71 18 14
Sekretaris: dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht
Gironummer: penningmeester Oud Utrecht, 575520
Minimum
Kontributie: f 20,— per jaar

Sluiten is niet slopen

Drie neogotische kerken in Utrechtse binnenstad

Sinds de dagen dat Willibrord en zijn gezellen uit Ierland overstaken om het geloof te komen verkondigen op het slib van de Rijn, is Utrecht kerkelijk centrum van die Lage Landen. Genoegzaam bekend is het feit van Willibrords kerkstichting op of bij het huidige Domplein, en hoe van daar uit het christelijk geloof zich over deze streken heeft verspreid als de rimpeling die een voorwerp veroorzaakt wanneer het in een spiegelglad water-vlak valt.

Toen met de komst van de „nye religie“ in 1580 de traditionele religie in de stad verboden werd, aartsbisschop Frederik Schenck van Toutenburg het tijdelijke met het eeuwige verwisselde en zijn overgebleven gelovigen slechts in het geheim hun godsdienst konden blijven beleven, leek het dat het kerkelijk centrum Utrecht afgedaan had.

Doch met de Staatsregeling van 1798, die de scheiding van kerk en staat en de volkomen godsdienstvrijheid vastlegt, krijgt Utrecht langzaam maar zeker, uiteindelijk tegen de wensen van Thorbecke in, zijn oude rol weer toebedeeld.

In 1853 herstelt de H. Stoel de bisschoppelijke hiërarchie en Utrecht wordt zetel van een aartsbisschop, centrum van kerkelijk leven.

De Catharijnekkerk aan de Lange Nieuwstraat, in 1813 al in functie als garnizoenskerk voor de Franse soldaten, wordt - mede om haar slechte staat door de novemberstorm van 1836 - op 24 oktober 1840 bij Koninklijk Besluit van Willem II afgestaan aan de „R. C. Gemeente“.

Victor Rademaker, pastoor van het schuilkerkje aan het Catharijnesteegje, begint de hoognodige restauratie en op 22 augustus 1842 vindt de wijding plaats.

Een maand voor het Koninklijk Besluit betreffende de Catharijnekkerk consacreerde mgr. baron van Wijckersloot de kerk die Karel George Zocher voor de paters Augustijnen aan de Oudegracht gebouwd had.

Eerder hadden de Dominicuskerk aan de Maria-plaats en de Herenstraatkerk al het uiterlijk van godshuis verkregen.

In 1840 telt Utrecht drie rooms-katholieke kerken: de **Dominicus**, gebouwd in 1810, een voortzetting van de schuilkkerk aan de Walsteeg;

de **Catharijnekkerk**, de zestiende-eeuwse kloosterkerk van de Johanniters, voortzetting van de schuilkkerk aan de Catharijnesteeg;

de **Augustinus**, voortzetting van de schuilkkerk aan de Jerusalemssteeg.

Inmiddels is de Herenstraatkerk overgegaan in handen van de baptisten.

Doch allengs ontstaat er behoefte aan meer kerkruimte in Utrecht. Achtereenvolgens zien we verschijnen:

de **Willibrordus** aan de Minrebroederstraat, geconsacreerd op 21 juni 1877;

de **Monica** aan de Oudenoord, geconsacreerd op 11 november 1886;

de **Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming** aan de Biltstraat, in gebruik genomen december 1894; consecratie vond eerst plaats in 1905;

de **Jozef** aan de Draaiweg, geconsacreerd op 25 februari 1901;

de **Martinus** aan de Oudegracht (nr. 401), geconsacreerd op 23 oktober 1901.

Op deze lijst van vijf kerken zijn de Monica en de Jozef stichtingen uit andere kerken. De Monica was hulpkerk van de Augustinus, de Jozef moest de OLVrouw verlichten. De namen geven hun relaties duidelijk weer.

Deze twee kerken zijn niet gebouwd op kerkelijk-historische grond; het zijn geen voortzettingen van schuilkerken, ze hebben geen banden met de periode van de Hollandse Zending.

Wel zijn dergelijke banden aanwezig bij de andere drie kerken:

de **Willibrordus** is een voortzetting van de schuilkkerk aan de Herenstraat, die op haar beurt weer een voortzetting is van het schuilkerkje dat de dominicanen aan het Dorstige Hartsteegje hadden;

de **OLVrouw** is een voortzetting van de schuilkkerk geheten „Buiten-Wittevrouwen“;

de **Martinus** is een voortzetting van de schuilkkerk „De Rode Haan“, Oudegracht 399.

Bouwkundig gezien zijn de acht katholieke kerken als volgt te rangschikken:

de **Catharijnekkerk** is een laat-gotisch bouwwerk; de **Dominicus** en de **Augustinus** zijn klassicistische Waterstaatskerken;

de **Monica** is een neogotisch-neoromaanse scheping;

de **Willibrord**, **OLVrouw**, **Jozef** en **Martinus** zijn zg. neogoten.

Van deze neogoten is de Jozef het werk van

architect G. A. Ebberts; de andere drie zijn van Alfred Tepe.

Omdat de Dominicus inmiddels (1940) gesloopt is, komt zij in het verdere relaas niet meer voor.

Dit geldt eveneens voor de Catharijnekkerk en de Augustinus. Beide godshuizen zijn recentelijk gerestaureerd en spelen een duidelijke rol in het huidige katholieke leven.

Ook buiten dit betoog vallen de Monica en de Jozef. Vooreerst zijn deze twee kerken, zoals gezegd, geen voortzettingen van een schuilkerk. Vervolgens zijn ze van architecten over wier verdiensten wij ons hier niet vermogen uit te spreken.

Ten derde liggen ze buiten de oude stad. Ook de OLVrouw ligt buiten de singels, maar daar de architect dezelfde is als van Willibrord en Martinus en haar locatie grote overeenkomst vertoont met de twee neogoten binnen de singels, betrekken wij haar straks wel in ons betoog.

Wat de plannen met de Jozef zijn, is ons niet bekend; de Monica daarentegen lijkt ten dode opgeschreven. Het Utrechtsch Nieuwsblad van 16 juli 1971 meldt dat een verzoek tot sloop inmiddels is ingediend. „Verwacht wordt dat van de zijde van Monumentenzorg geen bezwaren zijn, omdat de kerk geen belangrijke monumentale waarde heeft.” Als er één kerk gebouwd is in het Utrecht van de vorige eeuw waarvoor wij dit betwijfelen, is het uitgesproken de Monica. Haar toren is, ondanks de menigte vierkante kantoren in haar onmiddellijke omgeving, een duidelijk baken in de noordelijke stad.

Als het om pastorale motieven wenselijk is de Nicolaas aan het Boerhaaveplein te laten samengaan met de Monica, lijkt het ons wenselijker de Monica als liturgisch centrum aan te wijzen. Tenzij de grondprijs op de hoek Oudenoord-Herenweg zo hoog is, dat ook de kerk bezwijken moet.

Utrechtse school

Van Alfred Tepe, de man die we terecht de architect van het jonge aartsbisdom mogen noemen, bezit de stad Utrecht dus drie kerken. Hij heet een uitgesproken vertegenwoordiger van de Utrechtse school. Met deze naam betitelt men de groep kunstenaars die mgr. Van Heukelum, de deken van het Sint-Bernulphusgilde, rondom zich verzamelde om de religieuze kunst in het midden van de vorige eeuw haar follow up te geven.

Van Heukelum wilde de architect niet de alleen-

heerschappij toekennen; er is een team van kunstenaars en hun voorbeelden bestaan. „Men had de door de Hervorming onderbroken traditie weer op te vatten, alleen aan studie van haar Middeleeuwsch verleden kon een nieuwe Christelijke kunst ontbloeien”.

Hier staat Van Heukelum tegenover de „magister operum” die dr. P. J. H. Cuypers wenst te zijn; deze wil als architect alles naar zich toe trekken: eigen ateliers en eigen fantasie. Cuypers vreesde, als hij in Utrecht zou gaan werken, „dat hij zijn artistieke zelfstandigheid zou moeten prijs geven aan de inzichten van den archeoloog, wiens richting medebracht den architect bij het ontwerpen van kerkelijke gebouwen aan bestaande voorbeelden te binden”.

Van Cuypers vinden we dan ook geen kerk in Utrecht.

Alfred Tepe studeerde aan de Bau-Academie in Berlijn. Zijn leermeester was V. Statz. In 1866 komt hij op instigatie van Van Heukelum naar Nederland. Andere kunstenaars die deze priester uit het Rijnlandse laat komen, zijn o.a. de familie Mengelberg en de glazenier Geuer.

Van deze kunstenaars bezitten de onderhavige drie kerken werkstukken. In alle drie zijn de hoogaltaren van Willem Mengelberg, vaak ook de zijaltaren. Alle drie bezitten ze glas van Geuer; twee tevens glazen van Otto Mengelberg. De polychromie van de Willibrord is van Christiaan Lindsen; de triomfbalk daar met zijn twaalf apostelportretten is van M. Schenk.

Onopvallend exterieur

Na deze blik op het interieur richten we ons op het exterieur. Van alle drie kerken valt te zeggen dat ze onopvallend zijn. Dit geldt in zeer hoge mate voor de Willibrord: slechts één gevel, niet hoger dan de aangrenzende percelen, is aan de noordzijde van de kerk zichtbaar. In de Annastraat valt meer van de kerk waar te nemen, doch deze straat is zo smal dat men haast zonder haar te zien, eraan voorbij loopt.

Zeker voor de Willibrord was deze onopvallendheid noodzakelijk. Allereerst was de bouwheer gebonden aan het kleine stuk grond dat de katholieken in de binnenstad hadden verworven voor deze kerkbouw. Vervolgens had het feit alleen al dat de kerk verrijzen zou binnen 200 mtr van de Dom- en Janskerk zoveel stof doen opwaaien, dat het wenselijk was niet nog meer te provoceren.

De klok in de vieringtoren provoocerde de Janskerkgangers al genoeg; zelfs tijdens hun diensten was haar geklep verneembaar.

Ook van de OLVrouw en de Martinus is te zeggen dat ze onopvallend zijn. Ook deze twee bezitten slechts een bescheiden vieringtoren.

Bouwde Tepe geen torens? Niets is minder waar. Ga naar Houten, IJsselstein, Jutphaas, Schalkwijk: op grote afstand wordt het tegendeel bewezen. Maar in Utrecht bouwde hij ze niet. Vooral door het ontbreken van torens is de Monumentaliteit met een grote M van de drie Utrechtse neogoten min. Maar dat is juist één van hun kenmerkendste eigenschappen.

Terloops zij hier opgemerkt dat de achterkant van de Martinus bijzonder fraai is zoals hij te zien is door de kale bomen van Zochers stadspark langs de Catharijnesingel.

WAT GAAT UTRECHT MET DEZE DRIE NEOGOTEN DOEN?

Als we naar de huidige situatie kijken en we baseren ons op de informatie die ons bereikt, liggen de zaken als volgt:

De Willibrord is in handen van aannemer A. J. Lisman uit Groenekan. Hij verhuurt zijn bedehuis aan pater Wijnand Kotte, die voor zijn groepering katholieken een geschikte, centraal gelegen kerkruimte zoekt. De huur is vastgesteld op f 40.000 's jaars voor een periode van vijf jaar met optie van koop (Utrechtsch Nieuwsblad 1 februari 1971). Deze verhuur ligt in de lijn van de uitspraak van de heer Lisman in een interview van 3 mei 1967 in Het Centrum: „Het zou een wandaad zijn als deze kerk gesloopt zou worden.” Eveneens deelt de heer Lisman hier mee dat er een comité in het leven is geroepen om een bestemming voor het gebouw te vinden. Dit comité heeft één of twee jaar de tijd. „De kerk kost me tenslotte dagelijks een hoop geld. Ik beschouw het als een hobby, maar het moet natuurlijk niet te veel geld gaan kosten.”

Het Utrechtsch Nieuwsblad van 20 augustus 1970 meldt dat de Stichting Sint Willibrord een actie gestart is teneinde de kerk, die zij thans huurt, in eigen bezit te krijgen. Doel van deze stichting, waarvan o.a. Ed. Krekelberg sj. woordvoerder is, is een halt toe te roepen aan „de afbraak van heel deze roemrijke kerkprovincie”. Van de Willibrorduskerk poogt zij te maken een centrum waar „de zuivere rooms-katholieke liturgie” gevierd wordt.

In dit bericht wordt verder meegedeeld dat „ongeveer drie ton” op tafel zal moeten komen. De Muurkrant van 29 februari 1972 meldt dat de Verenigde Bouwbedrijven Bredero NV interesse in de kerk zou hebben.

Gesloten

De OLVrouw aan de Biltstraat is per 13 februari 1972 gesloten. Deze beslissing is in maart 1971 genomen na een uitvoerig beraad over de mogelijkheid tot behoud. Uiteindelijk is restauratie afgesprongen op de hoge kosten, waaraan Monumentenzorg niet wenste deel te nemen; tevens op het feit dat het ruimteprobleem met restauratie niet opgelost zou worden.

Volgens het Utrechtsch Nieuwsblad van 16 februari 1972 wordt de OLVrouw gesloopt, verrijst er aan de Biltstraat een flatgebouw en komt daarachter op een binnenplaats een kleine kerk te liggen. Dit, wanneer het plan van de architecten Van Gendt en Mühlstaff goedkeuring van de gemeente krijgt.

Het interieur en het glas van deze „vrij zeldzame hallenkerk” zal verdeeld worden onder de nieuwe kerk en andere neogotische bouwwerken.

De Martinus is als kerk nog in gebruik, maar van verscheidene kanten wordt bevestigd dat zij snel dicht zal gaan. Men noemde 1 april 1972. Ook voor haar zouden de Verenigde Bouwbedrijven Bredero NV bijzondere interesse hebben blijkens de Muurkrant van 29 februari 1972 en de pamflettenliteratuur.

Resumerend staan twee kerken zeker op de nominatie onder de slopershamer te vallen. Voor de Willibrord is vrees ook niet overdreven. Als bewaarheid wordt wat boze tongen beweren, houdt Utrecht geen enkele neogoot in zijn binnenstad over.

Waaraan ontleent Utrecht het recht de pagina met dit katholiek revival uit het verhaal van de stad te scheuren?

Te weinig criteria

In alle discussies over het openhouden dan wel sluiten van kerken komen bij voortdurend slechts twee criteria op tafel: het financiële en het pastorale. Daarbij valt tot nog toe het sluiten van een kerk altijd samen met het vernietigen van die kerk. Sluiten en slopen zijn identiek.

Tegen deze gang van zaken protesteren wij met grote klem. In het voorgaande hebben wij getracht te betogen dat wel degelijk mee moeten

tellen historische, kunsthistorische en monumentale criteria. We hopen duidelijk gemaakt te hebben dat deze criteria betreffende de drie kerken een behoorlijk gewicht bezitten. Wij beschuldigen allen die deze criteria niet in hun beraad betrokken hebben of betrekken, van grove nalatigheid in het beheer van het neogotische hoofdstuk in de Utrechtse stadsgeschiedenis.

Onzes inziens zou geen van de drie kerken met de grond gelijk gemaakt mogen worden; horen ze alle drie thuis op de Monumentenlijst.

Dat de publiciteitsmedia aangaande menige sloop van neogotische bouwwerken moeten melden, dat Monumentenzorg geen belangstelling had voor het gebouw, zal haar in de loop van de geschiedenis worden aangerekend als een niet geringe nonchalance. De kerkbestuurders die thans over de neogoten het (dood)vonnis vellen, worden hierdoor niet vrijgesproken; wél minder toerekeningsvatbaar geacht.

Als waar is wat algemeen beweerd wordt, dat Monumentenzorg nog in haar maag zit met de hele negentiende eeuw en dat ze het niet eens kan worden over de interne richtlijnen dienaangaande, wordt het de hoogste tijd het wél eens te worden. *Deliberante senatu perit Saguntum*. Doet zich de vraag voor in welke functie wij deze financieel en pastoraal onrendabele godshuizen kunnen bewaren.

Het comité waarover de heer Lisman in 1967 spreekt en dat toen twee jaar de kans kreeg om over een bestemming voor de Willibrord na te denken, heeft tot dusver publiekelijk niets van zich laten horen.

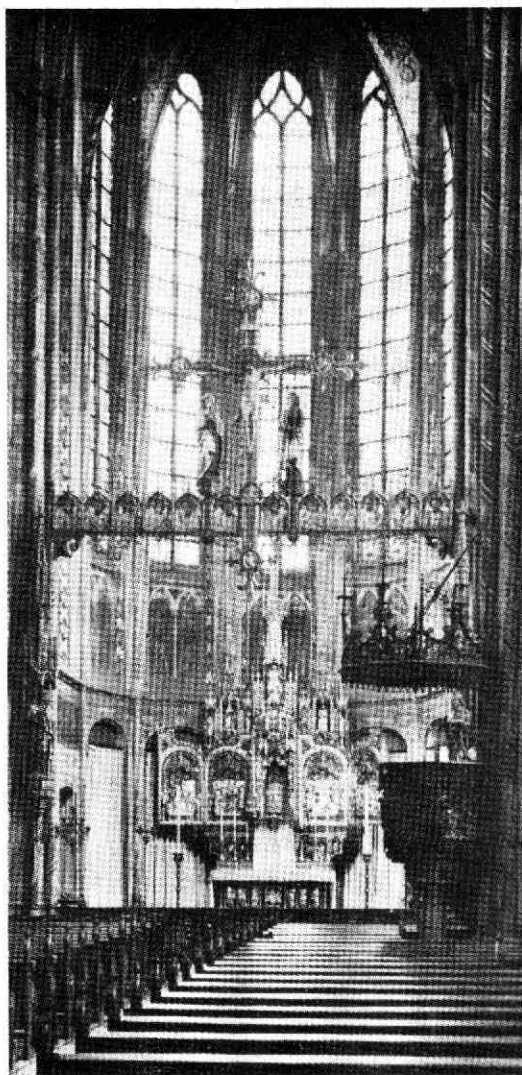
Voor de Martinus en de OLVrouw bestaat zo'n comité niet. Alleen pastoraal en financieel is er gedelibereerd in de tot beslissingen bevoegde colleges.

Wij zouden ervoor willen pleiten voor al deze drie kerken alsnog de door ons genoemde criteria in het overleg te betrekken, en de vraag te bezien of sluiting van deze kerken per se sloop betekent.

Angst voor een tweede Kotte-kerk, het zg. Kottesyndroom, mag onder geen beding een motief zijn voor een hoop puin en gruis op een doordeweekse morgen aan de Oudegracht.

Nieuwe functie

Wanneer wij ons over een eventuele functie zouden mogen uitspreken, zagen wij het liefst de Willibrord toegevoegd aan het Aartsbisshope-

Interieur Willibrorduskerk

lijk museum. Wanneer dat binnen enkele jaren, samen met het Haarlems bisschoppelijk museum en het Oud-katholiek museum, gehuisvest zal zijn in het Catharijne convent, zal het - zeker als de tendentie oude kerkgebouwen te moderniseren, doorgaat - nauwelijks voldoende ruimte hebben om heel zijn bezit ten toon te stellen. Zelfs niet als, wat het plan is, de Catharijnekerk daarin betrokken wordt. En mochten wij ons deerlijk vergissen in de hoeveelheid stukken die het Catharijne convent de eerste twintig jaar nog zal verwerven, dan blijft toch staan dat het exposeren van grote neogotische werken als een bont Mengelbergaltaar, dat elders verdwijnen moest, wel mogelijk maar minder ideaal is in de spierwitte laat-gotische Catharijnekerk.

Wij zouden ervoor willen pleiten de Willibrord

met al haar pleister op de Monumentenlijst te plaatsen en haar te reserveren als museum-van-top-tot-teen voor de neogotiek, in de geest waarin dr. D. P. R. A. Bouvy erover dacht (Het Centrum 3 mei 1967; zie ook: De Tijd 11 maart 1967). De reformatie van Vaticanum II mag voor het nageslacht niet leiden tot wat de storm van 1566 en even later het vier eeuwen durend vandalisme der dominees wel heeft opgeleverd.

Hoewel het buiten onze competentie valt een oordeel te vellen over de Stichting Sint Willibrord, zouden wij het aartsbisdom willen voorstellen een *modus vivendi* te zoeken met de huidige gebruikers van de Willibrorduskerk. Er zijn meerdere mogelijkheden: wij denken aan gebruik van de Willibrord door pater Kotte, met vastgelegd - indien hij de kerk koopt - dat het aartsbisdom optie van koop heeft als hij om een of andere reden geen interesse meer in de Willibrord zou hebben. Ofwel ruil van de Willibrord voor de OLVrouw of de Martinus, om aldus de Willibrord direct onder supervisie van het museum Catharijne convent te brengen.

Betreffende de OLVrouw en de Martinus zouden wij in overweging willen geven de kerk te gaan gebruiken als:

1. Overdekte kinderspeelplaats. De zeer kinderrijke „Zeven steegjes” zitten erg verlegen om zo'n ruimte.
2. Uitbreiding van de kantooruimte van de provinciale griffie. De griffie gebruikt de pastorie van de Martinus al. Een kerk inrichten als kantoor is al vaker vertoond.
3. Opslagplaats in de binnenstad voor de dienst Openbare Werken. De Buurkerktoren, die daarvoor thans gebruikt wordt, lijkt ons wat klein en onhandig gelegen.
4. Gymzaal. Wellicht zal bij restauratie van het Catharijne convent de gymzaal in de grote ziekenzaal moeten verdwijnen. Van hoge ruimtes zijn er in de stad twee.
5. Uitbreiding voor de universiteitsbibliotheek. Als zij thans gebruik kan maken van de hofkapel van Lodewijk Napoleon, zal het gebruik van een andere kerk haar ook niet tegen de borst stuiten.

Besmette handen

In de Buurkerk hebben eertijds bakovens gestaan, de Pieterskerk was snijzaal en graanschuur, in de Catharijnekerk lagen soldaten gelegerd, de Geertkerk was ook kazerne, later opslagplaats en

een deel van de Janskerk was al universiteitsbibliotheek.

Door niet te slopen ontlopen wij het oordeel van het nageslacht; wij die onze voorvaderen nimmer de sloop van de Mariakerk hebben kunnen vergeven, wij die onze handen al niet meer van smetten vrij hebben: de singel is gedempt.

Een generatie die nog positiever ten opzichte van de neogotiek zal staan dan wij, kan altijd restaureren. Hoe dankbaar zijn wij niet de „halfgare” luitenant-kolonel ir. J. C. v. d. Polder, die tegen het advies van hoogleraar G. Moll in ertegen pleitte de Domtoren te slopen.

De „neogoten” zijn ontstaan in een tijd dat „een roomse” zich nog maar net weer een min of meer volwaardig mens mocht noemen. Zij zijn gebouwd in een periode dat men eindelijk weer geheel vrij ter kerke mocht gaan. In hun, ongetwijfeld soms zeer overdadige, versiering brengen zij deze voor de rooms-katholieken zo vreugdevolle tijd tot uitdrukking. Als we alle kerken uit deze periode gaan slopen, zal het nageslacht nimmer meer kunnen zien hoe er toen werd gebouwd.” (Stadsblad 7 september 1967). En wij zouden hieraan toe willen voegen: werd gedacht en werd geschonken.

Er rust een grote verantwoordelijkheid op jullie: Bernard Alfrink, Wijnand Kotte, Bennie Weterman, meneer Lisman, dr. Bouvy, Chris Meershoek, Jan de Vries en alle andere leden van beraden, commissies, comité's en wat dies meer zij, dit erfgoed van de herstelde hiërarchie niet te verkwallen aan een sloper voor, pak weg, dertig zilverlingen.

Werkgroep Neogotiek

Rondleiding Burger in Utrecht

Van 15 mei tot en met 30 juni wordt in het gemeentelijk archief, Alexander Numankade 199 te Utrecht, de tentoonstelling Burger in Utrecht gehouden. Het is een activiteit in het kader van de viering van 850 jaar stadsrecht.

Voor de leden van Oud-Utrecht zal woensdag 24 mei om acht uur 's avonds, een gratis rondleiding worden gehouden, met toelichting van onze secretaris, gemeentearchivaris dr. J. E. A. L. Struick.

Wethouder W. A. Kieboom van Culturele Zaken heeft de expositie maandag 15 mei om vier uur 's middags geopend.

recht 850 jaar stadsrecht, aanvulling

Utrechtse stadsarchivaris, de heer Struick, dat de herdenking voor van 850 jaar stadsrecht van de oude bisschopsstad. Hiervoor bevestigde de geleerde schrijver zich op de twee oorkonden van keizer Hendrik V van 2 juni 1122¹⁾. De eerste plaats het diploma, waarin de keizer het privilege bevestigde, dat bisschop Godebold Muidenaren, maar aan allen die in hun „ambitus“ hun vrijheid, woonden. Voorts krijgen allen, verplicht zijn te werken aan de omwalling van de stad (civitas) Utrecht, vrijdom van tol, eer zij in de stad moeten zijn om te kopen of verkopen. De keizer bevestigde de Utrechtse en de Muidenaren en de om deze plaats woonachtige personen niet slechts in het hunne bisschop Godebold gegeven privilege, maar in hun recht en gewoonte (jus et consuetudinem ac privilegium, ab episcopo Godebaldo concessum). Wij weten, dat reeds in 1081 Ansgar als schout van Muiden voorkomt en dat de Utrechtse schout Galo in 1105 vermeld wordt. Muiden en Utrecht vormden derhalve al lang voor een afzonderlijke rechtskringen. Aangezien deze rechtsgebieden hun bijzondere rechten en rechten hadden, welke in 1122 bevestigd werden, er sprake is van stedelijke gebieden met vrijheden (ambitus), zal men mogen aanneemen, dat 1122 niet het jaar kan zijn, dat Muiden en Utrecht tot stad verheven werden. Van drie plaatsen waren de burgerijen al voordien et genot van stedelijke rechten. Het is betekeniswaardig, dat niet medegedeeld wordt, ruit de privilegiëring van bisschop Godebold Muiden, denkelijk een privilege dat hun oude rechten en rechtsgewoonten aanvulde.

is overigens zeer de vraag of Utrecht ooit neel tot stad verheven is. Wij hebben hier te maken met een op Romeinse grondslag ontstane „civitas“. Men placht in de vroege middeleeuwen schepszetels bij voorkeur te vestigen binnen een versterkte plaats of „urbs“. In Utrecht was het vervallen Romeinse „castellum“. Het gebied omheen, de „civitas“, werd bestuurd door de stadsgraaf, een leenman van de bisschop, wiens plaatsvervanger „castellanus“ of burggraaf heette. De „civitas“ strekte zich uit tot ver buiten de negtiende-eeuwse stadsmuren van Utrecht. De schout Galo van 1105 en zijn opvolgers stonden aan het hoofd van de kooplieden, ambachtslieden en anderen, die zich in de koopmansnederzetting Stathe, waar de Buurkerk kerkelijk middelpunt

werd) niet ver van de „urbs“ vestigden. Deze Utrechtse burgers of „cives“, zoals zij in 1122 genoemd werden, verkregen door privilegiëring gaandeweg grotere zelfstandigheid. De stadsgraaf echter verdween in 1220 van het toneel en het burggraafschap schrompelde ineen tot een tynsgerecht.

De beide keizerlijke diploma's van 2 juli 1122 spreken van de aanwezigheid van burgers van Utrecht, een ommuring van de stad Utrecht (de „civitas“ in enge zin) en van schepenen van Utrecht. Deze oorkonden zijn dus van grote historische betekenis. Het is goed en lofwaardig de uitvaardiging dezer diploma's door keizer Hendrik V te herdenken. Men houde echter in het oog, dat de Utrechtse burgerij reeds voor het jaar 1122 in het bezit van stedelijke rechten en gewoonten was.

A. Johanna Maris

Nawoord

De gedegen uiteenzetting van mej. dr. A. J. Maris moet even dankbaar aanvaard worden als de vererende betiteling „geleerde schrijver“ die mij werd verleend. Toch zal het een goed lezer zijn opgevallen, dat in het artikel van januari jl. in dit Maandblad (p. 1) alleen maar gesproken is over de bevestiging van een reeds bestaand Utrechts stedelijk recht. Omdat deze gunst verleend is door bisschop Godebold, die in 1114 benoemd werd, kan dit feit na 1114 gedateerd worden. De opmerking dat men het jaar 1122 niet moet beschouwen als het tijdstip van het stadsrecht was door mij reeds gemaakt: mej. Maris probeert dus een openstaande deur nog eens open te zetten. Bovendien moet met nadruk gesteld worden dat

¹⁾ Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, I, nos. 308 en 309. Vergel. mijn beschouwingen in „Van Voogdij tot Maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke Stateninstellingen, voornamelijk in het Nedersticht“, Utrecht 1954, hoofdstuk VI, Het schoutambt in de stad Utrecht. In het Maandblad, 45e jrg. no. 1, 1972, blz. 2, noemt dr. Struick de prefectus Alferus ten onrechte „stadsgraaf“. In 1145, toen de prefect de fundatiesteun voor de Smeetoren plaatste, was Herman van Cuyk stadsgraaf of comes Traiectensis.

keizer Hendrik V in 1122 werkelijk wel een belangrijke handeling verrichtte door zijn keizerlijke bevestiging van een niet veel ouder stadsrecht, door zijn machtige bescherming, door de erkenning van de Utrechtse militaire organisatie en door de vrijstelling van tolrechten ten gunste van de bouw van een wal, alle handelingen die alleen de keizer kon verrichten. De omstandigheden waaronder Utrecht stad werd, zijn breed uitegesponnen in het artikel van mijn hand voor het jaarboek 1972 dat deze maand zal verschijnen; ik wil hierop daarom niet verder ingaan, maar volstaan met de opmerking dat 1122 het jaar was waarin Utrecht echt de kans kreeg en succesvol gebruikte om stad te worden. Dat belangrijke feitencomplex viert wij in 1972.

Tenslotte nog een aantal kantopmerkingen. Stellig vormde Utrecht al een „aparte rechtskring” lang voor 1122. Zoals in andere steden van Rijn- en Maasdelta leefden hier de kooplieden, de handwerkers en de overige inwoners onder zg. koopmansrecht; voorbeelden vinden wij o.a. in de *Elenchus Fontium historiae urbanae*, I, pp. 77, 79, 80, 82, 103, 108, 310, 314, 317, 319, 320. Door een soortgelijke toestand was hier in 1122 al 200 jaar een marktnederzetting gevestigd. Uit koopmansrecht en marktnederzetting ontstond in de regel de stad voorzover een plaats niet nieuw gesticht werd. Maar het stadsrecht was iets totaal nieuws door binnen een wal een ander soort rechtsgemeenschap met een militair karakter te vestigen: de wal en de noodzaak zich te verdedigen maakte de burgers tot een nieuwe sociale eenheid met een sterke lotsverbondenheid. Het is daarom onjuist de privileges van Godebald als „aanvullend” te beschouwen.

Ook kan niet betwijfeld worden „of Utrecht ooit formeel tot stad verheven is”, zoals mej. Maris doet. Tegenover de duidelijke inhoud van de bevestigingsoorkonde is deze opmerking onbegrijpelijk. In het cahier staat maar één feit vermeld, nl. dat Utrecht een stad van burgers is, maar is dat niet voldoende? De tijdgenoten begrepen deze zinnen als een duidelijke uitspraak.

- „Hoed U nu, hoed U dan” (= later)
Hoed U voor den Geldersman”.

Zonder chauvinisme hoop ik dat deze aanval op

de authenticiteit van de Utrechtse stadsrechtsverlening in ons herdenkingsjaar 1972 door deze mijn bijdrage is afgeslagen.

J. E. A. L. Struick

Jeugdlidmaatschap

Het bestuur vestigt er nog eens de aandacht op dat het mogelijk is voor f 12,50 per jaar jeugdlid van Oud-Utrecht te worden. Een jeugdlid moet jonger zijn dan 19 jaar. Hij ontvangt geen jaarboek.

Jaarboek 1972

Wie nú lid wordt van Oud-Utrecht ontvangt behalve de maandbladen tevens het Jaarboek 1972, dat begin juni zal verschijnen. Op systematische wijze zullen deskundigen hierin 850 jaren stadsgeschiedenis beschrijven; ieder neemt een eeuw voor zijn rekening.

Stedeschoontochten

Tijdens de zomermaanden in juni, juli en augustus organiseren ANWB en VVV - Utrecht stedeschoontochten door de oude binnenstad.

Vertrek van VVV-gebouw, Tunnelweg, iedere woensdag om 13.30 uur.

Kosten f 1,25 per persoon.

Groepen van 20 personen of meer: f 1,— per persoon.

Rectificatie

In het bericht Antieke kaart (aprilnummer, p. 31) is een storende fout geslopen. Er staat dat deze kaart kan worden besteld bij het hoogheemraadschap te Purmerend. Dat moet zijn het hoogheemraadschap te Edam.

lug litho's kopen u er nog keus is

tentoonstelling „Gezichten op Utrecht”, tekenen, grafiek en een map litho's van William van der Meer, in kunstzaal De Reiger, Burgemeester Reijndersstraat 3, zal met een week worden verlengd. Vanaf zaterdag 24 juni is zij dagelijks van 10.00 uur te bezichtigen, behalve op zondag. Op zaterdagavond van 20.00-22.00 uur is er een extra tentoonstelling.

De litho's van Oud-Utrecht kunnen op deze tentoonstelling voor f 12,50 per stuk de lithografieën van de kunstenaar die William Kuik in opdracht van onze vereniging heeft vervaardigd. (Voor nadere informatie over deze unieke aanbieding: zie de maandbladen van april en mei j.l.) Nu de eerste koopgolf

voorbij is, meent het bestuur de gelegenheid te kunnen bieden voor een „tweede ronde”, dat wil zeggen dat ook degenen die reeds twee litho's hebben gekocht alsnog enige prenten kunnen komen uitzoeken. De voorraad is redelijk ruim, maar wel moeten wij waarschuwen dat sommige prenten bijzonder in trek zijn, zodat de keuze allengs geringer zal worden.

Wanneer de tentoonstelling achter de rug is, zullen de eventueel overblijvende litho's worden overgebracht naar het gemeentelijk archief Alexander Numankade, waar onze leden ze eveneens kunnen bekijken en kopen. Wij zullen u op de hoogte houden.

Middeleeuws spektakel rondom Marieken van Nieuweghen

Het Buurkerkhof zullen de komende weekenden worden gemaakt voor de film Marieken van Nieuweghen, die de Utrechtse producent Jos van der Meer (bekend van de rolprent Utrecht door de eeuwen heen) vervaardigt. Het plein ondergaat deze gelegenheid een metamorfose: er wordt gestrooid, de huizen tussen Buurkerk en Nieuwbalchhuis krijgen een middeleeuws aanzien, en kleinvee zullen het authentieke beeld completeren.

Bekend gaat Marieken van Nieuweghen over de nacht die meer dan seven jaren met den woende ende verkeerde”. Op het Buurkerkhof ontmoet zij de wagenspelers; het is een scène met theater, vertier in de herberg, oude ambachten e.d.

De film wordt gespeeld door Utrechtse amateurs. De namen zijn overdag. Om Utrechts stede-

lustrum nog een extra accent te geven zal op de avonden van het laatste weekend een soort middeleeuwse markt op touw worden gezet. Voor de definitieve agenda raadplege men de dagbladen.

Herhaling rondleiding Burger in Utrecht

Wegens grote belangstelling zal de rondleiding op de tentoonstelling Burger in Utrecht worden herhaald op dinsdag 27 juni om 8.00 uur 's avonds. Gemeentearchivaris dr. J. E. A. L. Struick zal dan in het gebouw Alexander Numankade 199 aanwezig zijn om u te vertellen over het doen en laten van onze stadgenoten in vroeger eeuwen. De tentoonstelling duurt nog tot en met 30 juni.

AANDBLAD

oud utrecht

45e jaargang - nummer 6 - juni 1972

mslag: 1 2
3 4

egel van keizer Hen-
rik V, 1122; grootzegels
in de stad,
96, 1277 en 1531.

Eindredakteur: B. Kieboom, Amazonedreef 26, Utrecht, tel. 61 46 93
Redactieleden: mevrouw drs. L. van Tongerlo, dr. J. E. A. L. Struick
Administrateur: A. B. R. de Vries, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. 71 18 14
Sekretaris: dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht
Gironummer: penningmeester Oud Utrecht, 575520
Minimum
Kontributie: f 20,— per jaar

Steen- en pannenbakkerijen langs de Vecht (1)

Sinds een jaar geleden de actiegroep „De laatste Panoven” aan de noodbel begon te trekken, omdat de nog resterende panoven aan de Vecht te Oud-Zuilen met afbraak werd bedreigd, hebben talrijke briefjes en telefoontjes de groep bereikt, waarin adhesie werd betuigd. Zelfs de minister nam het op voor de panoven en de Bond Heemschut stelde voor er een museum van te maken. Een poging om een stichting te vormen, mocht tot nu toe echter niet slagen. Inmiddels heeft ons een uitvoerig artikel bereikt van de heer F. H. Landzaat met medewerking van mej. dr. J. Hollestelle, dat talrijke interessante bijzonderheden geeft over steen- en pannenbakkerijen langs de Vecht. Wegens zijn lengte zullen wij dit artikel in enkele afleveringen plaatsen.

In de tweede helft van de twaalfde eeuw, tussen 1160 en 1200, is in noordwest Europa het bakken van stenen vrij snel alom in gebruik gekomen. Kloosterlingen, met hun internationale contacten, hebben stellig veel bijgedragen tot de verbreiding van de nieuwe uitvinding. Vooral de Cisterciënsers hebben overal waar ze zich vestigden, de steenbakkerij en de baksteenbouwkunst bevorderd; ook in ons land. Het is echter niet bekend waar en wanneer hier precies de eerste middeleeuwse kloostermoppen gebakken zijn; misschien wel in Friesland. Daar was de aanvoer van tufsteen immers nog bezwaarlijker dan in het midden van ons land. Want voor de bouw van kerken en kastelen voerde men dit materiaal met scheepsladingen aan uit het Eifelgebied.

De maat van de oudste middeleeuwse bakstenen werd mede bepaald door de afmeting van de toen gangbare tufsteenblokken. Men trachtte bij het stenen bakken de natuursteen min of meer na te maken, ook in het formaat. Aanvankelijk werden tufsteen en baksteen wel samen verwerkt en dan moesten ze niet te ongelijk van model zijn.¹

Reusachtige blokken

Om een goede indruk te krijgen van deze reusachtige gebakken „blokken” kan men nu een kijkje nemen in de tuin voor het Utrechtse archiefgewouw aan de Alexander Numankade; hier is een stuk muur neergelegd dat is gevonden in de bouwput van het Nieuwe V. en D.-gebouw bij het Vreburg. Dit metselwerk zal behoord hebben tot een gebouw of tot de ommuring van het kapittel van Sint Marie, en kan zeker omstreeks 1200 gemaakt

zijn. Het formaat van deze stenen is 33 x 17 x 10 cm, en ook het gewicht mag wel vermeld worden, wat nogal eens vergeten wordt. Een zo'n steen woog in vochtige, pas gevormde toestand ongeveer 10 kg en de droge, gebakken steen nog ongeveer 8 kg. Het is bijna onbegrijpelijk hoe de steenbakkers en daarna de metselaars met zulke zware stukken te werk gingen. Natuurlijk vormde men slechts één steen tegelijk: de grote steenvormen met de 5 tot 7 bakjes, die het tegenwoordig thuis aan de wand zo goed doen, kende men in de middeleeuwen niet. Gaandeweg heeft men het steenformaat verkleind om tot handzamer stukken te komen.²

Toen in de zestiende eeuw het dwangslot Vredenburg gebouwd werd, heeft men daarin nog veel stenen verwerkt van 29/30 x 14/15 x 6 1/2/7 cm, maar ook grote hoeveelheden met een afmeting van slechts 21 1/2 x 9 x 5 cm. Er zijn inderdaad ook nog echte kloostermoppen in dit gebouw gebruikt, maar deze waren afkomstig van afbraak en van oude gebouwen uit de 13de eeuw.³

Mooie, rode kleur

De oude bakstenen zijn meestal mooi rood van kleur, welke tint te danken is aan het ijzergehalte van de klei. De Rijnklei in de omgeving van Utrecht is overal roodbakend, en men had dit materiaal alom voor het grijpen. De vraag waar precies de kloostermoppen van St. Marie zijn gebakken, is dus moeilijk te beantwoorden. Het was zelfs wel mogelijk in de eigenlijke stad stenen te bakken, maar dat heeft men gauw verboden. Wegens het brandgevaar en de hinderlijke rook, maar ook om grondverlies tegen te gaan, werd over het algemeen steenbakkerij alleen toegestaan buiten de stadsmuren.⁴

Over de tijd omstreeks 1200 is ons daarover niets met zekerheid bekend, maar de oudste vermelding van stenen bakken bij Utrecht betreft inderdaad een plek „prope muros”, dat is letterlijk „dicht bij de stadsmuren”; bedoeld wordt buiten deze muren. Dit bericht is van 1265.⁵

Uit de veertiende en vijftiende eeuw is in allerlei archiefstukken al heel wat meer over de Utrechtse steenbakkerij te vinden. Er was in de veertiende eeuw een stadssteenoven buiten de Katharijnepoort;⁶ de ligging daarvan is niet precies bekend: misschien aan de Leidse Rijn, of dicht bij het klooster Bethlehem. Er waren steenbakkers buiten de Tolsteegpoort, dus waarschijnlijk aan de Krom-

me Rijn, en later zeker aan de „Vaart”; en er waren verschillende bedrijven buiten de Weerdpoot, dus langs de Vecht. Ook daar was een stadstichelarij, die op het gebied van Maarssen lag; ze lag vermoedelijk op de rechter oever van de Vecht, voorbij het Lauwerecht, doch nog voor de Rode brug. Het kapittel van Sint Marie en het Servaasklooster trokken elk jaar een rente uit een deel van het terrein, welke bedragen ieder jaar in de kameraarsrekeningen werden verantwoord.⁶

Aan vaarwater

Het is met opzet, dat we de riviernamen erbij vermelden, want een steenbakkerij lag bijna altijd aan vaarwater; dat was van groot belang voor de aanvoer van de brandstof en het transport van de gebakken stenen, terwijl ook de klei veelal per schuit werd aangevoerd. Ook moet men zich goed voor ogen stellen, dat het niet bleef bij alleen maar stenen bakken; men maakte ook dakpannen en vloertegels. Bij de dakpannen had men twee soorten: de gebogen onder- en bovenpannen en de platte daktegels. Daarbij kwamen dan nog bijzondere modellen zoals vorstpannen. Vloertegels konden variëren van eenvoudige, rode plavuizen tot geglazuurde estriken met groene, gele, bruine of zwarte kleur, en van diverse maten. Ook rode tegels, met daarop figuren in geel, werden al omstreeks 1300 gemaakt.⁷

Laten we ons nu verder bezig houden met de steenbakkerij aan de Vecht. In het stadsgedeelte, „de bemuurde Weerd”, dat omstreeks 1400 met een extra muur bij de stad werd getrokken, hadden verscheidene pottenbakkers en tegelbakkers hun bedrijven. Maar voor een steenoven, die veel meer ruimte eist voor droogvelden en haaghutten,

Het muurfragment uit het kapittel van St. Marie op zijn vindplaats. Het bakstenen brok muur ligt nu in de tuin van het archiefgebouw aan de Alexander Numankade.

was hier geen plaats genoeg. De reeds genoemde stadstichelarij lag daarom verder noordwaarts buiten de nieuwe muur. In het midden van de vijftiende eeuw stonden er twee ovens. De „schutmeester” ontving van de ene oven telkens honderd „cromsteerten” per baksel, en van de andere vijftig.⁸

Het bedrijf heeft in de bodem nog allerlei resten achter gelaten. Waarschijnlijk zijn hier ook particuliere steenbakkers geweest, evenals aan de overkant van het water langs de Lage Noord. Ook daar zijn al meermalen misbaksels van stenen of pannen gevonden, zoals in 1960 in het perceel Lage Noord 26. Maar het vinden van zulke misbaksels bewijst niet rechtstreeks de ligging van het bedrijf, omdat dergelijk puin en afval vaak elders werden gestort voor grondophoging of oever-

Jaarverslag

Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan heeft de Crediet- en Effectenbank het jaarverslag verpakt in een bijzonder verzorgd boekwerkje, dat met talrijke foto's en andere afbeeldingen herinnert aan het Utrecht en de Utrechters van een halve eeuw geleden. Wie kans ziet dit jaarverslag te bemachtigen, zal er veel moois in aantreffen.

versterking. Misschien zou een speciaal onderzoek de brandsporen van een of meer ovens aan het licht kunnen brengen.

Kloosters en kastelen

Verderop, voorbij de Rode brug, lag aan de westzijde van de Vecht het Cisterciënzer klooster Mariëndaal. Vrij zeker zijn daar in de loop der jaren de stenen voor de diverse gebouwen ter plaatse gebakken. Er waren ook mooie tegelvloeren in, zoals bij de opgravingen in de jaren vijftig is gebleken.⁹ Nu was deze omstreeks 1245 gestichte abdij een nonnenklooster, maar men kon een overeenkomst sluiten met een steenbakker, die dan vrij zelfstandig de kloostersteenoven kon exploiteren. Op dezelfde manier gingen ook de edele heren te werk die op hun land een versterkt kasteel bouwden. Er zijn veel kastelen langs de Vecht verzezen, en ze werden vaak verbouwd en vergroot. Het aantal bakstenen dat eraan verbruikt is, kan niet bij benadering geschat worden, maar er was werk genoeg voor de steen- en pannenbakkers. En wanneer er in de buurt eens minder vraag was, dan kon men de produkten grif kwijt in de stad Utrecht of in Amsterdam.

In sommige Vechtkastelen zijn nog middeleeuwse muurgedeelten over, maar daarvan is meestal weinig te zien. Dat is bijvoorbeeld het geval in de kastelen Zuilen, Nijenrode en Loenersloot. Andere gebouwen zijn thans bijna spoorloos verdwenen, zoals Vreeland. In het midden van de dertiende eeuw werd deze sterkte door de Utrechtse bisschop Hendrik van Vianden gebouwd; helemaal van baksteen. Bisschop Jan van Diest verpandde in 1327 het kasteel aan graaf Willem van Holland. Uit de rekeningen van de graven van Holland weten we, dat in 1345 en 1346 52.000 bakstenen werden gekocht om het kasteel te verbouwen en versterken. Een bode moest overal langs de Vecht bij de steenovens aanzeggen, dat men zijn bakstenen alleen maar aan de graaf mocht verkopen. Een mooi bewijs dat er vele steenbakkerijen waren.¹⁰ Vijftig jaar later, in 1399, heeft volgens een dergelijke rekening hertog Albrecht ongeveer 75 pond uitgegeven om bakstenen te kopen aan de Vecht.¹¹ Zo'n bedrag was in die tijd goed voor een 100.000 stenen.

Vele bewijzen

In Utrechtse stadsrekeningen en kerkrekeningen zijn nog veel meer bewijzen te vinden van de

steenbakkerij aan de Vecht. Er is namelijk sprake van stadssteen en van Vechtsteen. De stadssteen van de stedelijke ovens was voor de burgers extra goedkoop, maar de stad kon onmogelijk aan alle vraag voldoen, en de levering door particulieren werd dan ook niet belemmerd. Integendeel, de stedelijke belasting op bakstenen, die al in 1430 bestond, bedroeg voor de stadssteen 5 stuivers per duizend, en voor de Vechtsteen maar 2 stuivers.¹² Op die manier werd voor het publiek het prijsverschil tussen de beide steensoorten gedeeltelijk weggewerkt. Ook de aankoop van daktegels van buiten de stad werd geenszins belemmerd. De stadssteenbakkers moesten zich strikt houden aan de door de stad voorgeschreven steenmaten; in hoeverre de steenbakkers aan de Vecht zich daarbij aanpasten is de vraag. Buiten de stadsvrijheid had de stad daarover niets te zeggen, maar zij kon zo gewenst de invoer van te kleine steen wel verbieden.

F. H. Landzaat met medewerking van
mej. dr. J. Hollestelle.

1. J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden*. Assen, 1961, blz. 78.
2. *Idem*, blz. 80-83.
3. C. Temminck Groll, *Vondsten Vredenburg*. In: *Maandblad Oud-Utrecht* 32, 1960, blz. 17.
4. J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden*. Assen, 1961, blz. 144-147.
5. *Archieven der Ridderlijke Duitsche Orde. Balie van Utrecht*. Uitgeg. d. J. J. de Geer van Oudegein, Utrecht, 1871, blz. 303. Zie ook: G. Brom, *Regesten van oorkonden* ..., blz. 293.
6. *De oudste kameraarsrekening der stad Utrecht, 1380*. In: *Codex diplomaticus Neerlandicus*, Serie 2, nr. II 1, blz. 118 en 154, 155.
7. Hollestelle, *aangeh. werk*, blz. 62-74.
8. K. Burman, *Utrechtse Jaarboeken, 1750*. Dl. II, blz. 16. Ook het stadsbedrijf buiten de Katharijnepoort bestond nog; het was toen waarschijnlijk een panoven.
9. C. D. Temminck Groll, in *Irb. Oud-Utrecht* 1958, blz. 61-72.
10. *Rekeningen der grafelijkheid van Holland*, Uitgeg. d. H. G. Hamaker. *Werken Hist. Gen.* 21, blz. 295, 409, 418, 439.
11. *Idem*, deel 2, blz. ...
12. S. Muller, *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*. *Oude Vad. Rechtsbronnen* 3. 1883, blz. 281.

restauratie rote tadskerken vergt jaarlijks ruim twee miljoen

Herestaureerde westgevels
 van de Jacobikerk.

Alleen een jaarlijkse som van ruim twee miljoen gulden, waardevast, kan ervoor zorgen dat niet al te oude Utrechters de voltooide restauratie van de vijf grote binnenstadskerken in Utrecht nog beleven. De herziene begroting van november 1971, die ruim f 31.000.000 groot is, maakt duidelijk dat het het bedrag van f 1.200.000 dat nu per jaar beschikbaar is, het werk in deze eeuw niet meer ereed komt.

Op 1 mei 1968 bedroeg de raming van de totale kosten nog „maar“ f 16.300.000. De kosten zijn door hogere lonen, sociale lasten, materiaalprijzen enz. achter schrikbarend gestegen. Bovendien bleek de onstructieve toestand van de Jacobikerk en de Nicolaikerk ongunstiger te zijn dan was verwacht. Deze sombere cijfers zijn tevoorschijn gekomen ter gelegenheid van een kleine expositie over het restauratiewerk aan de vijf middeleeuwse kerken, die onlangs is gehouden.

De ministeriële goedkeuring en een toezegging voor rijkssubsidie voor de restauratie dateren van 4 september 1968. De plannen voorzien in een volledige technische consolidatie of restauratie en in aanpassing van de gebouwen aan de eisen aan deze tijd. Inmiddels zijn de inzichten gegroeid

en wordt gestreefd naar een zo volledig mogelijke restauratie van alle waardevolle elementen van in- en exterieur.

Eind 1969 is het herstel van de Jacobikerk en de Nicolaikerk begonnen. Wie langs de Jacobikerk wandelt, kan constateren dat de kap nu bijna klaar is, zo ook de westgevels en een deel van de noordgevel. Op de gerestaureerde daken ligt een tijdelijke bedekking, die later zal worden vervangen door de definitieve leibedekking.

In de Nicolaikerk is eerst een volledig oudheidkundig onderzoek uitgevoerd. Dit leerde dat het zinvol is de verdwenen vieringpijlers weer op te bouwen. De zuidgevel aan de tuinkant is inmiddels geheel ontleisterd en in tufsteen hersteld. Delen van de romaanse transeptgevel zijn zichtbaar geworden. Er wordt nu ook aan de kap gewerkt.

Met de restauraties van Domkerk, Janskerk en Buurkerk zal later worden begonnen. De kerkvoogdij van de hervormde gemeente, die zich in deze zeer actief toont, hoopt dat velen gebruik zullen maken van de mogelijkheid donateur te worden van het restauratiefonds. Het belang van deze kerken is een stadsbelang.

K.

Wapen voor waterschap Kromme Rijn

Met de oprichting in 1971 van het waterschap Kromme Rijn is een einde gekomen aan het afzonderlijk optreden van een groot aantal schappen en schapjes, die samen het toezicht uitoefenden over ongeveer 23.200 ha. De belangrijkste daarvan waren het Gemeeneland van het Wijkse gerecht, waarvan de historie zeker terug gaat tot 1437, de waterschappen Sterkenburg, Honswijk, Schonauwen en Uiterwaarden in het zuidoostelijk deel van de provincie Utrecht en het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams, dat in 1323 werd ingesteld door bisschop Jan van Diest. Het nieuwe waterschap beschikt nog niet over een eigen wapen; het nu volgende artikel wil een suggestie zijn voor de vaststelling van zo'n ambtelijk wapen, ontworpen op historische gronden volgens de wetten en wenselijkheden van de heraldiek.

Hoe eenvoudiger een wapen is, des te fraaier, zo luidt een aloude heraldische stelregel. De moeilijkheid bij het ontwerpen van een wapen voor een waterschap Kromme Rijn is, dat een dergelijk ontwerp al spoedig te overladen wordt wanneer men probeert alle bestaande figuren van de waterschappen in het Kromme-Rijngebied op te nemen. Zo'n gecompliceerd wapen zou ook te onduidelijk worden bij het afdrukken in lak of op schrijfpapier. Daarom moet goed worden overdacht welke heraldische stukken verantwoord zijn op te nemen, zonder het geheel te schaden of, erger, een heraldisch misbaksel te scheppen.

In het waterschapswapen moeten ten minste vier elementen worden opgenomen. Daartoe dient een keus te worden gemaakt tussen een horizontaal, vertikaal of in vieren gedeeld schild. Het meest geslaagd lijkt mij het horizontaal gedeeld of doorsneden schild, zowel voor de duidelijkheid als voor een heraldisch fraaie compositie.

Kijken wij nu naar de hier afgebeelde ontwerp-tekening van de heer K. van den Sigtenhorst. In blauw zien wij twee molenwieken van oud model, die herinneren aan de oudst bekende watermolen van het Gemeeneland in 1488 in het Wijkerbroek. Daaronder acht golvende banen, die wijzen op de aanwezigheid van water, i.c. de Kromme Rijn. Op de rode banen vinden wij de zilveren penningen van Sterkenburg; hun aantal is variabel.

Het hartschild van goud met in rood drie zilveren zuilen, hoort bij Wijk bij Duurstede (waar de Kromme Rijn begint) en het Wijkse Gerecht. Gijsbrecht van Abcoude schonk de plaats Wijk in 1300 stadsrechten. Hij stamde uit het geslacht Van Zuylen.

Het vrijkwartier in het wapen van Schonauwen vertoont eveneens de drie zuilen, zodat het opnemen van deze wapenfiguur langs verschillende wegen zinrijk is te achten. Het schild wordt gedekt door een waterschaps- of heemraadschapskroon in verband met het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams, dat tot het nieuwe waterschap behoort. Ook de beide schildhouders, rode leeuwen met blauwe tongen en nagels, zijn uit het wapen Lekdijk Bovendams. De waterschapskroon komt ook voor in het wapen van het waterschap Koningsdiep.

Waterschapswapens kunnen op verzoek bij de Hoge Raad van Adel te 's-Gravenhage officieel worden ingeschreven en geregistreerd, tegen betaling van de verschuldigde leges. De aanvrager ontvangt dan een diploma, waarop het wapen in kleuren is afgebeeld. Het wordt bekrachtigd bij Koninklijk Besluit waarvan de afkondiging geschiedt in de Nederlandse Staatscourant. Pas daarna kan men van het wapen officieel en ambtelijk gebruikmaken door het bijv. te laten afbeelden aan het waterschapshuis, op briefpapier en enveloppen, in lak- en rubberstempels enz.

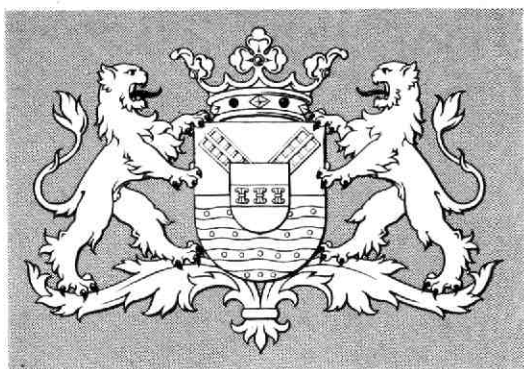
Geschiedenis

Om het belang van een wapen voor het waterschap Kromme Rijn te onderstrepen, is het wellicht interessant iets meer te vertellen over de historische achtergronden van het waterschap. Het bestuur van de gezamenlijke waterschappen die deel uitmaakten van het Gemeeneland van het Wijkse gerecht, berustte bijv. bij twee heemraden en de molenmeester van Wijkerbroek.

In 1437 wordt melding gemaakt van een nieuwe sluis voor het Gemeeneland; misschien de eerste, waarmee de indijking in dat jaar van het Gemeeneland zou zijn aangetoond. Ruim vijftig jaar later, in 1488, werd de oudst bekende watermolen gebouwd, zoals wij eerder hebben vermeld. Deze molen is in 1640 afgebroken en in 1726 herbouwd. Deze laatste molen werd in 1924 buiten gebruik gesteld en onttakeld.

Dat de akte van 1437 belangrijk was voor het Gemeeneland, blijkt uit de aanwezigheid van alle vooraanstaanden uit het gewest Utrecht:

„Wij prelaten, dekenen ende capittulen vanden Doem van Oudemunster, sunte Peters, sunte Johan ende sunte Marien kercken” enz. „Wij gemene

Tekening K. van den Sigtenhorst naar het ontwerp van H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp voor het wapen van het waterschap Kromme Rijn.

Ridderschap des Lants van Utrecht ende wij Stadt van Utrecht doen cont alle luden" enz.

Het eerstvolgende, bewaard gebleven document is een charter van 10 september 1549 (rijksarchief Utrecht) over een proces omtrent de betaling van f 251,— „Hinderdamsgeld", wat in der minne werd geschikt tussen de Staten van Utrecht en de Regeerders van de stad Wijk.

De onkosten van de Leckendyck en de Hinderdam plachten hoog te zijn, zoals ook blijkt uit een overleg van 1572 met enige „principale vanden vyff godshuysen" van Utrecht en anderen, die men gewoonlijk over dergelijke zaken raadpleegde.

Een vierde akte daterend van 1608 gaat over reparatiewerk en de kosten daarvan. Uit een bundel stukken van 1686 blijkt hoezeer het waterschapsbestuur gesteld was op de juiste rangen. De binnen- en de buitenheemraad waren het oneens over de vraag of de binnenheemraad dan wel de oudste der heemraden eerste heemraad is. Het hele college bestond uit schout, burgemeesters, schepenen, heemraden en molenmeester. De manualen: dagregisters of journalen van het „Leckendycks- en Hijnderdamsgelt met het Crommerijngelt" vormen een belangrijke bron voor de namen van de geërfden en de pachters, met de grootte van de landerijen die zij omstreeks het midden van de zeventiende eeuw in gebruik hadden.

Bier en brandewijn

De gemeenelandsrekeningen verschaffen ons een blik in de waterschapshuishouding over prijzen, lonen en uitkeringen in die tijd. Een rekening van 23 oktober 1676 leert bijv. dat een glaasje brandewijn in 1675 twee stuivers kostte en een „potelije" (potje of kroes) brandewijn achttien stuivers.

Opmerkelijk zijn twee andere rekeningen uit 1674 en 1675 die wijzen op de consumptie van aanzien-

lijke hoeveelheden spiritualiën. De rekening van 1675 luidt als volgt:

„De hemel raet (bedoeld wordt heemraad) den achte en twintichsten Julij vertert (verteert) seven glaeskens brandtwin.

Noch vertert vier en twintich stuyvers toen de heeren van Uijtert daer bij quamen.

Verteert een rijcxdaelder aan eeten en drincken.

Noch vertert ses bollen (kroezen) bier.

Noch den raamaker (radermaker) een bol bier toen hij een planck aan de schutskae maeckte.

Noch vertert drie maetijens brandewijn met den doomene.

Noch schepen Kemp vertert vier stuyvers brandewijn.

Noch vier stuyvers brandewijn verteert met Andries Vos.

Noch toen sij singen schouwen den Krommen Rijn verteert twalef stuyvers.

Noch den schipper een bol bier gedroncken.

Te samen ses gulden achttien stuyvers met kennis van mijn Gerrit Kemp."

Het is betaald ook, merkwaardig genoeg pas op 11 maart 1676.

Overigens mag men uit deze rekening niet de gevolgtrekking maken dat in de oude tijd buitensporig veel gedronken werd. Hoewel er veel alcoholische dranken werden gebruikt, wil dat nog niet zeggen dat men in de zeventiende eeuw zijn maat te boven ging. Daarbij komt dat men bijna niets anders had, wilde men niet op water aangewezen zijn dat in veel gevallen allerm minst bevorderlijk was voor de gezondheid. Thee en koffie waren nog niet ingeburgerd, limonade en andere frisdranken kende men nog niet. Voor feestelijke gelegenheden was er uit Frankrijk geïmporteerde wijn, verder bier en brandewijn.

In 1618 werd langs de Kromme Rijn het oude „Sandpadt" aangelegd, oorspronkelijk een voetpad, in 1670/'71 tevens trekweg. Hoewel na dit laatste jaartal er geen sprake meer was van een voetgangersweg (zandpad) maar van een jaagpad voor paarden (trekweg), komt de naam Zandpad nog in 1807 voor. Wel een bewijs hoe oude namen bij de bevolking een taai leven hebben. Thans is weinig of niets meer van deze weg terug te vinden.

H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp

SHV botst met Leefbaarheid

Met haar derde rapport, „SHV contra Clarenburg”, is de stichting „Werkgroep herstel leefbaarheid oude stadswijken Utrecht” opnieuw in de bres getreden voor het stukje historische bebouwing dat zij ziet als de logische verbinding tussen het beton van Hoog Catharijne en de fijnmazige oude binnenstad. De nota is een reactie op de plannen van de Steenkolen Handelsvereniging om achter haar hoofdgebouw aan de Mariaplaats een nieuw, ruim 36 meter hoog kantoorgebouw van tien verdiepingen te zetten. Hoewel dit in driehoeksvorm ontworpen gebouw trapsgewijs naar de binnenstad zou afdalen, zou het volgens de werkgroep het binnenterrein tussen Achter Clarenburg en Mariaplaats volledig in de schaduw zetten en daardoor bederven.

De bouwplannen van de SHV zouden naar de mening van de werkgroep betekenen dat Hoog Catharijne verder opschuift de binnenstad in. Zij sparen weliswaar de monumenten, maar passen zich niet

erbij aan, zodat zij in feite de omringende historische bebouwing ontkennen. Het plan voldoet daarom ook niet aan de verordening Achter Clarenburg van 1957. Bovendien ligt het betrokken gebied binnen het toekomstige beschermde stadsgezicht.

„Herstel leefbaarheid” heeft bij de gemeente aangedrongen op openbare behandeling van de bouw-aanvraag in de gemeenteraad. De beste oplossing, zowel voor de SHV als voor de Utrechtse binnenstad, zou volgens de werkgroep zijn de nieuwbouw van de SHV niet in de stadskern maar elders te situeren. Het gevaar bestaat dat de stormachtig groeiende onderneming anders over enige jaren opnieuw uit haar jasje barst en dan alsnog moet verhuizen.

Mocht de gemeente toch besluiten de SHV haar uitbreiding toe te staan, dan dient de nieuwbouw in de richting van de Rijnkade te worden opgeschoven.

BOEKBESPREKING

Van Swindens Vergelijkingstafels van lengtematen en landmaten, uitg. en ingeleid door R. Rentenaar. 2 dln. (Centrum voor landbouwpublicaties en landbouwdocumentatie, Wageningen 1971) 170 + 153 blz. (f 9,40).

Wie wel eens gegevens heeft proberen te vergaren over grondbezit in de achttiende eeuw of nog oudere tijden, zal daarbij tevergeefs naar aren en hectaren gezocht hebben. Er bestond wel een rijk assortiment aan landmaten - roede, hont, morgen, quart, lopense enz. -, maar hoeveel grond verstond men daar indertijd eigenlijk onder? Plaatselijk bestonden er allerlei afwijkingen van wat soms als algemenere maat, de Rijnlandse roede bijvoorbeeld, genoemd werd. Voor een betere berekening was het echter ook nodig dat de natuurwetenschappen zich exacter ontwikkelden, zoals in de achttiende eeuw gebeurd is. Omstreeks 1780 ging de Hollandse Maatschappij van Wetenschappen ijveren voor hervorming van dat onoverzichtelijke stel maten en gewichten in de provincies. Toch moest er eerst internationaal wetenschappelijk overleg plaats vinden en in ons land een centraal bestuur gevormd worden dat werkelijk in staat was een uniform systeem door te voeren, eer dit streven succes had. Pas in 1820 werd het metrieke stelsel hier van kracht.

De Nederlander die hiervoor belangrijk wetenschappelijk werk gedaan heeft, en ook internationaal faam genoot, was Jan Hendrik van Swinden (1746-1823), hoogleraar in Franeker en Amsterdam. Het „leesbare” gedeelte van de hier besproken boekjes bevat een biografie van deze wis- en natuurkundige. Verder geeft Rentenaar een schets van de wording van het metrieke stelsel in nauw verband met onze politieke centralisatie. „Onleesbaar”, maar zeer nuttig voor wie bij zijn onderzoek met oude landmaten te maken krijgt, is tweederde gedeelte van deze uitgave waarin Rentenaar de Nederlandse tekst bij Van Swindens tabellen herdrukt en een transcriptie publiceert van de belangrijke aantekeningen die Van Swinden zelf schreef in de exemplaren van zijn tabellen die nu in de Leidse universiteitsbibliotheek bewaard worden. De Vergelijkingstafels die in de titel genoemd worden, zijn zelf niet afgedrukt om kosten te besparen. Misschien kunnen sommige lezers nut hebben van een paar verwijzingen naar hulpmiddelen en modern onderzoek voor de oude maatsystemen. Daarom noem ik B. H. Slichter van Beth, Alfabetische lijst van boeken en tijdschriftartikelen van belang voor de kennis van de oude Nederlandse en Belgische maten en gewichten (A.A.G. Bijdragen, dl. 11, 1964, 210-221), en H. Roessingh, Gelderse landmaten in de 17e en 18e eeuw, een empirische benadering (Bijdragen en Meded. betr. de Gesch. der Nederlanden, dl. 83, 1969, 53-98). L.v.T.

Stormloop op middeleeuws eten

De middeleeuwse maaltijd, die op zaterdag 3 juni jl. in Paushuizen is gehouden, heeft waarschijnlijk aanleiding gegeven tot ontstemming bij vele onzer leden. Er waren 100 plaatsen en 300 aanmeldingen. Voor de toewijzing der kaarten is de gulden stelregel „Wie het eerst komt, het eerst maalt” toegepast. Helaas zal er voorlopig geen sprake kunnen zijn van een herhaling, omdat de organisatie van zo'n eetfeestijn te veel inspanning vergt en de gelegenheid over zo'n ruimte te beschikken zich niet vaak voordoet.

Degenen voor wie wel plaats was, hebben kunnen kennismaken met enige gerechten, die zonder uitzondering onder het hoofd „stevige kost” te rangschikken waren.

Het menu was samengesteld door jonkvrouw Johanna Maria van Winter, die als redactrice van Spiegel Historiae jarenlang de kookrubriek Van Soeter Cokene heeft verzorgd; 52 recepten uit de Romeinse en middeleeuwse keuken zijn gebundeld in een keurig verzorgd boekje met dezelfde naam als de kookrubriek.

Samen met een legertje enthousiaste keukenprinsessen en één prins uit eigen gelederen heeft zij een dag staan werken om de zeer arbeidsintensieve recepten klaar te maken. Voor de liefhebbers volgt hier een beknopte samenvatting van deze recepten.

Recepten

De Joutes, waarmee het etentje begon, is een Engelse groentesoep, beschreven in een handschrift van 1430. In ruim water zonder zout worden bernagie, viooltjes, malve, peterselie, worteltjes, bietjes, nagelkruid, bugloss en melde ongeveer een uur gekookt tot ze gaar zijn. De stelen liever niet gebruiken, wel de blaadjes en bloempjes.

Gasten uit het verleden afgedaald naar de Middeleeuwse Maaltijd van 3 juni i.l. in Paushuizen. De foto's van dit eetfeestijn kunnen worden bezichtigd en besteld worden bij de secretaris, Alexander Numankade 199, dagelijks van 9-5 uur, uitgezonderd zaterdags. De prijs is f 2,— bij een formaat van 13 x 18 cm.

MAANDBLAD **oud utrecht**

45e jaargang - nummer 7 - juli 1972

Omslag: 1 2

3 4

Zegel van keizer Hendrik V, 1122; grootzegels van de stad, 1196, 1277 en 1531.

Eindredakteur: B. Kieboom, Amazonedreef 26, Utrecht, tel. 61 46 93
Redactieleden: mejuffrouw drs. L. van Tongerloo, dr. J. E. A. L. Struick
Administrateur: A. B. R. de Vries, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. 71 18 14
Sekretaris: dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht
Gironummer: penningmeester Oud Utrecht, 575520
Minimum:
Kontributie: f 20,— per jaar

Dan neemt men de kruiden uit de bouillon en snijdt ze fijn; er gaat gekruimeld wit brood bij. Dit alles doet men in een schone pan; daarbij giet men door een zeef een verse bouillon. Twee of drie mergpijpjes dan wel verse runderbouillon (voor wie het niet te vet wil maken) komen er dan bij. Een half uur koken, met saffraan, totdat de merg uit de pijpjes loslaat. Tenslotte maakt men de soep af met nog wat saffraan en zout. Op een apart bordje gekookte bacon serveren.

De koude kip in zure saus, het tweede gerecht, zal niet ieders tong hebben gestreeld. Smaken veranderen, dat is duidelijk. Het recept werd ons gegeven door de *Ménagier de Paris*, een bejaarde Parijzenaar die omstreeks 1393 voor zijn jonge vrouw een kookboek schreef, mede omdat hij het goed voor had met de man die hem na zijn dood zou opvolgen.

Zijn recept: Neem een kip en verdeel die in stukken; koken met zout in water en daarna afkoelen. Stamp gember, kaneel, kardamom en kruidnagel zonder ze met vocht te zeven; stamp daarna brood gedrenkt in het kooknat van de kip, met peterselie, salie en een beetje saffraan om het licht-groen te maken. Fijnwrijven door een zeef (eventueel met hardgekookte eidooiers), aanmaken met goede azijn. Hardgekookte eieren in kwarten op de kip leggen en de saus eroverheen gieten. (Meer bijzonderheden geeft het kookboek Van Soeter Cokene).

Het laatste gerecht dat op de tafels in Paushuizen verscheen, was gemaakt naar een veertiende-eeuws Würzburger kookboek: Konkavelite. Een verrukkelijke vla, die echter op de maag ligt als beton. Nodig is een pond amandelmoes (in potjes te koop bij reformwinkels), een hele fles witte wijn die met de moes wordt gemengd, een kwart pond rijstemeel en een pond tot moes gestampte kersen, met een kwart pond suiker (een blik kersenvlaavulling is ook goed). Dit alles koken - vooral goed roeren - en nog een ons gesmolten reuzel toevoegen.

Aenspraeck

Degenen die moeite hadden met deze middeleeuwse pot, behoeften toch geen spijt te hebben van hun aanwezigheid, want de maaltijd werd rijkelijk besproeid met goede witte wijn. Er waren sfeervol gedekte tafels met kaarslicht, er waren clavicymbelmuziek met zang, er waren lieden in middeleeuwse klederdracht, van wie enigen een „aenspraeck” hielden van „Vrouwe Cornelia van Drakenborch, geboren Taets van Oudaen en haer soon Frederick van Drakenborch, ter gelegentheit van de feestelycke vieringhe van 850 jaar 'Regt van Trecht' op Paushuysse t'Uytregt”. De spelling van dit oudnederlands is onverdacht, want 's archivissen rechterhand, de heer A. Graafhuis, heeft zich ervoor in de dichtader geprikt.

De tekst, die vooral voor stadsbestuurders leerzaam is, luidt als volgt:

EDELE, erentfeste, wijse, lieve, besundere Vrouwen ende Heeren van Sticht en Stadt Uytregt

En voorts gij goede burgeren ende ondersaten van 't oude hart van 't land:

Wij Cornelia van Drakenborch geboren Taets van Oudaen

en mijnen soon Frederick van Drakenborch

DOEN TE WETENE,

dat wij, Uw voornemen overdacht hebbende om op deese historische plaets nabij de nyeuwe toorn van de in aanbouw sijnde Sinte Maertens- of Domskercke ende op het gront-gebiet van het kapittel van Sint Pieter alhier maeltijt te houden ter herinneringe aen de beslissing van Keyser Hendrick V

VAN 2 JUNI 1122

om de privilegiën ende voorregten

eenige jaeren tevoren door de goede bisschop Godebald aen de borgerije ende ingesetenen van Uytregt verleent

TE BEVESTIGEN

daarmede de grondslaghe leggende voor eene voortgaende ontwikkelinge van de Uytregtsche stedelijcke gemeenschap waarin het goed wonen ende wercken is,

U ALLEN INVITEEREN

om 't spit 't spit te laten ende met de noodighe aendacht ende oplettenheit t'aenhooren het verhael, dat mijn geliefde soon mij kortelings heeft kond gedaen.

Of kunt gij, lieve soon, niet beter self een „aenspraeck” doen.

Het is wel nyet soaals 't behoort,

dat g'ons als jonghman hier beleert,
maer ick sal - omdat ick U gantsch vertrouw - toch
gaerne swijgen, en nodich allen uyt om uyt Uw
jonghe harte de woirden te vernemen, die U met
veeren pen en eijgenhandich op het perkament
hebt neergeschreven.

En is het waer, dat ghij in weijnich uyren
Uw woirden tot een leesbaer veers self hebt
aeneengeregen?

En dat ghij U voor deese menigte gegoede
borgeren

hebt sterck gemaect en U geoeffent om wel-
luydend Uwe veersen t' openbaeren?

Ick ben verlangend om alles aen te hooren
wat ghij van „t regt van Trecht" wel te vertellen
hebt.

*Ick danck U eed'le vrouwe voor de gelegentheijt
om hyer te mogen spreekken over 't geen mijn
vader saliger mij eens voor waer deed hooren.*

*Den 2en juny van eeuw twaelff
en twee ende twyntich jaeren
Was voir de oude bisschopsstadt
Een dach sonder gevaeren.*

*Toen was het ene Hendrick V,
Die Stadt en Sticht regeerde
en die - dat was niet bijster vreemt -
Die gunst' van 't volck begeerde.*

*Hi deed dat doir sijn hoog bevel
Om van de stadt te vragen
Of hi de teksten mocht besien
Van Godebalds verdragen.*

Die goede bisschop had heel braeff
Noch weijnich tijts geleden
De borgeren van heel de stadt
Op hun herhaelde beeden,

De privilegiën toegestaen
Een wal te maecken, tol te heffen
Om so in ware sin des woirds,
Men dient dat seer goet te beseffen,

Een stadt te sijn, waerin de borgeren
sonder noch seer beducht te wesen,
Voor wie tot d'aenval overgingh,
Sich vejilich waenden sonder vresen.

*En weldra werd de wal een muer
Voorsien van hechte poort en toren.*

*Het werd een veste in het Sticht
Soo groot en sterck als nooyt te voren.*

*De keyserlycke daed van toen
Is van gewicht voor die noch comen.
Het was en blijft de aenvang van
Een stadt die ick in schoone dromen*

*Sie groeyen tot het hart van 't lant,
Dat klopt tot in de laetste daghen.
Waar het „een paradijs van weelde" is.
Men Utrechts water zal gaen vragen.*

De hovenier, de ambachtsman,
De groene gordel en de grachten
Die brenghen speer en gelt en goet
Voir allen, die gheen werck verachten.

'k Zie Uytreght, waer de wetenschap
Beoefent wort doir wijse menschen
En ook regenten, die voir straks
De armen 't allerbeste wenschen

'k Hoir wercken aen het hard metael
'k Sie schepen de canalen klieven
'k Vind gragten vuyl, singhels gedempt
Men stort beton al naer believen.

*Mag ik aen 't eijnde een wensch noch doen
Laet „t regt van Trecht" en „t hart der stadt"
In eeuwigheden ongeschonden
Dan heb ick oock mijn sin gehad.*

*Geschiedt dit nyet, drijft staal een wig
Van buyten af het harte binnen.
Weet dan wat U daermee vernielt
Blijf toch voor alles bij Uwe sinnen.*

*Denk om de kleyne winckelman
Die moeyte doet om staend' te blijven
En die der Sceep'nen steun behoeft
Om niet noch verder af te drijven.*

Bestuurderen van stadt en lant
Ik bid U blijf voor Uytregt waecken.
Set eerlyck al Uw krachten in
Om Uytregt groot en sterck te maecken.

Geen stadt in 't lant heeft sulck een hart'
Geen stadt in 't lant heeft sulcke kercken
Behoed hen en bouw verder voort
't Zij goed daerinne nogh te wercken.

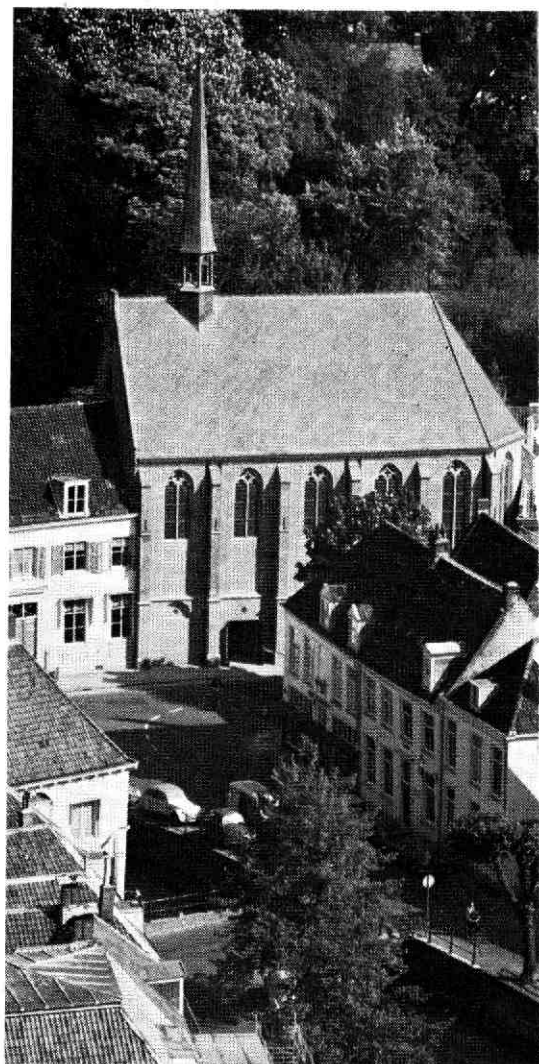
Als burger van de bisschopsstadt
Wil ick mij tot een yeder wenden,

Sint Aegtenkapel

Amersfoort

na eeuwen

in ere hersteld

Sint Aegtenkapel

Dombouwmeester

Pas toen het complex met een nieuw kloostergebouw was uitgebreid, werd de houten tussen-

In Amersfoort is de restauratie voltooid van de Sint Aegtenkapel, die tussen 1408 en 1410 werd gebouwd bij het in 1379 door Geert Grote gestichte vrouwenconvent. Het herstelwerk is in 1969 begonnen, nadat al in 1961 de voorbereiding een aanvang had genomen met het opmeten van de kapel en de overgebleven resten van het klooster, tegelijk met het bouwhistorisch en bouwkundig onderzoek.

Blijkens een overzicht van de architect Th. Haakma Wagenaar is het model van een dubbelkerk, dat in de vijftiende eeuw gebruikelijk was voor vrouwenkloosters, uitgangspunt geweest voor het ontwerp van de Sint Aegtenkapel. De stad Utrecht is in het bezit van een complete „dubbelkapel“, nl. de Sint Agnietenkapel, waarin een deel van het Aartsbisshoppelijk museum (het centraal huis) is ondergebracht.

Bij een dubbelkapel wordt in het westelijk gedeelte een tussenverdieping gebouwd, die alleen bereikbaar is uit het kloostergebouw. Op deze insteekverdieping kunnen de kloosterzusters, onzichtbaar voor de leken-kerkgangers op de begane grond, de kerkdienst bijwonen.

Aanvankelijk is bij de Sint Aegtenkapel de insteekverdieping achterwege gelaten. De kerkdiensten werden tot omstreeks 1463 gehouden op een voorlopige houten verdiepingvloer, die zich over het hele gebouw uitstreckte. De begane grond schijnt de eerste vijftig jaar niet als sacrale ruimte te zijn gebruikt.

Die in de toekomst noch wat siet
En sich nyet somaer wech laet senden.

De stadt, waer 'k nu mijn ganghen gae
Is out en hecht en bijna goet.
Ick sie haer in een oogwenck slechts
Wensch haer geluck, brengh haer mijn groet.

Gemeene luyden en geleerden
sullen eens toonen, dat het kan:
Hooghouden 't belang der stadt

En dat verdeed'gen als één man.

De clocken cunnen luyden gaen;
De kercken staen weer open
Wie burger van deez' stadt magh sijn,
Kan waerlyck blijven hoopen.

En set U aen het feestmael snel
Der keucken konst, die wordt steeds wijser,
Het glas geheven op de stadt
Die 't regt kreeg van haer keyser.

K.

verdieping weggenomen. De stenen insteekverdieping werd, in een iets gewijzigde vormgeving, nu uitgevoerd. Waarschijnlijk is de Utrechtse Dombouwmeester Jacob van der Borch de ontwerper hiervan. De O.L. Vrouwetoren, waarvan het ontwerp uit dezelfde tijd dagtekent, zou eveneens een werk van meester „Jacob uit de loodse” kunnen zijn.

In 1468 is het patershuis gebouwd en in 1474 werd de eerste steen gelegd voor het refectorium. Een stadsbrand in 1495 trof een deel van het klooster maar de kapel bleef gespaard.

Na een verlate beeldenstorm in 1580, die ook in de Utrechtse dom- en kapittelkerken opstak, heeft de kapel niet meer als kerk dienst gedaan. De kloosterzusters sletten de rest van hun dagen in ongestoorde afzondering binnen hun convent, maar zonder een kapel ter beschikking te hebben. Het kerkgebouw werd van de zestiende tot de negentiende eeuw door de stad gebruikt als opslagplaats, turfakhuis, draperie en tabakdepot. In de negentiende eeuw krijgt de r.-k. kerk het gebouw weer in handen, die de kerk verbouwt en inricht als tehuis en bibliotheek voor r.-k. militairen.

Dit alles leverde toevoegingen op als pakhuishoofden, hijsluiken, extra plafonds, gietijzeren raamvullingen e.d. In de kap kwamen kwasi-gotische kapellen. De daktoren, die met zijn luidklok nog op een gravure van 1759 voorkomt, moet omstreeks 1800 zijn afgebroken.

Vendutielokaal

In de jaren dertig van onze eeuw gaf het kerkbestuur van de Sint Franciscus Xaveriuskerk de architect F. J. Hobstaken opdracht een restauratieplan te maken. Van restauratie kwam echter niets en het gebouw kreeg de functie van vendutielokaal. Het onderhoud van de kapel, inmiddels gemeentelijk monument geworden, bereikte na de oorlogsjaren het absolute nulpunt.

Bij de restauratie werden in de buitenarchitectuur de teruggevonden sporen van de dubbelkerk weer in het zicht gebracht. Van de venstertraceringen in de bovenkerk was een exemplaar achter een dichtmetseling volledig bewaard gebleven; van een tweede tracering werd een essentieel fragment teruggevonden. De grondslag van de toren was nog aanwezig onder de kap. De opbouw ervan is ontleend aan oude afbeeldingen.

Van het houten gewelf in de bovenkerk en van

de stenen overwelling in de benedenkerk werden zoveel restanten teruggevonden, dat deze verantwoord konden worden gereconstrueerd. De verlenging van de verdiepingvloer tot tegen de koorsluiting geschiedde overeenkomstig de vermoedelijke vorm en constructie van 1410-1463.

Van de oorspronkelijke bijgebouwen kon slechts een klein gedeelte in de nieuwe achterbouw worden opgenomen. De rest was zo vaak gewijzigd en verminkt dat het niet mogelijk bleek zich een goede voorstelling te maken hoe het geweest was. De luidklok is afgestemd op de klokken van de naburige Sint Franciscus Xaveriuskerk. Op de topgevel is een vergulde windvaan gezet, waarvan de vorm is ontleend aan de gemeentevlag van Amersfoort.

K.

Stedeschoontochten

In de maanden juni-augustus houdt de VVV-Utrecht in samenwerking met de ANWB stedeschoontochten door de binnenstad. Vertrek iedere woensdagmiddag om 13.30 uur van het VVV-gebouw, Tunnelweg 3, Utrecht. De kosten zijn gering: f 1,25 p.p.; groepen vanaf 20 personen f 1,— p.p.; kinderen t/m 14 jaar f 0,75; groepen kinderen vanaf 20 personen f 0,50 p.p. De wandeling zal twee uur duren.

Rondleiders, geïnstrueerd door de gemeente-archivaris dr. J. E. A. L. Struick, zullen uw gids zijn langs minder bekende - en wie weet, onbekende - plekjes in de prachtige omgeving van Oudegracht en Mariaplaats, van Nieuwegracht en Domplein, door de smalle steegjes en de ruime pleinen, langs 600 jaar oude adellijke huizen en negentiende-eeuwse witgepleisterde gebouwen. De actualiteit van voetgangersgebieden en parkeergarages, van saneringen en doorbraken, van sloop en restauratie zal ook de volle aandacht krijgen.

Kortom, een uitzonderlijke kans om onder goede en deskundige leiding een plezierige wandeling te maken langs het vele stedschoon dat Utrecht te bieden heeft en dat niet warm genoeg kan worden aanbevolen.

Steen- en pannenbakkerijen langs de Vecht (2)

Wie op het ogenblik het dorpje Oud-Zuilen bezoekt, vindt er niet slechts de laatste panoven, waarvoor een actiegroep in het geweer is geroepen, maar ook een prachtige omgeving van water, weide en bomen. Er staat een heel oud kerkje, het Slot van Zuylen en het Regthuys, thans ingericht als café-restaurant met een zeventiende-eeuws interieur. Dat Regthuys herinnert ons aan een periode - de zeventiende eeuw - dat er vele steen- en pannovens aan de Vecht waren, zoals diverse kaarten ook aantonen.

De ovens en bijgebouwen waren in de regel eigendom van grootgrondbezitters; soms waren dat de kasteelheren in de buurt, maar ook wel zakenlieden uit Amsterdam of Utrecht, die dan ook een buitenhuis aan de Vecht hadden. Zo hadden de Amsterdamse Huydecopers een steenbakkerij onder Breukelen, en de steenhandelaar Dirck Steenoven te Amsterdam exploiteerde een bedrijf „op Den Dael”, dus op het terrein van het voormalige klooster Mariëndaal.

In het archief van de huidige eigenaars van het kasteel Zuilen, de familie Van Tuyll van Serooskerken, bevinden zich papieren die ons een goed beeld kunnen geven hoe een steenbakkerij aan de Vecht werd georganiseerd. Mevr. Polak-de Booy, op het rijksarchief in Utrecht belast met registratie van familiearchieven, was zo vriendelijk op deze stukken te wijzen. Het zijn twee stukken uit 1622, en twee uit 1623 en 1624.

In de eerste akte van 20 december 1622 verhuurt Heer Adam van Lokhorst, die kort te voren door koop eigenaar was geworden van het Kasteel Zuilen en de landerijen daarbij, een steenoven, die hij nog zal laten bouwen, aan de schout van Zuilen, Lambert Gijsbertsz. De oven zal terstond in 1623 gebouwd worden en in het volgende jaar ook van een kap worden voorzien. Ook zal, eveneens op kosten van Van Lokhorst, er een woning bij worden gebouwd voor de „ondermeester”. Lambert Gijsbertsz zal slechts als ondernemer optreden, en die ondermeester als bedrijfsleider. De voor het stenen bakken nodige aarde en vormzand zullen door de heer van Zuylen geleverd worden. Lambert zal per gestookte oven een vast bedrag moeten betalen van f 400,—.

Hij moest dus trachten met de steenbakkerij zoveel te verdienen, dat die som er royaal uit kwam. Blijkbaar was hij daarvan niet erg zeker, want het tweede stuk is een aanvullend contract, eveneens van 20 december 1622, waarin wordt vastgesteld, dat L.G. in ieder geval tot een verdienste van 200

1623
Memorie van t arbeitsvolck aen de steenhoven, wat een iegal van de selve daechs verdient
Cornelis Aertsz vormer 15 st
Jan Willemsz vormer 15 st
Adriaen Petersz cerman 26 st
Cornelis Dirkxsz aertmaecker 23 st
Cornelis Cornelisz aertmaecker 23 st
Jan Thijsen upsteker 12 st
Adriaen N upsteker 12 st
Crijn Petersz schebull 9 st
Beligen Tonisen afdraegster 9 st
Jacob Nisen afdraeger 9 st
Marigen Balten afdraegster 6 st
Piter Cornelisz afdraeger 6 st
Willem Allerts afdraeger 6 st
Toontgen Willems upsetster 14 st
Geertgen Gerrits upsetster 16 st
Cornelis Cornelisz snijer 3 st 8 p (penning)
Willem Allerts snijer 3 st 8 p
208 st
Compt in den dach tot 10 gulden 8 st
een halven dach 5 gulden 4 st

Tekst van het hier afgebeelde stuk:

1623. Memorie van t arbeitsvolck aen de steenhoven, wat een iegal van de selve daechs verdient

Cornelis Aertsz	vormer	15 st	(stuiver)
Jan Willemsz	vormer	15 st	
Adriaen Petersz	cerman	26 st	
Cornelis Dirkxsz	aertmaecker	23 st	
Cornelis Cornelisz	aertmaecker	23 st	
Jan Thijsen	upsteker	12 st	
Adriaen N	upsteker	12 st	
Crijn Petersz	schebull	9 st	
Beligen Tonisen	afdraegster	9 st	
Jacob Nisen	afdraeger	9 st	
Marigen Balten	afdraegster	6 st	
Piter Cornelisz	afdraeger	6 st	
Willem Allerts	afdraeger	6 st	
Toontgen Willems	upsetster	14 st	
Geertgen Gerrits	upsetster	16 st	
Cornelis Cornelisz	snijer	3 st 8 p (penning)	
Willem Allerts	snijer	3 st 8 p	
		208 st	

Compt in den dach tot 10 gulden 8 st
een halven dach 5 gulden 4 st

gulden per jaar mag komen.

De ligging van de oven wordt aangegeven als „tegenover Vijfhuizen“. Dat was een buurtschap aan de westelijke oever van de Vecht, nu nog terug te vinden als een groepje huizen aan de Daalse dijk. De oven moet dus gelegen hebben aan de oostzijde van het water, tussen het kasteel en Fort de Klop. Er is thans niets meer van over.

Loonlijst

Het derde stuk, uit 1623, is een loonlijst van het werkvolk op de steenoven, die wij hier in fotocopye weergeven, met een transcriptie. Wij zullen de inhoud wat nader bekijken, want deze geeft een goed beeld, hoe het op zo'n bedrijf vroeger toeging.

Op de buitenkant staat nog de aantekening „memorie van 't arbeidsloon van met twee tafel steen te vormen“. Inderdaad begint de lijst met twee vormers, die elk 15 stuivers per dag verdienen. Daarna volgt de „karman“ met 26 st. per dag. Misschien is dit loon het hoogst, omdat hij met eigen kar en paard te werk kwam. Daarop volgen twee aardmakers; deze hadden het zwaarste werk te doen, ze moesten aarde kruien en deze met toevoeging van enig water met de schop omzetten, waarbij ze op hun blote voeten in de klei stonden. Het was werk voor sterke, volwassen mannen, en werd met 23 st. per dag beloond.

Dan werkte bij elke vormer een „opsteker“, die met zijn handen telkens een greep klei nam uit het door de aardmaker aangebrachte materiaal, en dat min of meer tot een bol gekneed bij de vormer op de tafel wierp. In de regel was dit werk voor halfwas jongens en hun loon is dan ook slechts 12 st. De vormer wierp de kleibol met kracht in zijn steenvorm, drukte de massa flink aan en streek het overschot af met een strijkhout.

Daarna was het de taak van afdrager of afdraagster, om de vorm weg te nemen en deze op de tevoren geëffende droogbaan te leggen. Dit was meestal kinderwerk; we treffen op de loonlijst drie jongens en twee meisjes voor dit werk aan: de oudsten daarvan beurden 9, de jongste 6 stuivers per dag. Meestal behoorden bij één tafel slechts 2 afdragers, die voortdurend heen en weer liepen: de één met de volle vorm naar de baan, de andere met een lege vorm op de terugweg. Hieruit volgt meteen, dat de vormer bij een dergelijke werkverdeling tenminste drie vormen ter beschikking moest hebben, om geregeld te kunnen doorwerken.

Opsnijden

Als de stenen een poos plat op de grond gelegen hadden, werden ze op de kant gezet om verder te kunnen drogen. Deze handeling heette „rechten“ of „opsnijden“, en we vinden op de loonlijst inderdaad twee „snijders“, die een daggeld maakten van 3 stuivers, 8 penningen. Dit werk behoeft slechts af en toe te gebeuren, vandaar die geringe betaling. Ook dit was kinderwerk, en de vijfde afdrager deed eraan mee. Het gold wel als een extra voordeel heel jonge opsnijders te hebben; het werk was niet zwaar, en hoe kleiner, des te gemakkelijker konden ze op hun blote voetjes tussen de pas gevormde stenen manoeuvreren. Het woord opsnijden is misschien te verklaren, doordat af en toe met een scherp latje braamranden van de vormelingen moesten worden afgeschrapt.

Waren de stenen half droog, dan werden ze op „hagen“ gezet, lange, losjes kruiswijs opgetaste stapels steen. Dat heette „opzetten“ en dit was meestal vrouwenwerk. Inderdaad vermeldt de loonlijst hier twee vrouwenamen. Deze vrouwen moesten echter ook de droge steen in de oven kruien en helpen de oven te vullen en die later weer te legen. Ze verdienden dan ook ongeveer evenveel als de vormers.

Rest nog de „schebull“ of „schabul“. Dit was een halfwas handlanger-duvelstoelager, die onder andere de droogbanen, of „vormvelden“, moest effenen en met zand bestrooien, vormzand bij de vormers moest brengen en water bij de aardmakers. Ook moest hij met de rietmatten sjouwen, die bij regen of bij te felle zon over de stenen op de baan werden gelegd, en tegen de hagen gezet. Bij een plotseling opkomende bui hielp natuurlijk iedereen mee om zo gauw mogelijk alles af te dekken.

Over het stoken van de oven geeft deze lijst helaas geen nadere informatie; het blijkt niet in hoeverre daar extra volk voor nodig was. Ook 's nachts was daarbij altijd iemand in de weer.

Ondermeester

De eigenlijke baas van de steenoven woonde daarom bij de oven; hij wordt in het contract als „ondermeester“ aangeduid. Het is wel mogelijk dat Adriaen Peters, de „cerman“, als zodanig optrad, en dat daarom zijn loon het hoogste was.

Tenslotte het vierde document; dat is een con-

tractie van 27 februari 1624, waarbij Willem Hermensz te Utrecht, „raymaecker“, aanneemt, om gedurende 6 jaar de karren, kruiwagens en vormtafels op de Zuilen oven te onderhouden („ganckbaer te houden“) voor Lambert Gijsbertsz, tegen een betaling van 45 gulden per jaar. Het bedrag zal onafhankelijk zijn van de hoeveelheid werk, en even hoog als er één, of als er twee, drie of vier ovens steen per jaar worden gebakken. Alleen als er een jaar helemaal niet gebakken zou worden, behoefde er niet betaald te worden. Hieruit vernemen we dus meteen, dat het bij goed weer mogelijk was vier maal een oven steenklaar te krijgen in één seizoen. De inhoud van een oven kunnen we schatten op ongeveer 100.000 tot 120.000 stuks (in de middeleeuwen was 50.000 een gangbaar aantal).

Huurcontract

Mevrouw Polak vond nog enkele andere papieren over de Zuilen oven. Daarvan vermelden wij een huurcontract van 9 november 1689. De Heer van Zuilen verhuurt daarin het bedrijf aan Hendrick van Wamel en zijn vrouw Maria Kooth, voor f 550 per jaar. Onder de verhuur zijn begrepen: de steenovens, steenplaats, vormvelden, een woning, een turfschuur met drie „wooningjes“, en 3 kampjes weiland.

Hieruit blijkt dat er dan twee vaste ovens op het terrein staan (later worden ze ter onderscheiding de Grote en de Kleine Oven genoemd), en ook dat er behalve de behuizing van de meestersteenbakker drie arbeiderswoningen zijn gebouwd. Het zullen wel minimale verblijven zijn geweest, onder één dak met de turfloods.

Van betaling per oven gebakken steen is nu geen sprake meer; de f 550 is de vaste huur. Maar vermoedelijk was Hendrick van Wamel zelf de steenbakker, zodat een tussenpersoon - als in 1620 de schout - is uitgevallen. Het is verleidelijk te veronderstellen dat Hendrick inderdaad uit Wamel (bij Tiel) afkomstig was: het Gelderse rivierenland is vanouds een steenbakkersland.

Op het contract staat nog aangetekend, dat f 20 van de huur mag worden afgehouden, omdat de ovens „geplaisterd“ moeten worden. De ovens moesten namelijk door de eigenaar, of althans op zijn kosten, in goede staat worden gehouden. Het pleisteren van steenovens moet nogal eens gebeuren, omdat door de grote hitte de muren vaak uitwijken en scheuren. Het pleisteren gebeurt niet

met gewone metselspecie, kalkspecie dus, maar met een dikke leempap, die door de gloed tot steen verhardt.

Bier

In een pachtcontract van 1738 verhuurt Diederik Jacob van Tuyll van Serooskerken, Heer van Zuylen en Westbroek, de steenovens „tot Zuilen“ aan Jan Voorsteegh. De pachtsom bedraagt 400 gulden per jaar, met vrije woning en vrije „brand“ - d.w.z. vrij gebruik van hout en turf voor huisbrand -, en cijnsvrijdom voor het bier voor gezin en werkvolk mitsgaders nog twee tonnen goed bier om aan de gaande en komende man te schenken.

Er werd altijd veel bier gedronken op steenovens. Het werk was zwaar en vuil, en bij de oven natuurlijk heet. En juist bij mooi warm weer maakte men zeer lange dagen. Het was algemeen gebruikelijk dat het bier op de oven vrij was van accijns; maar dan mocht er niet aan Jan en alleman geschenken worden, waardoor men de plaatselijke tapper of de pachter van de bieraccijns zou benadelen¹³). De volgens het contract extra toegestane twee ton voor de gaande en komende man was een tegemoetkoming in de dagelijkse praktijk. De ovenbaas moest de turfschippers, steenschippers en steenopknechts toch een glas bier kunnen schenken.

Er is ook een „Oncostenboek“ van de Heer van Zuylen bewaard, waarin het „bieregeld“ voor de steenbakker staat geboekt, als „ovenbier“ of „tonnebier“. Er staan ook uitgaven in voor „eerste bier“ en „laatste bier“; dat betreft de feestelijke extra dronk, wanneer men in het voorjaar voor het eerst de oven weer aanstak, en wanneer in het najaar de laatste keer de brand erin ging. Ook het woord „kappebier“ komt voor, doch dat zal hetzelfde zijn wat men nu nog wel „pannebier“ noemt, namelijk de tractatie wanneer bij het bouwen het hoogste punt van de kap wordt bereikt.

*F. H. Landzaat
met medewerking van
mej. dr. J. Hollestelle*

13. Hollestelle, a.w. 147, 148.

gecombineerde kerkbestuur der parochies St.-Martinus en St.-Catharina heeft enige tijd geleden ins gekregen van uw stuk in Oud-Utrecht over drie neogotische binnenstadkerken. Onze betaren tegen vorm en inhoud van uw artikel zijn danig dat zij om een publiek antwoord vragen. gen de vorm. Het wordt in katholieke kring als gemanierd beschouwd zijne eminentie de kardinaal als „Bernard Alfrink” toe te spreken. In een an haar hoogste ambtsdragers kwetst u daarmee e Kerk en doet u zo afbreuk aan het belang dat bedoelt te dienen.

Op grond van uit schotschriften afkomstige inlichtingen in plaats van uit een rechtstreeks contact met ons beschuldigt u ons verder van „grove natigheid in het beheer”. Dit lijkt ons in strijd met en mogelijke sfeer van wederzijds begrip waarin an nader overleg over het door u beoogde sprake ou kunnen zijn.

Onjuistheden in de inhoud van uw stuk hadden tot contact met ons vermeden kunnen worden. U ou dan geweten hebben, dat ten eerste sluiting an de Martinus-kerk wel een punt van herhaalde verweging is geweest, maar dat er nooit een beslissing is genomen, en dus ook geen datum is vastgesteld. Verder is ons nooit gebleken van nige belangstelling van Bredero nv voor het kerkgebouw; evenmin hebben wij met enige sloper of annemer ooit contact gehad. En tenslotte hebben ok wij aan een andere, niet-sacrale bestemming an de kerk gedacht, omdat wij met u van mening ijn dat sloop indien enigszins mogelijk moet wor- en voorkomen. Zo'n bestemming bleek echter veel inder gemakkelijker te vinden dan u suggereert.

Uw oordeel over ons falend beleid verzacht u ijnbaar door ons „minder toerekeningsvatbaar” ichten. Uw scheldproza gaat echter geheel voor-

bij aan een belangrijke vraag: is het in onze maatschappelijke constellatie, die zo geheel anders is dan die bij uw 19e-eeuwse voorbeelden, eigenlijk wel de taak van kerkbesturen om andere dan strikt financiële en pastorale overwegingen te laten tellen? Zijn andere overwegingen als historiciteit niet eerder een zaak voor de overheid die wél in staat is daarvan de financiële consequenties te dragen? Wij zijn overigens zeer verheugd dat de allerjongste ontwikkeling erop wijst dat de kerk toch voor de zielszorg behouden zal kunnen blijven. Het zal u echter duidelijk zijn dat geen kerkbestuur de verantwoordelijkheid voor een blijvend verliesgevend exploitatie kan dragen. Uw bereidheid tot constructief overleg hoe dit te voorkomen en zo het kerkgebouw te behouden, zullen wij ondanks alles op prijs stellen.

Nieuw adres administratie

De ledenadministratie van de vereniging Oud Utrecht berust met ingang van heden bij mevrouw M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17 te Vleuten, telefoon (03407) 19 86.

Zij volgt de heer A. B. R. de Vries op, die dit werk sinds het vertrek van de heer Knoester in 1970 met grote toewijding gedaan heeft, maar die door drukke werkzaamheden werd genoopt zijn taak neer te leggen. Vooral de laatste maanden heeft hij zijn handen vol gehad aan het administreren van Oud Utrecht, dat door de activiteiten bij het 850-jarig bestaan van de stad Utrecht haar ledental zag stijgen van circa 1200 tot 1447. De vereniging is de heer De Vries grote dank verschuldigd.

MAANDBLAD

oud utrecht

45e jaargang - nummer 8 - augustus 1972

mslag: 1 2

3 4

egel van keizer Hen-
rik V, 1122; grootzegels
an de stad,
196, 1277 en 1531.

Eindredacteur: B. Kieboom, Amazonedreef 26, Utrecht, tel. 61 46 93

Redaktieleiden: mevrouw drs. L. van Tongerlo, dr. J. E. A. L. Struick

Administrateur: mevrouw M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Sekretaris: dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, p/a Alexander Numanakade 199, Utrecht

Gironummer: penningmeester Oud Utrecht, 575520

**Minimum
Kontributie:** f 20,— per jaar

Taak van schout en schepenen

Als we ons afvragen, wat voor functie de schouten in de 12e en de 13e eeuw hadden, moeten we een bestuurlijke en een gerechtelijke taak onderscheiden. Beide zijn nauw verweven met de functie van de schepenen.

De taak van de schout in de rechtspraak is tweeledig. Hij treedt op als voorzitter van de schepenenbank en heet als zodanig ook wel *judex*, *richter* of *rechter*. Toch wijst hij geen vonnis; dat doet één der schepenen. Hij spreekt wel de *vredeban* uit namens de schepenen en heeft de leiding bij het uitvoeren van vonnissen. Behalve voorzitter is hij ook aanklager bij bepaalde misdrijven, zoals het breken van de *vredeban*. Waarschijnlijk doet hij in die zaken het vooronderzoek. Aan het einde van de 14e eeuw blijkt, dat hij het beheer heeft over de gevangenis; dat zal in de eeuwen daarvoor ook wel het geval zijn geweest.

Voor de criminele rechtspraak, waarbij doodvonnissen kunnen worden uitgesproken, hebben schout en schepenen de *bloedban* nodig. Deze bevoegdheid behoorde waarschijnlijk in de 12e eeuw aan de stadsgraaf. Pas in 1220, toen de bisschop de graaf uitkocht, kan de schout de *bloedban* hebben gekregen. In de 15e eeuw beperkte zich de criminele rechtspraak van de schepenen tot het uitspreken van doodvonnissen in zaken waar de raad zich al van de schuld van de beklaagde had overtuigd. Als er een doodvonnis werd uitgesproken, moesten schout en schepenen bij het uitvoeren daarvan ook aanwezig zijn. In de praktijk echter vielen na 1350 alle criminele zaken, zoals diefstal, moord, mishandeling en opruien onder het oordeel van de raad. Betekent dit dat de schepenenbank de *bloedban* had en de raad niet? En dat de schout en schepenen recht spraken in criminele zaken tot de raad deze taak usurpeerde?

Een bewijs voor deze theorie is te vinden in een geval dat op zichzelf al de moeite waard is om te vertellen.

Jammerlijke geschiedenis

Uit de oorkonden¹ kunnen we het verhaal op de voet volgen. In maart 1287 werd meester Philips van Castegnolis, kapelaan, door zijn superieur, de bisschop van Tusculum, op een missie naar de lage landen gestuurd. Hij kreeg als een soort reis-

verzekering de machtiging mee, om ieder die hem en zijn gevolg onderweg zou lastig vallen, door het wereldlijk gerecht te laten berechten of de boosdoener zelf met geestelijke straffen te vervolgen. Aldus gewapend met interdict (het staken van kerkelijke plechtigheden, doop, huwelijk en begraven) en ex-communicatie (uitsluiting uit de kerkelijke en daardoor vrijwel ook uit de christelijke gemeenschap) kwam hij naar de goede stad Utrecht om daar voor het kapittel van Sint Pieter *vidimus* te geven van een aantal oorkonden van die instelling. Een *vidimus* is een afschrift van een oorkonde, met de verklaring dat iemand hem gezien heeft en dat hij echt is.

Onze brave prelaat werd nu, volgens zijn zeggen, het slachtoffer van een samenzwering van snode burgers. De hoofdschuldige, Henrick Hedelingen, beroofde hem en zijn gevolg, zoals een oorkonde stelt: „geleid door blinde begeerte”. Diens medeplichtigen, Willem en Nicolaes Trinusz., hadden „op gewelddadige wijze” aan Herman, de dienstknecht van de kapelaan, het voer voor de paarden afgenomen, en nog wel op klaarlichte dag en midden in de stad. Daarna hadden ze hem „onmenselijk en smadelijk gekneusd en gewond met oorvegen” tot schande van de gehele kerk. Het bloed vloeyde met stromen. En de kleren van de knecht raakten gescheurd.

Natuurlijk eiste de priester genoegdoening, maar de mannen waren hiertoe niet bereid en werden, na enige vermaningen, geëxcommuniceerd. Nog dachten zij niet aan hun zieleheil. De eerwaarde Philippus diende daarom een aanklacht in bij het gerecht: de goede mannen schout en schepenen van de stad. Drie maal werden die aangemaand om de boosdoeners te straffen en genoegdoening te laten geven. Drie maal weigerden ze. Toen moest de priester zijn droeve plicht doen: het rechtscollege moest ook geëxcommuniceerd. Als dat nog niet zou helpen, moest de hele stad maar onder het interdict. De kapelaan gelastte de uitvoering van deze beide kerkelijke straffen per oorkonde aan de domdeken en de abt van Sint Paulus.

De stukken vermelden niet hoe de geschiedenis afliep. Ongetwijfeld meenden schout en schepenen het recht en de plicht te hebben Utrechtse burgers tegen vreemden te beschermen. Maar het interdict was een gevreesd paardemiddel...

Voor ons is dit verhaal van belang, doordat blijkt

1. Oorkondenboek V, nr. 2297, 2313 en 2322.

Waer yemant die d'inplichtich worde int
 gherichte boer die scout en boer die scpe-
 ne tutecht/ en hem toebrenghens smate-
 mit openen brieuen/ die brieue zellen wesen
 gans en gaue/ en vol bezeghet mit zeghe-
 len der gheene die daer in ghescreuen sijn
 dat sice bezeghet hebben.

Vaststelling van de voorwaarden waaraan bewijs-
 stukken voor schout en schepenen moeten vol-
 doen. Uit het 2e schepenboek, c. 1380. Stads-
 archief, I, 652 a.

dat de schout en de schepenen in criminele zaken
 (mishandeling, diefstal) in 1287 de rechtspraak be-
 zaten. Een vroegere, maar zwakkere aanwijzing is
 te vinden in het verdrag van 1278.²

De bewering van Muller, dat de schepenbank de
 berechting van de lichtste misdrijven had verloren,
 voordat zij de zwaardere mocht berechten,³ lijkt
 mij niet acceptabel. Dan zouden de schepenen
 namelijk een tijd helemaal geen recht spreken. De
 raad heeft zich in de 13e eeuw wel opgeworpen
 als adviseur van de schepenbank en als rechtspre-
 kende instantie op bepaalde gebieden, maar pas
 in de 14e eeuw is de schepenbank van deze ge-
 bieden verdrongen.

Andere zaken

De rechtspraak over erfeniskwesties, „van erfnisse
 ende besterfnisse“, blijkt volgens een oorkonde
 van 1230 ook aan de schepenen te behoren. Dan
 betwisten Otto en Deiderik Reiger aan het ka-
 pittel van Sint Pieter een schenking die hun oom
 Nicolaas had gedaan. Maar de schout Gerard van

Merlo bevestigde met de schepenen het kapittel in
 het bezit van de betwiste goederen.

De schepenbank was ook marktgerecht. Zij mocht
 verder in de 13e eeuw zaken „van schade en
 schout“ (schuld), dus vorderingen wegens geld-
 schulden, berechten. Zo is er een uitspraak uit
 1281 over een schuld van 45 Utrechtse ponden,
 die Jacob Lutgardisz. had moeten betalen aan
 Werner Frederik Lysenz. Deze zaken kwamen later
 ook aan de raad.

Het grootste gedeelte van het materiaal vóór 1300
 bestaat uit getuigenissen, vooral schepenbrieven.
 Dat waren verklaringen van de schout en de sche-
 penen over een overeenkomst tussen twee partijen.
 Deze „schepenkennis“ vond mondeling plaats bij
 zaken met een korte duur. Van kwesties die lan-
 ger moesten gelden, werd een document opge-
 maakt, voorzien van het zegel van de schout en
 een aantal schepenen. Als er later tussen de par-
 tijen onenigheid ontstond over de gemaakte af-
 spraak (wat men kennelijk wel verwachtte), had
 men in schout en schepenen betrouwbare getuigen
 en werd de bewijsvoering in een eventuele rechts-
 zaak makkelijk.

Onderwerp van een schepenbrief kon bijvoorbeeld
 zijn het verkrijgen van een onroerend goed door
 koop, schenking of legaat. Een andere manier van
 getuigen door schout en schepenen was het geven
 van een vidimus. Ook dit komt in de bronnen vóór
 1300 voor.

2. Maris, p. 95.

3. Muller, p. 65.

60

Steen- en pannenbakkerijen langs de Vecht (3)

In twee vorige artikelen hebben wij iets verteld over de geschiedenis van de steen- en pannenovens aan de Vecht en het leven van de mensen die er werkten. Alvorens het verhaal af te maken, willen wij iedereen met goede ideeën die kunnen leiden tot de vorming van een beheer om de laatste panoven, „Zonlust”, van de ondergang te redden, opwekken contact met ons op te nemen. Adres: Laan van Vollenhove 751, Zeist. Het moet toch mogelijk zijn met de oven en het huis eromheen iets zinvol te doen.

Het onkostenboek, genoemd in het tweede artikel, maakte ons duidelijk dat in de achttiende eeuw in de Zuilenoven ook pannen werden gebakken. Vermoedelijk diende de grote oven voor stenen, de kleine voor pannen. Ook geeft het boek de namen van verschillende zakenrelaties, zowel collega's als afnemers. Genoemd worden o.a. Van der Schilde, steenbakker aan de Vaartse Rijn, en G. van der Schroef bij de Rode brug.

Men hielp elkaar, wanneer men alleen niet genoeg kon produceren om aan een tevoren gecontracteerde leverantie te voldoen. Ook Casius, cementfabrikant en cementhandelaar, komt in het boek voor. Deze had een uitvinding gedaan om kunstcement te maken uit klei, en had op die vinding octrooi. Daarom komt in diverse contracten van steen- en pannenbakkerij aan de Vecht de clause voor, dat men geen kunstcement mag maken. Casius had zijn „fabrieken” in Utrecht aan de Catharijnesingel, en in Amsterdam aan het II.

Op een kaart van 1696, van de „Vrijheid der stad Utrecht”, is de plaats van de steenoven wel te vinden, in de bocht van de Vecht ten zuidoosten van het kasteel. Er is een sloot gegraven, loodrecht op de Vecht, een „vletsloot”, waarlangs men met vletten - platboomde schuiten - de klei ver uit het land kon halen. Waar de sloot de dijk en weg langs de Vecht doorsneed, was een hoge, stenen brug, waar men met de kleischuiten onderdoor kon. Ook voor de aanvoer van turf uit Maarsseveen zijn verschillende sloten gegraven. Deze stenen brug wordt in een soort kasboek in 1737 vermeld als „leggende aan de Vecht voor de steenplaats van den Heere van Zuilen”.

Familie Plomp

Intussen was er in de loop van de achttiende eeuw ook een steenoven gekomen op de westelijke Vechtoever, in Vijfhuizen. In 1760 wordt Cornelis Verkerk als pachter genoemd. De klei werd hier weggehaald in het land aan de „Buytenweg”. In

1790 komt in deze buurt een Jan Plomp voor als pachter van stukken land. Omstreeks 1700 waren er al Plompen in de steen- en pannenbakkerij bij Woerden en in de negentiende eeuw zullen wij deze familie werkzaam zien aan de Vecht.

Over het algemeen was er in de steenbakkerij in de achttiende eeuw wel behoorlijk te verdienen. Een zekere Le Long, die in 1717 een boek schreef over de kunst van het geld verdienen, zegt over de steenbakker: „Op deugdzaam steenen en arbeydt moet hij zich voornamentlijk leggen, en den prijs redelijk instellen; liever drie maal met kleynen, dan eens met groote winst verkoopende, sal hem altoos het beste recommandeeren en goede rekening geeven, waardoor hij op een eerlijke wijze sijne kleyaarde, in silver, en sijne steenen in goudt sal doen veranderen, syne familie ruym doen bestaan, en sijnen kinderen en erfgenaamen goed geldt en een deftige kostwinninge konnen nalaa-ten”.¹⁴

Dat gold dan vooral voor de „ovenheeren”, en ten deele misschien nog voor de meesters of bazen. De verdiensten van het werkvolk waren echter bar slecht, zoals we al op de loonlijst uit 1623 hebben gezien. Cornelis Redelijkheid merkt dan ook op: „Als ik hier de schippers en steenarbeiders deed spreken, zij zouden al meerder geld willen hebben en dat is zeer natuurlijk; wie ooit met dit soort van volk heeft te doen gehad, weet zulks bij ondervinding 't beste”.¹⁵

Ook werd het meestal als een nadeel ondervonden, dat de steenovens vaak zo afgelegen lagen, en dat het wonen er zo primitief was. Weliswaar gold dit voor de Vecht niet in die mate als van sommige ovens aan de Gelderse rivieren, maar inderdaad: men zat op de Zuilenoven een uur gaans buiten Utrecht, en een half uur van Maarsse.

„Kluizenaarsleven”

Pater Abraham van St. Clara schrijft over de steenbakkers: „Men kan van de steenbakkers niet veel quaads spreken, want deese arme mensen moeten met veel moeite haar broodt winnen; ook raaken sij zeer zelden in quaade geselschappen, omdat haare hutten en ovens midden in steden noch dorpen gevonden worden, maar meest van deselve afgelegen, soo dat se bijna een kluizenaarsleven voeren. Nogtans zijn se niet ten eenemaal sonder gebreken, en alschoon se zich driemaal wiesschen, soo besmetten se nogtans andere, en weeten de halve steenen voor heele te tellen, of se branden

Produkten van de
steen- en pannebakkerijen

se soo slecht, dat men se met een braadworst aan tweeën soude kunnen slaan; doch desulke sal de duivel te zijner tijdt in zijn oven wel gaar weeten te krijgen".¹⁶

Het aantal bedrijven langs de Vecht was blijkbaar niet groot genoeg om tot vereniging te komen, zoals die wel in Leiden en in Woerden bestond. In Leiden waren de eigenaars van steenovens al sedert 1633 georganiseerd in een vereniging van steenplaatsters in Leiden en Rijnland, die in 1734 tot een soort steenbakkersgilde werd omgezet. In Woerden had men omstreeks 1650 een Steenpan- en tichelbakkersgilde. Ook in de stad Utrecht traden de pannebakkers en tichelaars, met welke laatsten de tegelbakkers worden bedoeld, wel samen op. Wel hebben de steenbakkers van de Vecht meegedaan aan acties van de „gezamentlijke steenplaatsters in deze provincie“, waarbij men protesteerde tegen belasting op bakstenen, tegen verhoging van turfaccijns, e.d.

Inventarisering

Na de Franse tijd zijn er verschillende steen- en pannebakkerijen bijgekomen. En de eerste kadastrakaarten geven de ligging heel precies aan. We zullen een overzichtje geven van wat er bestond tussen Utrecht en Maarssen.

Eerst aan de westzijde van de Vecht: (van zuid naar noord)

1. Bij de „rode brug“ de oven van Van der Schroeff, tot ± 1950.
2. Op het gebied van het voormalige klooster Mariëndaal de oven Ten Daal; in 1876 was deze verdwenen. In de achttiende eeuw was de Amsterdamse steenkoper Steenoven de eigenaar.
3. Vlak bij het tegenwoordige Daalwijk stond een oven, waarin later een borstelfabriek werd gevestigd.
4. Te Vijfhuizen, dicht bij Huize „Vrede en Rust“, een pannebakkerij van de familie Plomp.
5. Voorbij de Zuilense laan de pannebakkerij „Voorzorg“ van de familie Weener. Na de laatste oorlog waren hier nog drie pancvens in bedrijf.
6. Overde spoorlijn westwaarts, richting Lage Weide, de steenoven „De Volharding“.
7. In de zg. Den Hoek lag in 1867 de steenoven „Duinkerken“, tegenover Oostwaard.

Aan de oostzijde van de Vecht: (van noord naar zuid)

8. In de Oostwaard de steenoven „De IJsvogel“ in 1867.
9. Dichtbij het goed Ten Bosch een steenoven, genoemd in 1840.
10. In Oud-Zuilen de pannebakkerij „Zonlust“ van de familie Weener.
11. De Zuilense oven, tussen het Slot en Fort de Klop.

Eerst nog iets over deze oven van de Heren van Zuilen; De heer Bloemendaal, vroeger bode van het gemeentehuis in Zuilen, wist in 1967 - hij was toen 90 jaar - zich deze oven nog te herinneren, in de nabijheid van het „Plompenbosje“. Ook de oude heer Schieveen vertelde, dat zijn grootvader vaak zei: „Even wandelen tot de oven“, waarover hij zich als kind verbaasde, want er was geen oven meer. Ds. J. Craandijk schrijft in zijn Wandelingen door Nederland in 1880 „... dan komt het Fort... een lieflijk tafereel met lage heesters... en daar tussen schemeren de grauwe muren van een aloud kasteel“, dus niets over een steenoven. Enkele bladzijden verder schrijft hij echter: „Meer tot de welvaart dan tot de schoonheid der landstreek wordt toegebracht door de steen- en pannebakkerijen, die aan de Vecht vrij talrijk vertegenwoordigd zijn, en ook te Zuilen niet worden gemist.“ Volgens de kadastrakaart was het overterrein groot 1 ha, 51 a, 40 ca. Bij een vluchtig onder-

zoek vond ik enkele puinresten in de bodem, maar een opgraving zou nog meer kunnen opleveren. In het bezit van mej. Plomp is een schilderij, waarop de bij de oven behorende woning is afgebeeld. Boven de huisdeur staat geschreven „De Zuilense oven”.

Zonlust

Wenden wij ons thans tot de pannenbakkerij „Zonlust” in Oud-Zuilen. In 1857 werd voor notaris Isaac Jan van der Helm te Maarsseveen, door A. Ch. Hartjens, lid van de Staten van Utrecht, dit bedrijf overgedragen aan Gijsbert de Lange, pannenbakkersbaas te Zuilen. Van deze De Lange is een portret bewaard, dat nog in het huis Dorpsstraat 29 aanwezig is. In 1885 wordt de panoven bij een boedelscheiding toegedeeld aan Wolter Weener. In 1928 komt de eigendom aan diens zoon Gijsbert Weener, daarna volgt Johannes Weener en in 1951 Wolter Weener. Deze Weeners bezaten ook het bedrijf aan de overzijde van de Vecht, „Voorzorg”.

Beide bedrijven zijn door Wolter Weener in 1968 verkocht aan de gemeente Maarssen en sindsdien zijn alle opstallen van „Voorzorg” al gesloopt. Rest nog slechts „Zonlust”. Van Zonlust zijn de gebouwen aan de oostzijde van de Dorpsstraat ook geheel gesloopt, maar er staat nog één panoven, in de grote schuur die onder één dak gebouwd is met het statige woonhuis van Dorpsstraat 29. Deze gebouwen behoren tot het beschermde dorpsgezicht. De eigenlijke oven valt van de weg af totaal niet op. De oven zelf is nog stevig genoeg, maar het dak van de schuur is bouwvallig. Ieder uitstel van de zo nodige reparatie maakt de toestand slechter. Aan het slot van deze artikelenreeks willen wij onze dank betuigen aan de regenten van de Stichting Slot Zuylen, die het mogelijk hebben gemaakt stukken uit de archieven in te zien en daaruit te publiceren.

F. H. Landzaat
met medewerking van
mej. dr. J. Hollestelle

14. I. Le Long, *Konst om geldt te winnen*..., Amsterdam, 1717. blz. 129.
15. C. Redelijkheid, *De aloude metzelwerken*... door C. J. Krayenhoff, beoordeeld en weerlegd... 's-Gravenhage, 1775. blz. 30.
16. Abraham van St. Clara, *Iets voor allen I*, Amsterdam, 1758. blz. 433.

Litho's van Kuik

Lithografieën van William Kuik, voorstellende oude stadsdelen van Utrecht gezien door de ogen van de kunstenaar, zijn tot nader aankondiging voor leden van Oud-Utrecht verkrijgbaar bij het gemeentelijke archief, Alexander Numankade 199 à raison van f 12,50.

Temminck Groll hoogleraar

Onze voorzitter dr. ir. C. L. Temminck Groll is bij Koninklijk besluit van 27 juni jl. benoemd tot gewoon hoogleraar in de afdeling der Bouwkunde aan de Technische Hogeschool te Delft. Hij gaat daar onderwijs geven in het architectonisch ontwerpen: restauratie.

BOEKBESPREKINGEN

De Utrechtse gemeenten in 1815 in vraag en antwoord. Uitgave van de provincie Utrecht, 1972. 186 blz., m. afb.

De vragen stelde het Departement van Oorlog in juli 1815, de antwoorden vulden de meeste Utrechtse gemeenten met de vereiste promptitude in augustus in; een paar laatkomers verschaften hun inlichtingen nog voor het eind van dat jaar. De ingevulde vragenlijsten werden gevonden in het archief van de provincie, toen dat met het oog op overbrenging naar het Rijksarchief geordend en beschreven werd. Bij de betrokken ambtenaren rees het goede idee om deze gegevens te publiceren, en het provinciaal bestuur maakte de uitvoering daarvan mogelijk. Nu de Provinciale Almanak blijkbaar geen historische artikelen meer kan opnemen, was een aparte uitgave nodig, wat misschien nog wel zo aantrekkelijk is. Dit boekwerkje is in elk geval zijn lage prijs zéér waard (f 5,— bij afhalen Achter St. Pieter 20; voor f 6,— op giro 134535 van hoofdafdeling 6 van de Provinciale Griffie te Utrecht krijgt men het thuisgezonden).

Wat men erin kan vinden zijn per gemeente 38 opgaven, over het aantal inwoners, huizen en bijzon-

dere gebouwen, welke bedrijven er uitgeoefend werden, hoeveel vee en wagens men had, allerlei gegevens over de waterstaat, bodemsoorten, landbouwgewassen, de toestand van de wegen, en hoeveel manschappen en paarden er ingekwartierd zouden kunnen worden. Het was niet voor niets een enquête door het Departement van Defensie! Al deze opgaven uit het hele land moesten namelijk leiden tot het opstellen van een Itineraire ten nutte van 's lands dienst, luidde de opdracht aan de burgemeesters, terwijl het materiaal ook zou kunnen dienen om in bepaalde gevallen de belangen der gemeenten deskundig te kunnen beoordelen. Dat militaire doel interesseert ons intussen niet meer, maar wel de gegevens die deze inventarisatie uit de beginperiode van de statistiek heeft vastgelegd, ook al zijn ze niet steeds zo exact als wij zouden willen. Samen met streekarchivaris Boon hebben de bewerkers niet volstaan met een uitgave van de ingevulde vragenlijsten, verlucht met reproducties uit de Nederlandsche Tafereelen. Ze hebben er een index op de geografische namen aan toegevoegd en een samenvatting van een deel der gegevens per onderwerp. Naar mijn smaak zijn daarin het interessantst de poging om de in verschillende plaatsen wisselende opbrengst van landbouwprodukten en de veenderij vast te stellen (voor de fruitteelt zijn de antwoorden te summier), en de (niet complete) rubricering van de toestand waarin het wegenet zich bevond.

Als toegift biedt het boekje een bloemlezing uit de Utrechtsche en de Oprechte Haarlemsche Courant van 1815, om een indruk te geven van gebeurtenissen in dat jaar. L.v.T.

G. J. Röhner en R. L. Röhner, *Een kostbare erfenis: Utrecht 850 jaar stad, 80 blz., m. afb.*

De gemeente Utrecht heeft een boekje laten vervaardigen dat aan leerlingen uitgereikt kan worden bij het verlaten van de lagere school. Het loffelijke oogmerk daarvan is om die kinderen begrip en zelfs enthousiasme bij te brengen voor hun stad. Het lijkt mij dat dit bij velen zal lukken, door de aardige manier waarop de gebroeders Röhner dit boekje hebben samengesteld. Het vogelvlichtoverzicht van de Utrechtse geschiedenis hebben zij levendig geschreven door telkens te verwijzen naar zaken die nu nog in de stad te vinden zijn, en door afbeeldingen, die dezelfde plek in vroeger tijd en nu laten zien, te vergelijken; ook anecdotes en legenden hebben ze opgenomen, bijv. over het ste-

nen touw in de kloostergang, terwijl ze de stormramp van 1674 als een directe belevenis van Floris Janszoon ten tonele gevoerd hebben. Het boekje eindigt met de redding van het landgoed Amelisweerd en enkele opmerkingen over de toekomst van de oude binnenstad. Zo worden de jongelui er dus ook nadrukkelijk op gewezen dat het leefbaar houden van deze kostbare erfenis aller inspanning vergt. Al met al lijkt het me een boekje dat u (voor f 4,90) zelf ook cadeau zou kunnen doen aan kinderen die het niet van school uit krijgen. L.v.T.

J. van den Berg, *John Wesley's contacten met Nederland, in: Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, 52 (1971), 36-96.*

Het zal op het eerste gezicht wel vreemd lijken om in dit blad aandacht te vragen voor de grote Engelse Methodistenleider uit de 18e eeuw. Op de eerste bladzij van het bovengenoemde artikel staat echter een citaat dat alle bezorgdheid over deze bespreking zal wegnemen. Wesley schreef namelijk eens aan een relatie die zich op het vasteland wilde vestigen: „If you go abroad, I would by no means advise you to go to France... I cannot but think there is no country in Europe which would answer your design so well as Holland; and no place in Holland so well as Utrecht”. Hij schreef dat uit eigen ervaring, want hij heeft ons land drie keer bezocht, in 1738, 1783 en 1786, terwijl hij bovendien met een aantal goede relaties hier correspondeerde.

Van den Berg gaat vooral in op het sociaal en godsdienstig karakter van die relaties. Meer terloops citeert of parafraseert hij Wesley's aantekeningen over de plaatsen die hij bezocht. Op zijn eerste reis, toen hij nog vol belangstelling was voor de Herrnhutters, heeft hij o.a. in IJsselstein gelogeed. In 1783 heeft hij ook nog de Herrnhuttervestiging in Zeist bezocht, maar verder was het toen en in 1786 toch Utrecht dat hem in onze provincie het meest aantrok. Tot zijn goede vrienden daar behoorde de burgemeestersfamilie Loten; anderen zijn door de verhaspelde of afgekorte vorm waarmee Wesley hun namen in zijn dagboek noteerde, niet direct te identificeren. Rust en stilte van de stad herinnerden hem aan Oxford, maar de studenten daar vond hij toch niet zulke nietsnutten als de Utrechtse.

Wie Wesley's beschrijvingen precies wil leren kennen, late zich door dit artikel de weg wijzen naar zijn (gepubliceerde) dagboeken, die boeiende lectuur moeten vormen. L.v.T.

In het Aartsbisdom Museum wordt tot 16 oktober de tentoonstelling „Van Willibrord tot Wereldraad” gehouden.

De tentoonstelling toont aspecten van het religieuze en kerkelijke leven met name in Utrecht. Er is o.a. een Calendarium te zien, waarin Willibrord eigenhandig zijn aankomst in Europa in 690 meldt. De overzichtsexpositie eindigt in 1958, toen in Utrecht het eerste officiële contact met drie vertegenwoordigers van het patriarchaat der Oosters-orthodoxe kerken tot stand kwam, met het gevolg dat de Russisch-orthodoxe kerken zich bij de Wereldraad hebben aangesloten. Uiteraard

is ook materiaal (gewaden etc.) bijeengebracht uit de periodes van de bekende bisschoppen Bernold, David van Bourgondië e.a. Veel kerkgenootschappen hebben uit hun verzamelingen voorwerpen beschikbaar gesteld.

De zeventiende-eeuwse tekeningen van Utrechtse kerken van Pieter Saenredam zijn afkomstig uit de topografische atlas van het Gemeentelijk Archief.

De tentoonstelling is geopend van maandag t/m zaterdag van 10.00—17.00 uur, des zondags van 13.00—17.00 uur en op dinsdagavond van 20.00—22.00 uur.

Grammofoonplaat voor Utrechtse Domcantorij

Ten bate van de Utrechtse Domcantorij heeft het City-pastoraat der Hervormde gemeente een grammofoonplaat uitgegeven, die voor f 10,— afgehaald kan worden op het bureau: Buurkerkhof 11 te Utrecht (tel. 31 04 03) of kan worden besteld door f 11,50 over te schrijven op postrekening nr. 75651 van de Crediet- en Effectenbank te Utrecht, ten gunste van „City-pastoraat Domkerk” te Utrecht, onder vermelding van „kerkmuziek”. De plaat bevat o.a. het motet van J. S. Bach „Jesus meine Freude”, dat wordt uitgevoerd door de vokale en instrumentale groep van de Domcantorij o.l.v. Maarten Kooy; het motet „Tu pauperum refugium” (Gij toeverlaat der armen) van Josquin des Prez (1450—1521) en de Toccata en fuga in F grote terts voor orgel van D. Buxtehude (1637—1707), uitgevoerd door de organist van de Utrechtse Dom, Stoffel van Viegen.

Stellig zijn er belangstellenden onder onze leden. Ik raad hun aan snel tot de aanschaf van deze prachtige plaat te besluiten en zo aan het voortbestaan van de unieke Domcantorij bij te dragen.

A. Graafhuis

Fotoboek/jaarverslag gratis

De Crediet- en Effectenbank, die een halve eeuw bestaat, heeft enige honderden exemplaren van haar jaarverslag ter beschikking gesteld voor leden van Oud-Utrecht. Er staan vele mooie, oude foto's in. Zolang de voorraad strekt kunt u gratis een exemplaar in ontvangst nemen op het gemeentearchief.

MAANDBLAD

oud utrecht

Omslag: 1 | 2

3 | 4

Zegel van keizer Hendrik V, 1122; grootzegels van de stad, 1196, 1277 en 1531.

Eindredacteur: B. Kieboom, Amazonedreef 26, Utrecht, tel. 61 46 93
Redakteleden: mevrouw M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86,
Administrateur: dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, p/a Alexander Nunkade 199, Utrecht
Sekretaris: penningmeester Oud Utrecht, 575520
Gironummer:
Minimum:
Kontributie: f 20,— per jaar

45e jaargang - nummer 9 - september 1972

Dochters, dochters

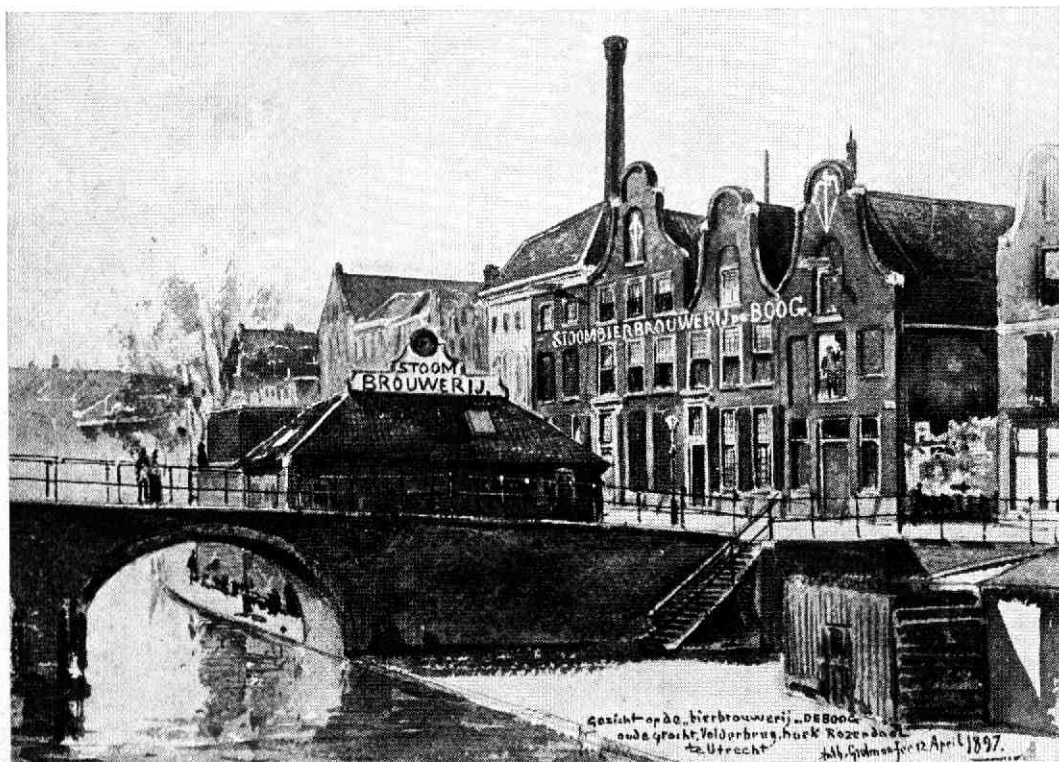
*How sharper than a serpent's tooth it is
To have a thankless child!*
(King Lear, act I scene 4).

Utrecht, een koude avond in januari 1718.

In de grote keuken van brouwerij De Boogh te Utrecht zat Maria, de jongste uit het gezin van Dirk van Bijlevelt, te naaien. Haar moeder, Christina van Eck, hield een waakzaam oog op deze 19-jarige dochter. Een moeilijk kind was zij altijd geweest en meer dan eens had Christina haar vroeger in drift toegebeten: „Je kunt mijn kind niet wezen, ze hebben je vast in de wieg verruild”. Toch hield zij van haar dochter, die nog maar kort geleden een beroep op haar moederliefde had gedaan. Steeds weer doorleefde Christina de scène waarin Maria onder tranen haar ouders vergiffenis afsmeekte voor haar heimelijke „conversatie” met de gereformeerde grutterszoon Willem Post. Een conversatie waarvan de gevolgen zich nu aankon-

digden, maar aan een huwelijk viel niet te denken. Willem durfde zijn vader niet de katholieke Maria als schoondochter voor te stellen, evenmin als Maria's keuze genade kon vinden in de ogen van haar familie. Het was Willems aarzeling die Maria in wanhoop weer in de armen van haar ouders had gedreven. Zij namen hun dochter liefderijk op en verboden een ieder om in Maria's bijzijn over de zaak te spreken. Achter haar rug echter overwoog de familie wat nu te doen. Maria, nieuwsgierig naar die plannen, ontdekte in een lessenaar een brief waaruit zij opmaakte dat men haar zou dwingen in een klooster te gaan en van het kind afstand te doen. Ze maakte Willem deelgenoot van deze ontdekking, maar hield tegenover haar ouders haar mond en was in alles de gehoorzame en boetvaardige dochter.

Gedwee boog zij dus haar hoofd over het naaiwerk. De klok sloeg half zeven. Maria slaakte een kreet — haar naald was gebroken, zo zei zij, en

Bierbrouwerij De Boog. Aquarel van A. Grolman, 1897 (Verz. Gem. Arch. Utrecht).

„verhouding” zouden zeggen). Johanna begreep heel goed dat haar vader nooit toestemming zou geven voor een huwelijk zo ver beneden haar stand en op de avond van 16 januari 1779 sloop zij het huis uit en vertrok met Johan Krüger in een daartoe gehuurde chais naar Duitsland.

De ontsteltenis van haar vader laat zich denken. De schande woog hem echter nog zwaarder dan het verlies van zijn dochter. Hij zette alles op alles om Johanna te doen opsporen, terug te halen en te redden wat er te redden was. Alles beter dan een mistrouw met iemand zo ver beneden „het fatsoen van zijn en zijn overleden huisvrouws familie”.

In het familiearchief De Malapert vinden we de rekeningen van mensen die Louis de Malapert inschakelde om zijn dochter terug te krijgen en we kunnen daaruit opmaken welke maatregelen hij genomen heeft. Hij liep eerst naar een advocaat, die hem adviseerde om mensen naar Duitsland te zenden om de juffrouw op te sporen. Dat geschiedde, en de heer Van Olst, later nog door twee Duitsers geassisteerd, wist inderdaad half maart te berichten dat het paar in Duisburg zat. De speurders hadden toen al heel wat verteerd aan hotels, fooien en veergelden. In de nacht van 17 op 18 maart hadden zij enige personen laten posten bij het huis waarin het voortvluchtige stel zich bevond; hun consumpties bedroegen 55 stuiver. Deze laatste post vinden we in de rekening van de Duitse advocaat Hoffmann te Meurs, die voor een arrestatiebevel moest zorgen. Hoffmann had het er druk mee; voortdurend reisde hij van Meurs naar Duisburg en terug, stelde verzoekschriften op en gaf ook alweer veel uit aan rijtuigen, fooien en veergelden.

Eindelijk leek de zaak rond te zijn en nu was het weer de beurt van de Utrechtse advocaat. Louis de Malapert diende bij het gerecht van de stad Utrecht een rekest in, waarin hij verzocht om zijn dochter bij terugkomst in een der stadsverbeterhuizen onder te mogen brengen, tot zij tot „bedaarder gedachtenisse” gekomen zou zijn. Hij zag geen kans haar thuis afdoende te bewaken. Wie nu zou denken dat deze vader beloofd werd voor al zijn moeite en voor alle gemaakte onkosten, heeft het mis. Op 30 juli 1779 was Johanna namelijk nog steeds in Duisburg en tekende daar voor ontvangst van kleren uit het ouderlijk huis, „uit handen van haar vader ontvangen”. Had vader Louis, in een laatste poging zijn dochter te vermurwen, zelf de reis naar Duisburg gemaakt, met medeneming van o.a. 10 neteldoekse neusdoeken, 12 jakken, 8 rokken, 4 broeken, 13 hemden, 22 zakdoeken? Helemaal duidelijk is het niet. Zeker is wel, dat Johanna in Duitsland bleef, en dat haar vader haar tenslotte ontferde. Toen hij in 1782 overleden was maakte Johanna bezwaar over de wijze waarop haar moederlijk erfdeel beheerd en verantwoord was, maar uiteindelijk kwam er een akkoord tot stand, waarbij Johanna ook nog enige

goederen van wijlen haar moeder in ontvangst kon nemen, zoals een zilveren toiletstel en een bijbeltje met rood fluweel.

Haar familie brak met haar. Na de dood van Krüger, in 1816, nam zij weer contact met haar familie op, maar dat was alleen om nog iets uit de nalatenschap van haar vader los te krijgen. Te laat.

I shall obey, my lord
(Hamlet, act I scene 3)

Utrecht, 23 december 1871

The memory of our love float upon thy lonely hours. Het was herinnering geworden, de gelukkige dagen die Hester gekend had in de voorbije zomer. Een herinnering die zij jaren zou vasthouden. De hierboven geciteerde regel vormt het begin van „Dedication”, het eerste gedicht dat Hester in haar poësiealbum schreef, en dat zij door nog vele andere deed volgen.

Eerst kwamen de gedichten die ontstaan waren in het afgelopen jaar, toen zij nog mocht hopen op de vervulling van haar wens: verenigd te worden met Jacob, haar 22 jaar oudere achterneef, weduwnaar, en vader van een achtjarig dochttertje. Op 23 december 1870 schreef zij: „*God kroone met zijn rijksten zegen O liefste mijn, uw dierbaar hoofd*”.

Vlak hierop een gedicht van Jacobs dochttertje: „*My Ada, child of love and prayer, thy mothers treasure bright. Thy mourning fathers tender care...*”

Hoe vurig verlangde Hester een tweede moeder voor dit kind te mogen zijn. Himmelhoeh jauchzend, zum Tode betrübt was zij die zomer, zoals we zien uit het gedicht dat de titel draagt van „Kinderachtig”:

*'k ben al drie en twintig jaar
O weel!
En doe nog met de kinderschaar
graag mee.
Soms kan 'k zoo kinderachtig zijn
als iets
En heele bittre tranen schreïn
Om niets.
'k geloof wat 't madeliefjen zegt
Geheel.
Gij hebt mij lief - iets - weinig - niets -
Heel veel!*

Dat was het laatste vrolijke gedicht. Daarna werd de toon droeviger: „*In my heart it 's dark as night my love has gone away*”. Er volgt een teruggrijpen op gelukkiger ogenblikken:

*„Puis le moment, quand, loin du bruit, tot front sur moi se penche,
Tandis que la rosée des nuits mouillait ma robe blanche”.*

Maar de herinnering kan haar niet meer gelukkig maken: „*The night is dreary, dismally moans the wind... how I am yearning to die*”.

*Agained a Father's Loving way,
Now dare his child rebel!*

Fragment uit Hesters poësiealbum.

Vergeten kan ze niet: „I can't forget its magic
lays, its strain of paradise”.

Maar dan, eindelijk, onderwerpt zij zich en ze
schrijft in haar album de Engelse hymn van Char-
lotte Elliott over: „My God my father, while I stray”
met het steeds terugkerende refrein: „Thy will be
done”.

Dacht ze aan de hemelse Vader of aan haar vader
op aarde? Uit de gedichten, die ik hier niet alle
kan citeren, blijkt dat het inderdaad haar vader
was, die het huwelijk verbood en die er zelfs voor
zorgde dat Jacob geen voet meer in zijn huis
zette. Waarom? Niet om verschil in godsdienst of
stand. Was het het leeftijdsverschil, of de graad
van bloedverwantschap, die Hesters vader dwars
zat? We weten het niet.

Hester werd opgevangen door haar liefhebbende
ouders en door een talrijke schaar broers en zus-
ters, van wie zij de oudste was. Misschien leidde
haar dat een beetje af, maar blijkbaar toch niet
genoeg. Zij bleef terugkeren naar haar gedichten-
album en schreef elk jaar op de verjaardag van
haar geliefde een gedicht. 23 december 1872.
„It has come back again, love, and finds us far
apart”. 1873: „My love is like the ivy, the ivy strong
and true”. 1874: „Our love has never past away”.
Ook de andere gedichten ademen nog het verlangen
naar het verloren paradijs:

„Nous nous promenons sous les frais ombrages,
Il m'offrit son bras car il faisait noir”. Op 23 de-
cember 1876 schreef zij, wat weinig geïnspireerd,
een gedicht dat begon: „Many happy returns of
the day, my love”. Voor zichzelf verwachtte zij toen
niets meer: „My life is love, I sit apart”.

Heeft Jacob ooit deze gedichten gezien? Waar-
schijnlijk niet. Ik vermoed dat Hester haar album
gebruikte als een middel om gevoelens te uiten
die zij aan geen sterfelijk wezen wilde onthullen.
Uiterlijk zal er aan haar niet veel te merken ge-

weest zijn, behalve dan dat zij alle huwelijks-
aanzoeken afsloeg, want op haar veertigste was
zij nog niet getrouwd. Pas Jacobs dood ontsloeg
haar van de ban waarin zij zichzelf gevangen had.
Hij stierf in 1884.

Ruim een jaar lang was Hester toen ziek, zoals
uit familiecorrespondentie blijkt. Enige jaren later,
in 1889, tweeënveertig jaar oud, trad zij in het
huwelijk. Kinderen heeft zij niet meer gehad.

Verantwoording

Uit piëteit voor de zo kwetsbare Hester heb ik
haar naam niet willen onthullen. De gegevens zijn
ontleend aan het poësiealbum, dat zich in een
familiearchief bevindt, en aan correspondentie,
eveneens in dat archief, dat overigens niets bevat
dat duidt op Hesters liefdesgeschiedenis. Mis-
schien zijn de stukken die hieraan refereren ver-
nietigd, misschien ook, en dat lijkt mij waarschijn-
lijker, heeft Hesters vader nauwelijks geweten
wat hij zijn dochter heeft aangedaan. Hester
schreef gedichten in het Nederlands, Frans, Duits,
Engels en Italiaans, met een voorkeur voor Engels.
Vermoedelijk waren de meeste gedichten door
haarzelf gemaakt, maar ik durf dat niet met zeker-
heid te zeggen.

Maria en Johanna waren wat robuuster van struc-
tuur en ik aarzel niet mede te delen, dat de stuk-
ken die op Maria betrekking hebben, te vinden
zijn op R.A. Utrecht, familiearchief Van Bijleveld,
nrs 10, 11 en 19. Nr. 11 is het omstandige rekest
van Maria's vader, waarin de hele geschiedenis
uit de doeken wordt gedaan. Hij zinspeelt daarin
voortdurend op een door Maria ingediend rekest,
dat echter niet meer terug te vinden is. De huwe-
lijken van Maria zijn te vinden in het trouwregister
van gereformeerden van de stad Utrecht.

Over Johanna zie R.A. Utrecht, familiearchief De
Malapert, nrs 121-125, 183, 196, 196 en 490.

E. P. de Booy

Volkstaal en bijnamen

„Hou je moel in 't Veen, hoor!”

Van alle plaatsen in het Sticht heeft waarschijnlijk Veenendaal (in 1549 door Gilles van Schoonbeke uit Antwerpen als veenkolonie van 300 Vlaamse arbeiders gesticht) in de afgelopen decennia wel de meest spectaculaire groei doorgemaakt.

Dat betekent dat de oude, autochtone bevolking het zo langzamerhand heeft moeten afleggen tegen de „import” van elders en dat de oude cultuurpatronen hoe langer hoe meer zijn gaan vervlakken, al heeft de „Lammeliedjesavond” (lampegietersavond) op de maandag die het dichtst bij de zeventiende september ligt, zich tot de dag van vandaag kunnen handhaven.

Doch nog een ander gevaar dreigt: het verloren gaan van de vele oude, sappige dorpsverhalen, die in de families der oudste bewoners van mond tot mond werden overgeleverd, maar nu — zoals ons bij navrage bleek — nog slechts in uiterst beperkte kring bekend zijn.

Zonder hierbij ook maar enigszins op volledigheid te kunnen, noch te willen bogen, moge in Oud Utrecht een kleine bloemlezing uit deze vaak pit-tige volksverhalen de herinnering daaraan wakker houden. Met een glimlach zal de welwillende lezer zich enkele ervan misschien herinneren of er voor het eerst mee geconfronteerd worden. Wij zijn er de heer Hendrik Bos Jzn, inwoner van Veenendaal sedert de laatste helft van de vorige eeuw, dankbaar voor dat hij in zijn smeug „Veens” enkele van deze verhalen in ons opnameapparaat heeft willen inspreken, ons daarmee de gelegenheid biedend deze staaltjes van volkshumor, samen met een aantal bijnamen waarmee vroeger kwistiger dan thans werd omgesprongen, uit het nijvere Veenendaal voor een hopelijk erkentelijk nageslacht te bewaren.

't Is weer net as 't geweest is, zei Bram

Bram Creveld, rond de eeuwwisseling joods kruidenier in de Hoofdstraat, leefde in voortdurende onmin met zijn eveneens joodse buurman Van Essen. Eén dag in het jaar, Grote Verzoendag, werd tijdelijk de vrede getekend, maar op de avond van die dag stak Bram zijn hoofd bij buurman om de deur met de uitroep: „'t Is weer net as 't geweest is!” En een jaarlang bekeken zij elkaar dan weer niet.

Hoe je moel (mond) in 't Veen, hoor!

Het was in de „goede, oude tijd” niet steeds gemakkelijk aan de kost te komen. Gert van Dolder, eenzaam maar arm ingezetene van Veenendaal, had er wat op gevonden: gekleed in narrenpak

met belletjes, dat hij buiten zijn woonplaats pas aantrok, verdiende hij als potsenmaker al springend, dansend en huppelend in de wijde omtrek een schamele boterham. In Scherpenzeel zijn capriolen verrichtend, ontwaart hij daar zijn plaatsgenoot Bart Middelhoven, die met de „mars” op de rug op zijn manier zijn brood verdiende. Zich aldus ontdekt ziend, voegt hij zijn plaatsgenoot de vinnige woorden toe: „Hou je moel in 't Veen, hoor!”

As 't moar neit noa keuper smokt

Bij de Middelhovens sneed het mes van twee kanten: terwijl manlief als marskramer de kost (en een borreltje op zijn tijd) verdiende, zwaaide zijn vrouw Chris Middelhoven-Bos aan de Lage Kant de scepter in haar winkel, waar — evenals bij Sinkel — van alles te koop was. Met noeste vlijt en met behulp van de onfeilbare „lat”, waarop zij met krijt kruisjes en kringetjes aantekende voor alle door haar vergaarde vier-duiten, stuivers, guldens, daalders en rijksdaalders, zorgde zij ervoor dat ze er redelijk warmpjes bij zaten. Om haar zuinigheid stond zij bekend en alles wou zij wel hebben, „as 't moar neit noa keuper smokt”, m.a.w. als het maar geen geld kostte...

Leig (laag) houwen, zei Joppie Budding

Verwoed dominospeler en belust op geldelijk gewin, probeerde Budding zijn spel steeds zo te spelen, dat de tegenpartij met de stenen met de hoogste ogen bleef zitten, die bij de afrekening immers de meeste centjes kostten.

Effe lochte, zei Spee

Heel de lieve dag door zat kleermaker Spee met gekruiste benen op zijn snijderstafel. Geen wonder dus dat hij als de dagtaak beëindigd was, zijn stereotype uitdrukking slaakte: „Effe lochte” (even een luchtje scheppen).

Slijtage aan de kwast

Schilder Jan Kroes van de Zandstraat was een uitgekookte: op al zijn rekeningen voor schilderen en witwerk vermeldde hij naast arbeidsloon en materialen de post: „slijtage aan de kwast: 5 cent”.

Hèt die koei 't weer over vrije?

De kolenhandelaar („gruisboer”) Kees van Amerongen was behalve een zoon enkele liefallige dochters rijk. Een van deze dochters placht er in haar dagelijkse conversatie blijk van te geven dat zij wel bijzonder verlangend uitzag naar de geneugten des huwelijks, waarop stevast pa's

reactie luidde: „Het die koei 't weer over vrije?’”

't Is nog geen avond, zei de kraaienvanger

Niet alleen in het Veenendaalse (want ook in de Vechtstreek kwam ik deze uitdrukking tegen) kende men als voorloper op een doelmatig fauna-beheer van oudsher „de kraaienvanger”. En wanneer bij controle bleek dat deze nog niet aan zijn dagelijks afschot van dit schadelijk gedierte toe was, luidde diens antwoord: „Het is nog geen avond”, m.a.w.: ik zal mijn kwantum vandaag heus nog wel halen.

Belleman, belleman, je weet hoe lief ik je heb, maar om j' anhang haat ik je

Na het overlijden van een schapenfokker gingen zijn drie zoons tot boedelscheiding over. Wetend hoezeer de oudste zoon gesteld was op de inderdaad prachtige ram, de belhamel van de kudde, hadden de twee jongere broers deze ingedeeld bij de slechtste ooiën, in de stellige verwachting dat hun oudste broer desondanks zijn keuze wel op het slechtste derde part zou laten vallen. Zij kwamen bedrogen uit...

't Is 'beurd, zei Praag

Praag was de kastelein van een café aan de Markt, waar 't soms wel eens wat ruig toeging. Werd het al te gortig, dan kondigde Praag de „taptoe” aan met dit geveulegeld woord.

Binnen is veur, zei Jan Kool

In het naburige eveneens aan de Markt gelegen café de Korenbeurs, werden van tijd tot tijd verkopen gehouden waarvoor zo'n grote belangstelling bestond, dat een deel van het publiek met een plaats vóór het café genoeg moest nemen. Om de belangstelling van het buitenpubliek gaande te houden en hen tot hoger bieden te bewegen, zei afslager Jan Kool dan: „Binnen is veur”, m.a.w. de kopers die binnen in het café zitten, hebben al een hoger bod gedaan.

We krijgen' rauw weer Arie, d' ente' doen vies

De reeds eerder geciteerde Chris Middelhoven-Bos was op haar manier een amatrice-meteorologe: wanneer in het voor haar winkel gelegen Griftwater de eenden zich aan hun paringspel te buiten gingen, trok zij daaruit de hierboven vermelde, weerkundige conclusie.

'k Ben nait vlaizig, geef mij moar 'n eichie

Diezelfde in haar tijd bekende Veense had wat haar dieet betreft bepaalde voorkeuren: een lekker eitje prefereerde zij boven een vleesmaaltijd.

De keinder van Marie, onmisbaar om te hebben

Om nog even bij „Tante Chris” te blijven: haar nicht Marie was de trotse moeder van een drietal nogal rumoerige, levenslustige kinderen, die in de winkel met de vele snuisterijen een dankbaar speelterrein meenden te vinden. Als het woelig goedje tot haar opluchting de zaak weer had ver-

laten, volgde steevast bovenstaande klacht aan haar geburen en overige familieleden, waarbij het woord „onmisbaar” juist in zijn tegendeel moest worden opgevat, want ze kon ze missen als kiespijn...

'n Keuterboertje, zeuven kiepen en een gait

Ook op haar overige clientèle was zij niet altijd evenzeer gesteld. De materiële status van een van de klanten werd, heel denigrerend, met deze omschrijving afgedaan.

Lichten in de locht

Omstreeks de jaren dertig schreef voor het eerst in de historie een reclamevliegtuigje het woord „Persil” in de lucht, zoals eens volgens het bijbels verhaal van Daniël 5 in Belsazars paleis een onzichtbare hand de woorden „Mene Mene Tekel Ufarsin” op de wand schilderde. Daaraan gedachtig riep een oudere Veense bij het zien van dit mirakel angstig uit: „Oe m'n Heer, lichten in de locht”.

Dan hou jij d'r rare conclusies op na

De jongere broer Jan Bos van mijn verteller was met een vriendje in het pas geopende zwembad in de Vaart aan 't poedelen geweest. Na het verfrissend bad miste het vriendje zijn horloge en toog naar Jans vader met de mededeling: „'k Ben met Jan aan 't zwemmen geweest en kwam toen tot de conclusie dat ik mijn horloge kwijt was”, kennelijk suggererend dat vriend Jan meer van dit verdwijnen zou afweten. Waarop prompt de onkreukbare oude heer het voor zijn zoon opnam met het hierboven vermelde antwoord.

Reverentie voor de (in vele gevallen nog levende) familieleden brengt mij ertoe de aan het slot van dit artikel volgende bloemlezing uit een schier onuitputtelijke reeks van bij- of scheldnamen volkomen anoniem te houden, al zullen zelfs dan wellicht ter plaatse ingewijden de dragers van deze vaak boeiende ornantia nog in de herinnering kunnen halen. Doch dat risico moeten wij dan maar lopen, begerig als wij waren ook op deze wijze een brokje Veense lokale historie aan de vergetelheid te ontrukken.

Wat dacht u van de volgende koosnaampjes:

de Taaie trem, de Paks, de Gobel, Krakie, Wouter van Gramselaar, de Blaaen-diender, Gerbert den Bijbel, Geip de Joep, den Ekster, de Huizemus, de Smierl, Wolvenbuttel, Geel garssie, Klaas de Neuteklaas, Klaas de bok, Mien den drol, Mien de juurl, Bram Puus, Thijs de kattekul, de Voortvluchtige, Driekussie van Heteren, het Kamerlid, Opoe Let, Zwarte Jannechie, de Keuskoper, de Petteprik.

Hoezeer nog bij lange na niet „au bout de mon (Veense) latin”, meen ik toch reeds te veel van de plaatsruimte te hebben gevraagd.

mr. J. van Binsbergen

BOEKBESPREKINGEN

Nico Plomp, *Woerden 600 jaar stad. (Stichts-Hollandse Bijdragen 13; Hollandse Studiën 4) Woerden 1972. X en 150 blz., m. afb.*

Een van onze naaste burens viert dit jaar het zeshonderdjarig bestaan van zijn stadsrecht: Woerden. In het maartnummer heeft de heer Plomp onze aandacht daarvoor al gevraagd. Dezelfde auteur heeft op verzoek van de Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen ter ere van dit jubileumjaar ook een boek geschreven, waarin blijkt dat het karakter van beide jubilerende steden ten tijde van hun stadsrechttoekende wel heel verschillend was.

Aan Woerdens Romeinse oorsprong en de eeuwen tot 1100 zijn twee hoofdstukken van dit boek gewijd; daarin worden o.a. de ontginningen in het omringende gebied besproken. Zes hoofdstukken gaan over de zestiende en zeventiende eeuw, maar behandelen alleen kerkelijke zaken en oorlogshandelingen. Een naschrift en enkele tabellen laten zien hoe het inwonertal van Woerden zich sinds 1672 ontwikkeld heeft. De nadruk van het boek ligt echter op de twaalfde tot en met de vijftiende eeuw, omdat de auteur er bewust voor gekozen heeft om in plaats van weinig over veel te schrijven juist dieper in te gaan op de middel-eeuwse periode van Woerden, waarover nog maar weinig bekend is. Uiteraard nemen daarbij de politieke en militaire verwickelingen een grote plaats in, daar Woerden met zijn grensligging telkens weer daarin betrokken raakte. Het was dan ook de Hollandse behoefte aan een grensvesting die het dorp aan stadsrecht hielp. Inderdaad was Woerden in 1372 niet anders dan een dorp met een 600 inwoners. Dat landelijk karakter behield het ondanks het recht van stad en zijn defensieve functie. Jaarmarkten kreeg het wel, maar voor paarden en runderen; er was wat doorvoerhandel in koren, maar vergeleken bij Oude-water stelde zulke handel niet veel voor; tegen 1500 vonden enkele bierbrouwers er emplot. Wat behalve landbouw en veeteelt wel een belangrijke bron van bestaan geweest moet zijn, waren de steenbakkerijen, maar die stonden dan ook in nauw verband tot aanleg en onderhoud van de vestingwerken; en bovendien waren steenovens eeuwenlang een nevenbedrijf van de landbouw. Hierbij is het wel curieus te weten, dat de bekende vroege protestant Jan de Bakker zijn toenaam niet aan het bakken van brood door zijn vader dankte, maar van stenen.

Behalve dergelijke politiek-militaire en sociale aspecten bespreekt de auteur de bestuursinrichting van het landstadje, wel en wee van de kerk en een geestelijke broederschap, de adellijke families uit de omgeving, de waterstaat en enkele

demografische gegevens van het Land van Woerden. We mogen hem wel dankbaar zijn dat hij geen simpele herdenkingsuitgave heeft samengesteld, maar zich zo goed in bronnen en literatuur heeft verdiept, en het daaruit opgebouwde resultaat ook leesbaar heeft neergeschreven.

L.v.T.

R. J. Ooyevaar, *De St. Nicolaaskerk in IJsselstein. (IJsselstein, 1972). 35 blz., m. afb.*

Soms zoek ik voor deze rubriek een boek of artikel uit waarvan ik vind dat het aardige of interessante aspecten heeft. Andere keren moeten er uitgaven aangekondigd worden die met een desbetreffend verzoek bij de redactie zijn binnengekomen. Bij deze gevallen kost het me wel eens moeite om er iets aardigs uit naar voren te halen. Het boekje over de IJsselsteinse St. Nicolaaskerk brengt me in die situatie. Want ook al zit de geschiedschrijver van deze parochie met de handicap, dat een pastoor in de vorige eeuw bijna het hele parochiearchief verbrand heeft, toch heeft de samensteller van dit geschrift wel erg weinig gedaan met de gegevens die hij in de literatuur en het parochiememoriaal heeft gevonden. Aan zo'n memoriaal doet de tekst me het meest denken. De parochiegeschiedenis is een aaneenschakeling van pastoorsbiografieën, waarbij de beminde gelovigen vrijwel alleen een rol spelen in de aantallen communicanten en de oprichtingsdatum van religieuze broedersschappen. (Er staan enkele ongelukkig geformuleerde opmerkingen in, en jammer is ook dat de herkomst en datum van de afbeelding van de oude kerk niet zijn vermeld.) In het tweede hoofdstuk staat de bouwgeschiedenis van Tepe's kerk, compleet met alle aanwezigen bij elke fase daarvan, en met alle schenkers en makers van inventarisonderdelen.

Het laatste hoofdstuk gaat over de restauratie van deze neogotische kerk, die in dit jaar is voltooid. Hieruit blijkt dat de houding van Monumentenzorg niet zo negatief is tegenover negentiende-eeuwse kerken als de „Werkgroep Neogotiek” in zijn alarmartikel in mei dacht. Blijkens Ooyevaar's geschrift is Monumentenzorg in 1967 „om” gegaan en zegde 1/3 deel rijkssubsidie toe voor de restauratie van de IJsselsteinse kerk, wat in 1970 is verhoogd tot de helft van die kosten. Ook met de beschrijving van negentiende-eeuwse gebouwen is Monumentenzorg trouwens in het afgelopen decennium begonnen. Dit jaar verschijnt bij de Staatsuitgeverij dan ook de door H. P. R. Rosenberg verzorgde beschrijving van „De 19de eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland” (f 25,—).

Rest me nog te melden dat Ooyevaars feitenrelaas verkrijgbaar is door storting van f 2,50 op giro 523164 van boekhandel Van Hoeven te IJsselstein.

L.v.T.

Muntvondst in bouwput

Bij het graven van een diepe bouwput in de binnenstad van Utrecht is eind april een belangrijke muntvondst gedaan. Een bonk klei bleek een groot aantal middeleeuwse munten te bevatten. Na zorgvuldige reiniging werden 7 gouden en 295 zilveren munten geteld uit de 15e eeuw, de jongste van 1483; scherven van een kannetje of andere verpakking zijn niet aangetroffen. De munten hebben ondanks het verblijf in de bodem van bijna vijf eeuwen weinig geleden; de meeste waren ook betrekkelijk weinig door het gebruik gesleten, toen zij in de grond werden verborgen. De inhoud van de schat kan als volgt worden samengevat:

86 munten van David van Bourgondië, alle geslagen in de bisschoppelijke munt te Wijk bij Duurstede;

26 munten, tijdens dezelfde regering geslagen in de stad Utrecht zelf;

90 munten van de Bourgondische Nederlanden, lopend tot 1480, geslagen op naam van Philips de Goede, Karel de Stoute en Maria in Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Holland en Gelre;

17 munten uit dezelfde gewesten, geslagen vóór de Bourgondische unificatie in 1433, uiteraard door het langdurig gebruik meestal sterk gesleten;

38 munten uit Luik en de noordoostelijke gewesten die niet tot de Bourgondische staat behoorden, merendeels vliegers van Groningen, Sneek en Bolsward;

33 munten van het hertogdom Kleef;

12 munten uit andere landen, waaronder van zo verre herkomst als Denemarken, Dauphiné en Rome.

De algemene samenstelling is voor een schat, verborgen juist buiten de grenzen van de Bour-

gondische staat, in het sterk onder Bourgondische invloed staande Utrechtse Nedersticht - bisschop David was een bastaardbroer van Karel de Stoute - begrijpelijk en komt overeen met die van andere vondsten uit hetzelfde gebied. Ruim een derde van de munten stamt uit het Nedersticht zelf; even veel komen uit de Bourgondische landen; een veel kleiner aandeel leveren de ooselijke buurlanden; tussen het geheel bevindt zich - zoals in de 15e eeuw gebruikelijk - een klein aantal munten van heinde en verre, overigens alle soorten die wel eens meer in de Nederlanden zijn gesig-naleerd.

Historische situatie

Ongewoon daarentegen is de onderverdeling van de Utrechtse munten en deze vindt ongetwijfeld haar verklaring in de historische situatie in het jaar 1483. Kortgeleden had zich nl. de reeds jaren bestaande spanning tussen de bisschop, die uit zijn residentie bij Wijk een krachtig centraal gezag wilde opbouwen, en een groot deel van zijn onderdanen tot een openlijk conflict met de stad Utrecht toegespiet.

In de zomer van 1481 maakte de antibourgondi-

Braspennig van ruwaard Engelbert van Kleef, geslagen in 1482 te Utrecht.

MAANDBLAD

oud utrecht

45e jaargang - nummer 10 - oktober 1972

Omslag: 1 | 2
3 | 4

Zegel van keizer Hendrik V, 1122; grootzegels van de stad, 1196, 1277 en 1531.

Eindredacteur: B. Kieboom, Amazonedreef 26, Utrecht, tel. 61 46 93
Redactieleden: mevrouw drs. L. van Tongerloo, dr. J. E. A. L. Struick
Administrateur: mevrouw M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Sekretaris: dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, p/a Alexander Numanakade 199, Utrecht
Gironummer: penningmeester Oud Utrecht, 575520
Minimum:
Kontributie: f 20,- per jaar

Jager van bisschop David van Bourgondië, in 1478 geslagen te Wijk bij Duurstede.

sche partij onder leiding van burggraaf Jan van Montfoort, met steun van zojuist uit Leiden verdreven Hoeksgezinde Hollanders zich meester van het gezag in de stad. Er volgden twee jaren van met afwisselend geluk gevoerde gevechten tussen het stedelijk legerij en de troepen van de bisschop, die de steun kreeg van aartshertog Maximiliaan, de echtgenoot van hertogin Maria van Bourgondië. Aanvankelijk kon deze weinig hulp bieden, elders gebonden door oproerige bewegingen en oorlog met Frankrijk. De stadsregering verzekerde zich intussen van de hulp van de hertog van Kleef, wiens broeder Engelbert met een aantal ruiters kwam en in het begin van 1482 als ruwaard van het Nedersticht werd ingehuldigd.

Pas in de nazomer van 1483 kon Maximiliaan, na successen in het zuiden, naar het Sticht komen om de stad na een beleg van enkele weken tot onderwerping aan de bisschop te dwingen; de leiders van het verzet werden gevangen gezet of verbannen.

De Utrechtse schat weerspiegelt duidelijk deze gebeurtenissen. De munten, door Bisschop David in de jaren kort voor de oorlog te Wijk geslagen, zijn rijkelijk vertegenwoordigd: jagers met de jaartallen 1477, 1478 en 1479 en de daarbij behorende halve en kwart jagers (gewoonlijk ten onrechte hele en halve Sint-Maartenstuivers genoemd), niet echter de tijdens de oorlog met de jaartallen 1482 en 1483 te Wijk geslagen munten van vuurijzer-type, die kennelijk evenmin als de toch niet bijzonder zeldzame Bourgondische munten van 1481 en 1482, in de stad hebben kunnen doordringen.

Wél zijn aanwezig de anders uiterst zeldzame munten die tijdens de oorlog in Utrecht zelf zijn uitgegeven: brassenningen op naam van de ruwaard Engelbert van Kleef met jaartal 1482 en een

stuiver met afbeelding van Sint Maarten, tijdens de allerlaatste fase van de oorlog in juli 1483 op naam van de stad zelf geslagen. Wellicht zijn de in verhouding vrij talrijke Kleefse munten, waaronder stukken met de jaartallen 1482 en 1483, wel door de ruiters van jonker Engelbert meegebracht. Zelden kan een muntvondst zo duidelijk met historische gebeurtenissen in verband gebracht worden. Vooral de zo ongewone groep Utrechtse munten wettigt de veronderstelling dat de schat in augustus 1483, toen de val van de stad met alle daaraan verbonden gevaren gevreesd moest worden veiligheidshalve snel in de grond werd weggestopt, niet eens in een kruijke verpakt.

Het heeft de eigenaar echter niet mogen baten: hij kan tijdens de laatste gevechten zijn omgekomen, de stad tijdig zijn ontvlucht of na de capitulatie van 31 augustus verbannen zijn. Zijn geld is onaangeroerd blijven liggen tot het bij toeval werd teruggevonden. Dr. H. Enno van Gelder

Rondleiding Dom

Op zaterdag 11 november zal architect Th. Haakma Wagenaar twee rondleidingen verzorgen voor leden van Oud-Utrecht, in de directe omgeving van de Domtoren. De eerste rondleiding is van 2 tot 3.15 uur, de tweede van 3.30 tot 4.45 uur. Kaarten hiervoor zijn tot 4 nov. à f 1,— te krijgen bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht. Bij de aanmelding gaarne opgeven of u de eerste dan wel de tweede rondleiding wil meemaken. De deelnemers verzamelen zich in het poortje naast de hervormde school op het Domein. De rondleidingen voeren o.m. naar de Egmontkapel en de Michaëlskapel in de Domtoren, waar de heer Haakma Wagenaar een uiteenzetting geeft. Verder staat een bezoek op het programma aan de Romeinse en vroegmiddeleeuwse keldergewelven onder de hervormde school. Alle deelnemers ontvangen een stencil, waarin de hoofdzaken van het vertelde zijn opgesomd.

Prijs van boek

Het boek van N. Plomp over Woerden 600 jaar stad, aangekondigd in het septembernummer, is verkrijgbaar door f 17,50 te storten op giro 41.27.83 van de Boerenleenbank te Woerden, ten gunste van rekening 15.83.98.807 SHB.

Utrechtse Dom: tragische zaak

Het geschrift van de heren Engelbregt en Terlingen over de herbouw van het Domschip en de behandeling hiervan in het maandblad (april) geven mij als geïnteresseerde in Utrecht en vooral in deze kwestie, aanleiding tot enige opmerkingen. Van al de grote historische kerken in ons land is de Dom zowel kerk- als kunsthistorisch veruit het belangrijkste bouwwerk. De mentaliteit omtrent het verdwenen schip, zoals deze spreekt uit genoemde behandeling, getuigt van maar bitter weinig geloof in de goede zaak. Wat hier sinds 1674 gebeurd is, mag rondit schandalig worden genoemd. Dat de stad Utrecht in 1674 te arm was om het schip, zij het dan in barokke trant, te herbouwen, is maar een gedeeltelijke verontschuldiging. Dat wij er nu eigenlijk wel aan toe zijn, staat voor mij vast. De aanzetten aan de westzijde van het transept vragen erom doorgetrokken te worden.

Mag ik zo vrij zijn het gelezene aan te halen? Er wordt geschreven: „strohalm om zich aan vast te klampen“, „bouwtradities die niet de Britse zijn“. Hoe nu? Bouwtradities zijn overal in het oude Europa dezelfde als het gaat om behouden en reconstrueren¹⁾. Is Frankrijk dan een beter voorbeeld van bewaren dan Engeland? Overal waar het gaat om gotiek, deze oerzuivere uitbeelding van Westers religieus denken, is het „te wapen“ als er iets loos is.

Dat er nog geen commissie voor de herbouw bestaat, is al erg genoeg. En dat, terwijl sinds De Hoog en S. Muller er wel het een en ander over onze Nationale Kathedraal te doen is geweest!

In plaats dat Monumentenzorg, rijk, provincie en talloze andere instanties zich inzetten voor de herbouw van het Domschip, viert het cynisme hoogtij. Ja, er is durf voor nodig, ongetwijfeld. Maar kunnen we dan wel naar de maan vliegen en hier wachten totdat de gemeente een markthal neerzet. Kijk eens naar Münster, in vele opzichten eenzelfde bisschopsstad als Utrecht. Is daar een

Noot van de redactie:

¹⁾ De ideeën van de heren Engelbregt en Terlingen beogen niet alleen de herbouw van het Domschip (waarop ik op de toppen van mijn optimisme nog wel durf te hopen), maar tevens een reconstructie naar Britse trant van de hele omgeving. Zij vragen een heel andere visie op de binnenstad. Prachtig natuurlijk en alweer: mijn idee. Maar ben ik cynisch als ik er niet in geloof? K.

bedreiging van de oude stad, met haar Dom en vele parochiekerken?

Er is maar één oplossing. Herstel de Dom in vroegere glorie als waardig pendant van de opkomende hoogbouwvloed. Maak er desnoods een Unesco-zaak van. Laat ons eens een keer zien dat er nog wat anders dan utiliteitsbouw en flats neergezet kan worden. Sjonge, jonge, wat een kathedraal zal dat worden. Ik verheug me al.

Joh. H. Stolk

Tijd voor lezingen

Nu de periode van de lange avonden aanbreekt, is ook weer de tijd gekomen voor de lezingencyclus, op dinsdagavonden om acht uur, in het gemeentearchief, Alexander Numankade 199. De kosten voor de hele cyclus bedragen f 15,- op de eerste avond te voldoen.

Het programma luidt:

17 oktober: dr. J. E. A. L. Struick, Het gemeentelijk archief van Utrecht als bron voor historisch onderzoek.

14 november: A. Graafhuis, Methoden voor genealogisch onderzoek op het Utrechtse gemeentelijk archief.

12 december: mej. J. G. Riphaagen, De betekenis van de bibliotheek over Utrecht voor het historisch onderzoek.

9 januari: mej. drs. I. J. Soer, Utrecht en de kunst (in het algemeen).

6 februari: mevr. drs. A. L. Becker-Jordens: Utrecht en de bouwkunde.

Het najaarsprogramma van de Utrechtse Volksuniversiteit vermeldt eveneens een aantal lezingen die voor historisch geïnteresseerden de moeite waard zijn. Een kleine greep hieruit: op 24 oktober vertelt stadsarcheoloog drs. T. J. Hoekstra over zijn werk en de hulp die de inwoners van Utrecht daarbij kunnen verlenen. Archivaris A. Graafhuis is inmiddels begonnen aan zijn drie voordrachten over de Utrechtse stedelijke gemeenschap, op 12, 19 en 26 oktober. (Helaas vernamen wij dit net iets te laat om het op tijd aan te kondigen.) Jonkvrouw dr. J. M. van Winter, bekend van onze middeleeuwse maaltijd, spreekt op 11 en 18 december over de Romeinse en middeleeuwse keuken. Voor het overige raadplege men het programmaboekje.

Schouten en partijverhoudingen

De strijd om de macht in het middeleeuwse Utrecht tussen de verschillende groeperingen in de burgerij en de bisschop heeft zich, zoals ik in een vorig artikel al zei, natuurlijk ook gericht op de positie van de schout. De sleutelpositie die de schout vóór 1300 bekleedde als man van de bisschop binnen het stadsbestuur, was van groot belang voor de partijen in de stad.

Over de partijenschappen in deze tijd is nog weinig zeker. Volgens Oppermann en Berkelbach van der Sprenkel¹⁾ bestaan er in de 13e eeuw een raadspartij en een schepenpartij. Een derde groepering, die van de ambachtsgilden, krijgt pas aan het einde van de eeuw een permanente invloed. Van partijen in de moderne zin van het woord kan natuurlijk geen sprake zijn; men moet eerder denken aan belangengroeperingen, bestaande uit invloedrijke families die vaak in de raad of de schepenbank voorkomen.

Tot 1275 is de samenwerking binnen die groeperingen waarschijnlijk nog niet erg hecht. De schepenpartij steunt gewoonlijk de politiek van de bisschop, omdat de schepenen, evenals de schout, door hun ambt van hem afhankelijk zijn. De bisschop op zijn beurt steunt de schepenpartij. In deze periode is die partij dan ook waarschijnlijk langer aan de macht dan de raadspartij. In het laatste kwart van de eeuw echter is de verhouding tussen de schepengroepering en de bisschop niet altijd even goed. De leider van de partij is dan de bankier Lambert de Vriese.

De raadspartij wil het bestuur van de stad minder afhankelijk van de bisschop maken. Daartoe moet de macht van de schout en de schepenen worden verminderd ten gunste van een ander bestuurslichaam: de raad. Op den duur gelukt dit inderdaad: sinds 1304 staat de schepenbank onder invloed van de raad. De belangen van de schout, die zijn politieke macht ontleent aan zijn voorzitterschap van de schepenbank, moeten dus wel tegengesteld zijn aan die van de raadspartij.

De aanhangers van de raadspolitiek zijn volgens Oppermann vooral kooplieden en ministerialen. Zij krijgen waarschijnlijk steun van de kapittel-geestelijkheid, die aan de schepenbank de rechtspraak over de bewoners van de immuniteten (extra-territoriale bezittingen van de kapittels in de stad) wil betwisten. Soms worden ze ook gesteund door de graaf van Holland, die regelmatig in conflict is met de bisschop.

In het laatste kwart van de 13e eeuw wordt deze partij geleid door Jacob van Lichtenberg. Zijn par-

tijgenoten heten Lichtenbergers, zoals hun tegenstanders in de schepenpartij Fresingen worden genoemd naar Lambert de Vriese of de Vrese.

Fresingen

Veel meer is niet bekend over de samenstelling van de partijen. Het is dan ook niet te verwonderen, dat nergens blijkt, tot welke partij de schouten behoren vóór 1277, al is het zeer aannemelijk, dat zij de schepenpartij gunstig gezind zijn. Ik kon namelijk vóór dit jaar al een verband leggen tussen de invloed van de schouten en die van de partijen. Normaliter wordt de schout in de oorkonden van de schepenen met name genoemd, maar telkens als de raadspartij voor korte tijd haar doel bereikt en de raad belangrijker wordt, blijkt de schout in de schepenoorkonden te ontbreken. Het lijkt in zulke jaren haast of er in het geheel geen schout is. Waarschijnlijk heeft hij niet deelgenomen aan belangrijke bestuurshandelingen. De bedoelde gevallen zijn de volgende.

Na de dood van bisschop Boudewijn op 30 april 1196 maakt de raadspartij van de verwarring gebruik om een raad te vormen die de schepenen in hun werk bijstaat en de schout verdringt. In een overeenkomst tussen schepenen en raad en het kapittel van Sint Marie ontbreekt dan ook de schout. Het Groot Utrechts Placcaatboek noemt ten onrechte wel een schout, maar het heeft daarvoor de oudste der schepenen, Gerardus de Foro genomen. De nieuwe bisschop herstelt de oude toestand.

De raadspartij is opnieuw sterk in 1252. De bisschop, Hendrik van Vianden, is geen krachtige figuur en de raadspartij krijgt de steun van rooms-koning Willem van Holland. Een reeks oorkonden zonder schout volgt, slechts één keer onderbroken als de schout getuige is bij een rechtshandeling. Dan echter komt het einde van de Hollandse steun: als Willem in Utrecht is, probeert iemand hem te treffen met een steen. De vorst is niet geraakt maar wel lichtgeraakt: hij loopt kwaad weg. De bisschop brengt de schepengeslachten weer aan de macht en in 1259 is de schout terug in een overeenkomst met de stad Keulen.

Na de laatstgenoemde oorkonde komt hij weer regelmatig voor o.a. in een besluit over burgers die wegens een halms misdrijf moeten terechtstaan. Deze keur van 1266 wordt in 1267 herhaald, maar

Het risico van partijstrijd: de Lichtenberger burgemeester Berend Proeys vermoord door zijn tegenstanders in 1425.

nu zonder de schout. De raadspartij is dan weer machtiger geworden en de instelling van een nieuw bestuursorgaan, de oudermannen, verzwakt de positie van de schepenen. Hier werkt de raadspartij, die uit patriciërs bestaat, samen met de ambachtsgilden.

Uit 1274 en 1275, jaren waarin de invloed van de gilden overwegend was, dateren twee oorkonden die wel spreken van de schout, maar niet zijn naam noemen.

Lichtenbergers

Van 1277 tot 1293 waren de schouten afkomstig uit het geslacht Vrenke, dat zeer belangrijk was voor de raadspartij. Gerard, de zoon van schout Dirk en later zelf schout, was één van de drie leiders van de Lichtenbergers. Hij is in 1304 samen met Jacob van Lichtenberg en Werner Frederikszoon vermoord²⁾. Andere schouten waren Tideman en Everard Vrenke. Waarschijnlijk is het schoutambt door de elect verpand aan een Vrenke of een andere Lichtenberger, die het soms door familieleden laat bekleden.

In de jaren na 1293 was er slechts één schout afkomstig uit de schepenpartij: Herman van Velde (1294-1297). Toen daarna de raadspartij de macht weer in handen kreeg, werd de bisschop gedwongen weer een schout uit de Lichtenbergers aan te stellen: Frederik van Rodenburg (1300-1303)³⁾. De macht van de raadspartij blijkt weer uit het verdringen van de schout uit de stukken. In een keur uit 1300 krijgt de raad de bevoegdheid om gevallen van vredebraak te onderzoeken, wat vroeger het werk was van schout en schepenen.

In 1304 wisten de gilden een nieuwe bestuursregeling af te dwingen. In de bekende gildenbrief werd bepaald, dat de oudermannen van de gilden de leden van de raad kozen en dat de raad de schepenen aanwees. Een schepenburgemeester en een raadsburgemeester, beiden oudermannen genaamd, werden de voorzitters van beide colleges. De schout kon toen natuurlijk al helemaal niet meer het stadsbestuur voorzitten. Dit betekende dan ook het definitieve einde van zijn grote politieke macht.

We zien dus een aantal ontwikkelingen gelijktijdig plaatsvinden. In de eerste plaats vormen zich twee „partijen“, waarvan de raadspartij op den duur het meeste succes heeft. Deze probeert de raad machtig te maken en de schout invloed te ontnemen. Daarnaast worden de gilden steeds belangrijker. De bisschop krijgt hoge schulden, gedeeltelijk veroorzaakt door opzet van Holland. Is hij hierdoor gedwongen, het schoutambt te verpanden? Hij verliest invloed binnen en buiten de stad. Zo is in de achteruitgang van de macht van de bisschop een parallel te vinden met het verloop van de positie van zijn schout.

D. A. Berents

Noten

1) Oppermann, O., *Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht, vornehmlich im 12. und 13. Jahrhundert*, in: *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* (I) 27 (1908) p. 185-263; (II) 28 (1909) p. 155-243.

Berkelbach van der Sprenkel, J. W., *Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305*, Utrecht 1923 (Bijdragen van het I.M.G. 9) Verder werd natuurlijk het Oorkondenboek gebruikt.

2) Berkelbach p. 109, 110.

3) Berkelbach p. 87, 92.

Premies op schadelijk wild

Bij een archiefonderzoek naar de geschiedenis van het waterschap Het gemeeneland van het Wijsche gerecht, dat onlangs is samengevoegd met andere in het nieuwe, gecombineerde waterschap De Kromme Rijn, stuitte ik op een merkwaardige resolutie over het betalen van een premie op schadelijk wild en gevogelte.

Het is bekend dat ook tegenwoordig nog soortgelijke premies worden verstrekt, terwijl ander wild wettelijk wordt beschermd. De Jachtwet regelt de tijden van het afschieten. Vroeger kende men die regelingen niet en doodde men ongelimiteerd alles waarvan men dacht schade te ondervinden. Dieren die wel degelijk hun nut hadden en voor uitroeiing gespaard moesten blijven, werden bedreigd.

Tot in het begin van deze eeuw waren er in Zeeland „mussengilden“ (lees: verenigingen). Mollengilden kwamen voor in Zeeland, westelijk Brabant en op de Zuidhollandse eilanden. Niet alleen dienden deze plattelandsverenigingen om mollen en mussen te verdelen, maar ook om vogels als kraaien, sperwers, haviken, spreeuwen, spechten, eksters, vinken en geelgorzen een kopje kleiner te maken. Deze koppen moesten worden ingeleverd om voor de premie in aanmerking te komen.

Uit de Gemeenelandsrekeningen (arch. nr. Z -23-) noteerde ik tussen de jaren 1694 en 1705 een aanmerkelijk aantal premie-uitkeringen. Van 1608 tot 1694 daarentegen trof ik slechts één uitkering aan, in 1679. Wellicht werd toen geen premie verstrekt; het kan ook zijn dat er geen aantekening van werd gemaakt.

De uitkering van 29 oktober 1694 geschiedde aan Hendrick Willemsz. van Rossum voor het schieten van „een oude vos“, een volwassen exemplaar waarvoor hij de vastgestelde premie van f 3,— ontving. Op 7 december 1695 wordt „ten comptoire der Domainen“ vertoond het vel van een oude vos, gevangen door „den Ed. Heer Hendrick Marinis van Weede onder den Gerechte van Wijk“. Zijn jager (jachtopziener) Willem van Campen kreeg de premie van f 3,— voor het afschieten.

In 1696 werd een vos geschoten „in de Rijsweerd“ bij het Beusichemse veer en op 5 september van dat jaar één onder de jurisdictie van de stad Wijk door „Joncker van Leeuwen“; later nog een door „den heer Van Herdenbroeck“. De adel

*Heer ontfanger de Wijs
Gelieft den brenger deses voor
de twee kaeijen die geschoten
sijn op 't kasteel te betaelen
twee fl. guldens plus op
laet hemse in presentie de
kop af trecken, den 24 Junij
1701
C. A. van Lucken*

bleek dus evenmin afkerig van het opstrijken der premies.

Drie gulden was voor die tijd dan ook een vrij aanzienlijk bedrag.

Het blijkt tevens dat premies werden verstrekt voor het afschieten van „kaeijen“ (kauwen, kleine kraaien). Bewaard gebleven is deze missive (zie afbeelding):

„Heer ontfanger de Wijs,

Gelieft den brenger deses voor de twee kaeijen die geschoten zijn op 't kasteel te betaelen twee (st)uyvers. Gelieft se selvers of laet hemse in u presentie de kop af trecken,
den 24 Junij 1701,
C. A. van Lucken“.

Bij resolutie was de premie per kraai of kauw op 1 stuiver vastgesteld. De koppen moesten als bewijs worden overgelegd. Het aantal dat ik geteld heb, varieerde van 1 tot 141 exemplaren. De grootste rekening luidt als volgt:

„Ontvangen bij ons onders(creven) uyt handen van den Heemraadt Benier de somme van ses gl. en negen st. voor het uythalen van een hondert en negen en twintigh kaechjens in verscheide rhijsen vertoont en noch twaelf st. aan de soon van Spit(h)oven voor twaelf uytgehaalde kaechjens maekt samen seven gl. en eene st.

Actum den 20en Jan(uar)ij 1704,

Gerrit van Muijswinckel, Aelbert Spithoven.“

Verreweg de meeste kraaien werden in deze streek letterlijk om hals gebracht in het kasteel Duurstede. Gerrit van Muijswinckel had de twijfelachtige eer er honderden op zijn naam te hebben geschreven.

H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp

In het dit jaar door de Provinciale Staten van Utrecht uitgegeven werkje „De Utrechtse gemeenten in 1815” staat op blz. 102 onder Tienhoven bij punt 5 vermeld dat aldaar in 1815 een kerk der joodse gemeente aanwezig was. Aangezien ik voor dit onderwerp belangstelling heb, zou ik gaarne iets naders vernemen. Kan een der lezers mij wellicht inlichtingen verschaffen over plaats, bouwjaar en eventuele huidige bestemming van dit bouwwerk? J. Braat, Agavedreef 109, Utrecht, tel. 613632.

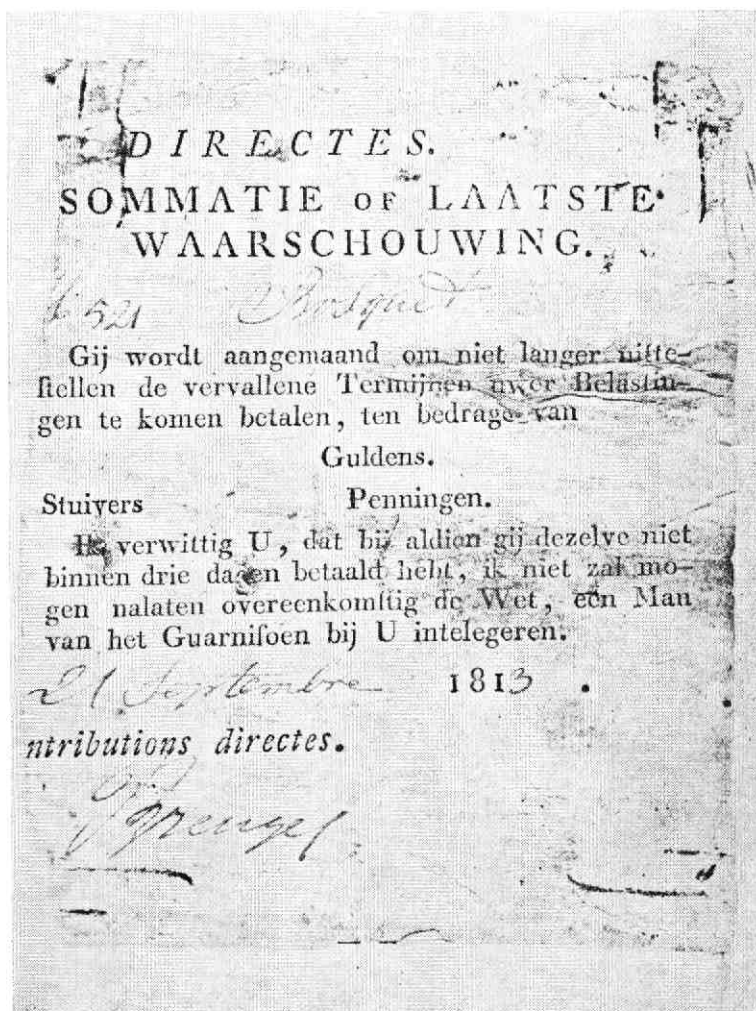
Het bestuur nodigt de leden van Oud-Utrecht uit voor een ledenvergadering op dinsdag 21 november a.s. om acht uur in het Instituut voor muziekwetenschappen, Drift 21 te Utrecht.

Na afloop spreekt drs. H. J. van Rooyen over de collectie oude muziekinstrumenten van het instituut, waarna te horen zal zijn hoe deze instrumenten nog klinken.

De agenda van de vergadering volgt in het novembernummer.

Originele sanctie fiscus

Slechts weinig Nederlanders voelen zich doorstroomd van een geluksgevoel wanneer de befaamde enveloppe in hun brievenbus glijdt die hen uitnodigt hun belastingplicht te voldoen. Morrend schikken de meesten zich in hun lot, want anders wacht hun de aanmaning, het dwangbevel of nog stringenter maatregelen. Er zou een aardig boekje over deze materie zijn samen te stellen, waarin bijv. inzake de hondenbelasting de regelen „En als je het niet betaalt, wordt je hondje weggehaald” een plaats zouden kunnen vinden. Bijzonder curieus is ook dit dwangbevel uit 1813, dat wanbetalers inkwartiering in het vooruitzicht stelde.

Nota tegen plannen voor noordtangent

De werkgroep Singeloverkluizing heeft in augustus jl. een nota gepubliceerd, waarin zij stelling neemt tegen de plannen van de gemeente om het noordelijk gedeelte van de ringweg aan te leggen - de zg. noordtangent -, gecombineerd met een overkluizing van singelgedeelten. Zij ziet het woonmilieu van de binnenstad aangetast ten behoeve van het particuliere autoverkeer, wat naar haar mening catastrofale gevolgen kan hebben. Bovendien gelooft de werkgroep dat de plannen niet zullen leiden tot het doel: het doorgaand verkeer uit de oude stad te weren. Niet zozeer de oude stad als wel de aangrenzende gebieden worden ontsloten. De werkgroep somt een groot aan-

tal nadelen op van de beoogde verkeersoplossing, zoals lawaai en stank, aantasting van de singelkarakteristiek, het verliezen van de woonfunctie van de buurt, de grote kans dat de voorlopig bedoelde oplossing van overkluizing definitief zal worden, de onderbroken scheepvaartverbinding, verdere grachtvervuiling enz.

Een dergelijke ingreep zonder dat daaraan een structuurplan en een bestemmingsplan ten grondslag liggen, acht de werkgroep in strijd met de Wet op de ruimtelijke ordening. Hoog tijd, zegt zij, dat het gemeentebestuur het uitgangspunt van zijn plannen opnieuw bekijkt.

K.

Reacties op artikelen over steen- en pannembakkerijen

Naar aanleiding van de artikelenreeks over Steen- en pannembakkerijen langs de Vecht merkt de heer C. J. Ziermans op dat de op pagina 62 genoemde oven van Van der Schroeff niet (tot ca. 1950) aan de westzijde van de Vecht heeft gelegen bij de Rode brug maar op de oostoever, ten zuiden van de brug. Hij meent zich te herinneren dat in de jaren vijftig de oven met bijbehorende bouwsels en een rijtje arbeiderswoninkjes werden gesloopt. De heer Ziermans heeft gelijk, geeft de auteur, de heer F. H. Landzaat toe. Wél heeft aan de westzijde een steenbakkerij gelegen van Van Oostveen en Co., aan de Willem Hedakade. Deze oven wordt genoemd in 1856.

De heer R. Plomp voegt aan de artikelen toe dat

al in 1690 ene Jan Plomp uit Woerden naar Zuilen is gekomen als steen- en pannembakker. Het staat vermeld in het archief van de hervormde kerk te Zuilen. Een akte van 31 juli 1790 vermeldt dat een Jan Plomp grond verkreeg in erfpacht, in verband met de steenfabriek te Zuilen. De heer N. Plomp in Zegveld, genealoog, verzekert echter dat de eerste Plomp rond 1790 of iets eerder in Zuilen kwam.

De citaten in artikel 3 van Abraham van St. Clara en van Le Long zijn ontleend aan het Econ. Hist. Jaarboek xxIII, zo meent de heer Landzaat nog te moeten toevoegen. Dit zeldzame boekje is teruggevonden door de heer W. Arntz te Bilthoven.

Meeste beschermde stads- en dorpsgezichten in Utrecht

Ondanks haar geringe oppervlakte heeft de provincie Utrecht de meeste beschermde stads- en dorpsgezichten, nl. 22. Het zijn Amerongen, Blauwkapel, Cothen, Eemnes-buiten, Jaarsveld, Kamerik, Kockengen, Lage Vuursche, Linschoten, Loenen, Loenersloot, Neerlangbroek, Nieuwer ter Aa, Renswoude, Rijsenburg, Soest, Vreeland, Vreeswijk, Werkhoven, Westbroek, IJsselstein en Zuilen. Daar komt bij, dat de vaststelling van het bestemmings-

plan voor de Utrechtse binnenstad nog wacht op enkele aangekondigde beschermingen langs grachten en singels, zo maakt ons erelid ir. J. D. M. Bardet ons attent. Limburg heeft 16 beschermde stads- en dorpsgezichten, Noord-Holland 14, Drenthe 12, Gelderland 10, Noord-Brabant 8, Zuid-Holland 7, Friesland 5, Zeeland 2, Groningen 1 en Overijssel 0.

Ledenvergadering

Het bestuur van de vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit een ledenvergadering bij te wonen op dinsdag 21 november a.s. om 20 uur in het Instituut voor Muziekwetenschappen, Drift 21 te Utrecht.

Agenda:

1. Opening
2. Ingekomen stukken
3. Notulen van de ledenvergadering van 29 maart 1972
4. Begroting 1973
5. Verkiezing van een nieuw bestuurslid in verband met het aftreden van dr. J. E. A. L. Struick. Het bestuur stelt kandidaat de heer G. J. Röhner.
Mevrouw A. M. Beauchamp-Lorwa, die bij deze gelegenheid het bestuur verlaat, is al op de vergadering van 29 maart 1972 vervangen door dr. P. H. Kylstra.
6. Plannen voor de lustrumviering in 1973
7. Rondvraag
8. Sluiting

Na afloop van deze vergadering, om ongeveer 21 uur, zal drs. H. J. van Rooyen een toelichting geven op de unieke collectie oude muziekinstrumenten van het instituut in de Sweelinckzaal. Nadien zullen enige studenten een uitvoering verzorgen van muziek uit de Middeleeuwen en de Renaissance op authentieke instrumenten. Introductie gaarne toegestaan.

Contributie 1973

Wanneer het einde van het jaar nadert vindt u op deze plaats het gebruikelijke verzoek van uw penningmeester tot betaling van de contributie. Ten einde u dit zo gemakkelijk mogelijk te maken is bij dit nummer een acceptgirokaart ingesloten.

Deze dient te worden voorzien van het te betalen bedrag, uw gironummer en uw handtekening.

Het is helaas dit jaar meer dan ooit noodzakelijk u er met de meeste nadruk op attent te maken dat de vastgestelde f 20,— een **minimum-contributie** is. De activiteiten van de vereniging - met name maandblad en jaarboek - gaan steeds meer van onze financiën vergen en het wordt steeds moeilijker de eindjes aan elkaar te knopen.

Wij doen daarom een dringend beroep op alle leden bovengenoemd bedrag tot **minstens f 25,—** te verhogen. Bij voorbaat hartelijk dank voor uw medewerking in deze.

Geschenk-idee

Een artistiek en waardevol Sint-Nicolaas-, Kerst- of Nieuwjaarsgeschenk voor weinig geld - alléén weggelegd voor leden van Oud-Utrecht - vormen de litho's van William D. Kuik, nu nog te verkrijgen bij het gemeentearchief, Alexander Numanakade 199, à f 12,50 per stuk!

MAANDBLAD

oud utrecht

45e jaargang - nummer 11 - november 1972

Omslag: 1 | 2
3 | 4

Zegel van keizer Hendrik V, 1122; grootzegels van de stad, 1196, 1277 en 1531.

Eindredacteur: B. Kieboom, Amazonedreef 26, Utrecht, tel. 61 46 93
Redaktieleiden: mejuffrouw drs. L. van Tongerloo, dr. J. E. A. L. Struick
Administrateur: mevrouw M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Sekretaris: dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, p/a Alexander Numanakade 199, Utrecht
Gironummer: penningmeester Oud Utrecht, 575520
Minimum Kontributie: f 20,— per jaar

Majestueuse langzaamheid

*De Utrechtse „Telefoonkwestie” 75 jaar geleden**

Het is 13 december vijfenzeventig jaar geleden dat de eerste telefoonconcessie in Utrecht zou aflopen. Niet alleen in Utrecht was dit probleem aan de orde, in andere plaatsen zagen de Vroede Vaders zich voor dezelfde moeilijkheden geplaatst. De telefoon deed immers in Nederland zijn intrede in het begin van de jaren tachtig. Niet dat dit nieuwe medium niet al eerder tot ons land was doorgedrongen. Reeds in december 1877 hielden onze stadsgenoten professor Donders en professor Bosscha voordrachten over dit wonder voor de Koninklijke Academie. In 1881 ontvingen B. en W. van Utrecht de eerste verzoeken ter verkrijging van een concessie tot het aanleggen van een telefoonnet in onze stad.

Een van de aanvragers was de Nederlandse Bell Telefoon Maatschappij. Dit rekest, door de heer Hubrecht - de directeur van deze maatschappij - opgesteld, hield het verzoek aan de Koning in, om machtiging te verkrijgen om in Utrecht voor het publiek bestemde telefoonleidingen aan te leggen en te onderhouden. Na uitgebreide polemieken in de raad, waarvan de inhoud hoe boeiend ook hier niet ter zake doet, wordt op 20 juli 1882 besloten de Nederlandse Bell Telefoonmaatschappij het uitsluitend recht te verlenen tot aanleg en exploitatie van voor het publiek bestemde telefonische verbindingen voor de duur van 15 jaar. De Maatschappij aanvaardde deze concessie op 13 december 1882.

Bescheiden begin

Het Utrechtse telefoonnet startte in 1884 met 38 abonnees. De toestellen waren met één draad verbonden met de centrale op Het Neude. De aarde diende als tweede geleider. Dit systeem zou, met name voor de intercommunale verbindingen, in de nabije toekomst grote problemen opleveren. Ook bij gesprekken binnen de stad zou het al spoedig klachten veroorzaken doordat abonnees, wier draden over een bepaalde afstand naast elkaar liepen, elkander redelijk goed konden verstaan zonder dat ze met elkaar verbonden waren. Dit was niet bevorderend voor de zo zeer gewenste geheimhouding.

Gedurende de concessieperiode namen de klachten toe en dwongen de maatschappij nog in 1895

drastische vernieuwingen in te voeren. De noodzaak hiertoe moet wel zeer groot zijn geweest, want het was weinig aantrekkelijk om nog veel geld uit te geven terwijl er geen zekerheid bestond dat de concessie verlengd zou worden.

Het aflopen van de concessies is voor de gemeentebesturen rond het jaar 1897 een groot probleem. Vele wegen stonden open. Naast het verlengen van de concessie kon deze ook aan een ander gegund worden - er kwamen in het jaar 1896 daartoe aanvragen in Utrecht binnen - maar ook was de gedachte aantrekkelijk om tot een gemeentelijke exploitatie te komen. Reeds eerder hadden Amsterdam, Rotterdam en Arnhem tot dit laatste besloten en andere gemeenten zouden volgen. Den Haag wilde de kat nog wat uit de boom kijken en gaf de Nederlandse Bell Telefoon Maatschappij toestemming om de telefoon nog een klein aantal jaren te exploiteren om tenslotte in 1903 ook de zaak zelf in handen te nemen, dit terwijl de Staats-exploitatie in de lucht hing.

Ook het Utrechtse gemeentebestuur voelt de problemen aan den lijve. Het is moeilijk om tot een wijs besluit te komen. B. en W. noch de raadsleden zijn deskundig op dit nog zo jonge gebied, zoals bij herhaling in de raadsverslagen te lezen is. Daarom was het een wijs besluit van B. en W. op 21 april 1896 aan de directeur van gemeentewerken, de heer F. J. Nieuwenhuis, op te dragen een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid tot een gemeentelijke telefoonexploitatie te komen. Dit mag dan voor de heer Nieuwenhuis een eervolle opdracht zijn geweest, ook voor hem was de telefoontechniek beslist geen dagelijks werk. Hij kweet zich echter met veel ijver van zijn taak en kon reeds in juni van hetzelfde jaar met een gedegen verslag komen. Dit gedrukte verslag draagt de titel

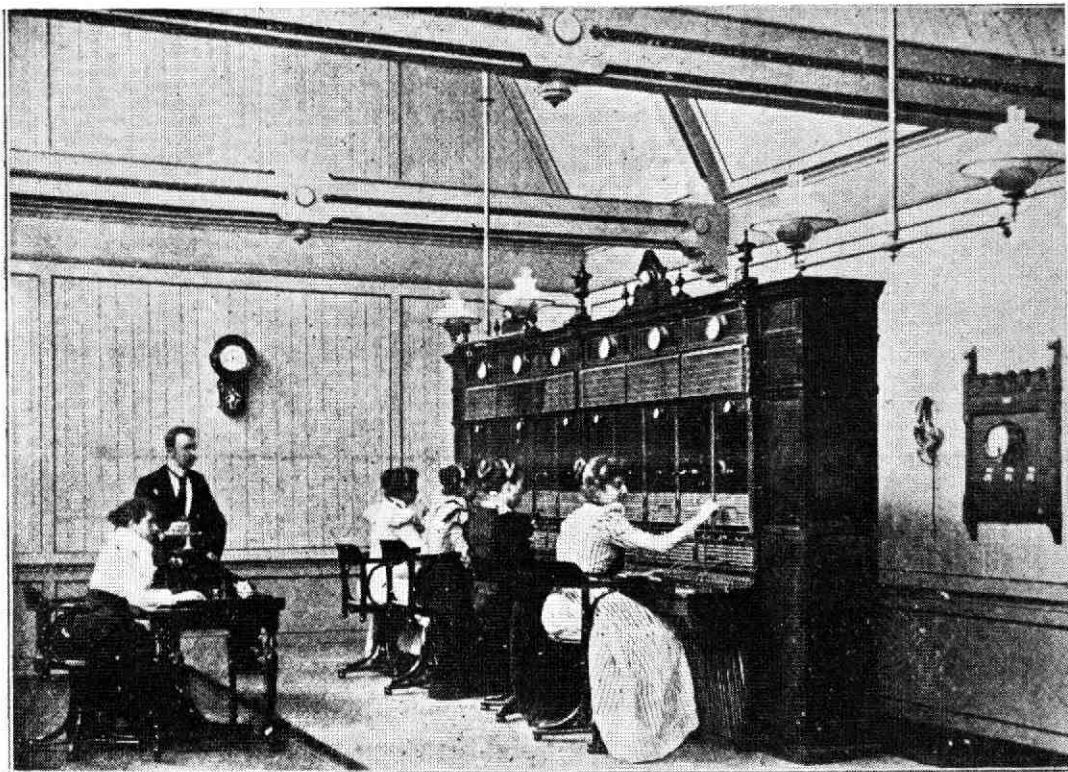
„Rapport in zake DE TELEFOONKWESTIE te Utrecht”.

Geen half werk

Uit het rapport blijkt dat de auteur niet over één nacht ijs is gegaan. Niet alleen heeft hij uitgebreide besprekingen gevoerd met zijn collegae in Rotterdam en Arnhem, maar ook heeft hij een groot aantal boeken en publikaties gelezen. Deze literatuur was zeer recent en, naar we nu kunnen nagaan, toonaangevend.

Interessant is dat hij ook „The telephone systems of the Continent of Europe” van Bennett las.

**) Deze publikatie maakt deel uit van een uitgebreider studie over de beginjaren van de telefoon in Nederland.*

De nieuwe centrale in de Vleeschhal in 1898.

Bennett schreef dit boek om aan te tonen dat de telefoon in Europa en wel speciaal in Holland, met name in Zutphen verre superieur was aan dat wat men op dit gebied in Engeland gewend was. In het rapport wordt eerst zorgvuldig overwogen hoe een telefoonnet voor de stad Utrecht ontworpen moet worden en welke eisen daarbij aan de orde komen.

Achtereenvolgens wordt nagegaan voor hoeveel aansluitingen het net moet worden ontworpen, hoe de centrale in dit verband moet worden ingericht, wat voor soort draadverbindingen er gemaakt moet worden en tenslotte welk soort telefoontoestellen er gebruikt moeten worden.

Allereerst stelt het aantal aansluitingen de schrijver voor problemen. Een analyse van andere netten in Nederland en daarbuiten brengt hem niet veel verder. Utrecht behoort tot de kleinere netten en is gedurende de 15-jarige concessie gegroeid van 38 tot 237 aansluitingen. Dat is ongeveer 2,4 aansluitingen per 1000 inwoners. Utrecht valt daarmee in de groep van steden als Den Haag, Amersfoort, Groningen en Den Helder. Zelfs de daling van de abonnementskosten van f 120,— tot de helft daarvan, had geen invloed op het aantal aanvragen om geabonneerd te worden. Voor die 60 gulden konden een ongelimiteerd aantal

locale gesprekken gevoerd worden. Er waren in Nederland ook steden waar het anders toeging. Enschede bijvoorbeeld had 34,6 aansluitingen per 1000 inwoners en kwam daarbij in Europa als tweede, na Stockholm, waar er van elke 1000 bewoners al 54,8 telefoon hadden. Zelfs Amsterdam en Rotterdam, al waren het ook grote handelssteden, brachten het niet verder dan resp. 3,9 en 4,1 telefoons per 1000 inwoners. Maar in die steden was de telefoon dan ook nog erg duur met hun abonnementsprijs van f 118,— per jaar.

Concurrentie

Wat nu voor Utrecht te kiezen? Mogelijk zou de uitbreiding van de telefoon in Nederland groter zijn wanneer de staat de gemeenten niet dwong hun actieradius te beperken tot 5 km uit angst voor concurrentie van de rijkstelegraaf. Naar de werkelijke groei kon slechts geraden worden. Al met al rekende Nieuwenhuis erop dat een capaciteit van 600 aansluitingen voorlopig voor Utrecht wel voldoende zou zijn. Wat de kwaliteit van de apparatuur betrof meende hij dat te kostbare eisen niet gesteld behoeften te worden. In Utrecht namelijk, waar geen grote handelsbelangen geschaad konden worden door storingen, kon het wel wat eenvoudiger dan in Rotterdam, maar ver-

keerd toegepaste zuinigheid zou evenmin goed zijn. Het was zaak de juiste middenweg te kiezen.

Ook de inrichting van het „centraalstation“ leverde de nodige problemen op. Hier speelde het aantal te verwachten abonnees al direct een rol. Bij een klein net, zoals dat in die dagen in Utrecht bestond, was het voldoende om eenvoudige Ericsson schakelafzets te gebruiken, zoals die welke de Nederlandse Bell Telefoon Maatschappij juist had geïnstalleerd. Hierbij is voor elke abonnee één contact aangebracht dat door middel van verbindingssnoeren met andere contacten verbonden kon worden. Stijgt het aantal abonnees tot vier- à vijfhonderd, dan wordt het voor de telefoniste bezwaarlijk om de ver uit elkaar gelegen contacten met elkaar te verbinden. Het vergroten van het aantal telefonisten kan daarin geen verbetering brengen.

Bij deze grote getallen is het beter de zogenaamde multiplexafzets (ook wel multipelafzets genoemd) te gebruiken. Bij deze afzet heeft elke telefoniste een contactenbord voor zich waarop de oproepen van een beperkt aantal abonnees arriveren, die dan met alle abonnees doorverbonden kunnen worden. Iedere aansluiting is bij iedere telefoniste bereikbaar, is multipel aanwezig. Dit systeem vereenvoudigt de bediening aanmerkelijk. Deze afzets zullen later in de raadsdebatten nog een belangrijke rol spelen.

Na de voordelen van de grondkabels te hebben afgewogen tegen de voor- en nadelen van draden door de lucht, brengt hij het probleem van één of tweedraadsverbinding naar voren. Hij beschouwt het als een luxe om een net waar alleen lokaal wordt getelefoneerd met dubbele draden uit te voeren, maar adviseert om bij nieuwe aanleg toch maar direct op tweedraadsverbindingen over te gaan. In zijn tijd waren bijv. in Rotterdam, alleen die abonnees die intercommunaal wensten te spreken met dubbele draden aangesloten. Er bestond hiertoe nog wel een goedkopere methode, maar die werd minder aantrekkelijk gevonden.

Begroting

Na zorgvuldig nagegaan te hebben wat de beste telefoontoestellen zijn, stelt Nieuwenhuis een begroting op voor een telefoonnet met een capaciteit van 600 aansluitingen en met 300 abonnees. Een dergelijk net zal dan f 122.000,— moeten kosten. Wanneer 300 abonnees zijn aangesloten zul-

len de exploitatiekosten inclusief rente en afschrijving van 7% en rente en onderhoud gebouwen van 4,5% ongeveer f 15.000,— bedragen. Hierbij zal het abonnement dan 50 gulden moeten bedragen. Voor 600 abonnees worden de kosten relatief lager zodat de prijs die de abonnee moet betalen daalt tot 36 gulden.

Als plaats voor de centrale acht Nieuwenhuis de „Stads tusschenschool“ aan het Oudkerkhof. Dan volgt een beschrijving van de inrichting van de bestaande situatie waarin hij de Nederlandse Bell Telefoon Maatschappij prijst voor het feit dat deze aan het einde van de concessie-tijd de centrale nog vernieuwd heeft. Hier laat hij volgen:

„De Bell-Maatschappij moge hare fouten hebben en misschien wat al te veel naar hooge dividenden hebben gestreefd, het waren echter de Gemeenten met hare korte concessiën zelve die daartoe aanleiding gaven, en men moet daarom het goede niet voorbij zien.”

Na nog de tarieven in binnen- en buitenland vergeleken te hebben - en die liepen nogal uiteen - komt hij mede op grond van het feit dat de Bell Maatschappij bereid is tegen een abonnementsgeld van 40 gulden de concessie te aanvaarden wanneer deze van langere duur is of wanneer bij kortere duur de eisen niet te hoog zijn, tot de volgende uitspraak:

„Slotconclusie dezer beschouwing is:

Dat het tegenwoordig oogenblik voor Utrecht niet nodig of wenschelijk maakt om tot kostbare eigen inrichting en exploitatie over te gaan.

Dat het overweging verdient met den tegenwoordigen Concessionaris onderhandelingen te openen voor verlenging van de concessie op korten termijn bijv. 5 jaren tegen niet al te laag tarief, zoodanig dat de te stellen technische eisen en financiële tegemoetkomingen evenwicht houden met den te bepalen abonnementsprijs.”

Verwacht zou kunnen worden dat dit gedegen en zo snel uitgebrachte rapport spoedig in de raad besproken zou worden, waarop Nieuwenhuis trouwens zelf in zijn stuk aandringt. Dit temeer daar de tijd drong; er was nog maar anderhalf jaar om tot een conclusie te komen. Mocht die conclusie, tegen het advies in, toch gemeentelijke exploitatie inhouden, dan moest met een tijd van een jaar gerekend worden voor de aanleg, zoals de ervaring in Rotterdam was.

We merken van spoed niet veel wanneer we in het Raadsverslag van 22 oktober van dat jaar lezen

dat B. en W. voorstellen de concessie aan de Bell Maatschappij te verlengen tot 1 mei 1898.

„Zinloos uitstel"

De raadsleden Marius en Laseur kunnen zich maar moeilijk bij dit uitstel neerleggen. Een uitstel van zo korte duur is immers zinloos en betekend stilstand en stilstand is achteruitgang. Wethouder Coblijn motiveert het voorstel door te stellen dat eerst over het rapport van Nieuwenhuis moet worden beslist en het advies van de Kamer van Koophandel moet worden ingewacht. Daarna moet er nog een jaar over zijn om de gemeente, of een andere concessionaris, gelegenheid te geven een nieuw telefoonbedrijf in te richten. Het voorstel werd zonder stemming aangenomen.

Weer zwijgen de raadsverslagen een geducht aantal maanden over de telefoon; het moet tot de zitting van 11 februari 1897 duren al eer het onderwerp weer ter tafel komt, maar dan is het ook raak.

Aan de orde is nu een voordracht van B. en W. om de concessie van de Bell Maatschappij te verlengen voor een tijdsduur van 15 jaar. Als plaats voor een centrale wordt de „Vleeschhal" aan de Voorstraat voorgesteld.

Dit voorstel brengt de tongen van de raadsleden in beweging. Maar liefst vier raadsvergaderingen zijn nodig om ieder aan zijn trekken te laten komen en er waren ten naaste bij veertigduizend woorden nodig voordat het definitieve besluit om de concessie van de Bell Maatschappij te verlengen valt.

De teneur van de talloze besprekingen is de angst dat de maatschappij het belang van de geabonneerden te weinig zal dienen. Deze uit zich al direct in de polemieken over het tarief. De heer Van Beuningen is het roerend eens met het voorstel van B. en W.: De gemeente kan nooit voor een zo laag tarief als 40 gulden exploiteren en een laag tarief is nodig omdat „Utrecht geen gemeente is, waar men zeer groote handelsinrichtingen heeft, die onophoudelijk gebruik maken van den telefoon".

Maar hij zag toch graag dat dit bedrag verhoogd zou worden met 5 gulden ten bate van de gemeentekas, al kwam dit natuurlijk wel weer direct ten laste van de geabonneerde. Bovendien moet, om de abonnee in zijn rechten te beschermen, de Raad ervoor zorgen dat er gedegen boetebepalingen aan de concessie worden verbonden zodat de maatschappij aan haar plichten gehouden

kan worden. Maar niet alleen de Bell Maatschappij moet de aanvallen van de raadsleden verduren, ook B. en W. krijgen er van langs.

Zo betreurt de heer Van Bolhuis het dat „... door B. en W. eene majestueuse langzaamheid is in acht genomen, terwijl in het rapport van den directeur met nadruk wordt aangedrongen op spoedige behandeling...".

Ongepast

Dat pikt de wethouder Coblijn natuurlijk niet. Hij wijst de spreker er op dat deze zelf de nodige ervaring heeft op het gebied van trage onderzoeken. Laat hij maar eens denken aan de huizen aan het Vreeburg en het terrein van het ziekenhuis. „... dan is er alle reden om zich te verbazen dat men door hem het verwijt van „majestueuse langzaamheid" tegen B. en W. hoorde richten". Fijntjes repliceert Van Bolhuis dat dit eene ongepaste opmerking in eene openbare vergadering is. „Die zaak is altijd behandeld in een besloten vergadering...".

De voorzitter, burgemeester Reiger, spreekt in dit verband de „wijze" woorden uit: „Bovendien zou het nog niet een onoverkomelijke ramp zijn, als de gemeente voor enkele dagen of weken geen telefoon had. ... Indien dus de raad betere voorwaarden verlangt en meent dat het mogelijk zal zijn die te bedingen dan behoeft men zich wat den tijd betreft, dien men nog voor zich heeft, niet ongerust te maken". Nu dat deden ze dan kennelijk ook niet. Dit alles speelt nog steeds in de zitting van 11 februari en er zullen nog drie volgen.

Alles komt aan de orde, de voor- en nadelen van de „multiplex tafel", van koper- en staal draad, van enkel- en dubbeldraadsverbindingen en dat alles in een duizelingwekkende hoeveelheid woorden en een vaak schrikbarend gebrek aan kennis. Maar als het op kosten aankomt is de paraatheid maximaal. Welk een afgrijzen wekte het toen ontdekt werd dat de maatschappij per jaar voor een „extra schel" ongeveer hetzelfde bedrag bedong als het ding in de winkel zou moeten kosten. Eindeloos wordt er gepraat over de kosten van een tweede toestel, een tweede aansluiting, en over het misbruik dat er van deze laatste door verhuurders van huizen gemaakt zou kunnen worden.

Dat tenslotte de vleeschhal, „een van de weini-
(Vervolg op pag. 86 onderaan)

Wat gaat er gebeuren met "De Utrecht"

Herrnert U zich onderstaand bericht?

GEBOUW VAN "DE UTRICHT" KAN BLIJVEN

"Utrecht - De Amsterdamse architect Bart van Kas-
teel is na een uitgebreid onderzoek tot de con-
clusie gekomen dat de architectuurhistorisch waar-
devolle gebouwen van de levensverzekeringssmaat-
schap "Utrecht" aan de Leidseweg kunnen wor-
den behouden. Deze in de Jugendstil gebouwde
panden moeten volgens de bestaande plannen wor-
den gesloopt voor de bouw van Hoog-Catharinne.
Tegen de voorgenomen afbraak zijn verschillende
protesten ingediend, onder andere door de Bond
voor Nederlandse Architecten.
De opdracht tot onderzoek is aan Van Kasteel ge-
geven door Bredero NV. De architect meent dat
de Utrecht-gebouwen technisch heel goed kun-
nen worden behouden en in het geheel van Hoog-
Catharinne kunnen worden ingepast. Meer wilde
Van Kasteel niet meedelen. Voor verdere infor-
matie verwees hij naar zijn opdrachtgeefster. De
NV Bredero verwees op haar beurt naar de ge-
meente met de mededeling dat zij niets kan ver-
tellen zonder medeweten van haar partner in
Hoog-Catharinne, het gemeentebestuur van Utrecht.
Via het bureau voorlichting liet wethouder Har-
veld weten dat de gemeente het rapport van archi-
tect Van Kasteel heeft ontvangen en momenteel
bestudeert. De afdeling Openbare Werken op het
stadhuis is bezig met het opstellen van een amb-
telijk advies over het rapport."

gen (gebouwen) die aan beide kanten een orden-
telijken gevel presenteren" zoals Van Bolhuis op-
merkte, tegen het advies van Nieuwenhuis als
"centralisatie" zou worden ingericht blijft puur
eigenbelang van de gemeente te zijn. De vleesch-
hal had eigenlijk geen waarde voor de gemeente,
terwijl de "stadsstusschenschool" een goede prijs
bij verkoop zou kunnen opbrengen maar boven-
dien achter de hand moest worden gehouden om
te gebruiken wanneer de gemeente eventueel la-

Reeds op 19 september 1968 vestigde de archi-
tect Th. Haakman Wagenaar de aandacht van de
leden van de gemeenteraad op de betekenis van
deze uitingen van bouwkunst. Hij schreef: "Het
van 1900 daterend hoofdgebouw is een werk van
architect J. Verbeul Dzn. en hoort tot de in ons
land zeer zeldzame specimina van "Jugendstil"
of "Art nouveau". Het is als zodanig in de vakli-
teratuur bij herhaling gesignaleerd".
"Beide gebouwen gelden als hoog geklasseerde
voorbeelden van baanbrekende architectuur-stro-
mingen uit het begin dezer eeuw".

Het archiefgebouw naast het hoofdgebouw dateert
van 1909, is ontworpen door de architecten A.
J. Kropholler en J. F. Staal, kan worden gerekend
tot de beste vertegenwoordigers van de "Berlage
Stijl" en staat sedert 21 mei 1931 als nr. 1 op
de gemeentelijke monumentenlijst B.
Ook de Bond van Nederlandse Architecten wend-
de zich in januari 1971 tot het Utrechtse gemeen-
tebestuur en drong op behoud van deze gebou-
wen aan. Tenslotte ligt er het bezwaarschrift, dat
op 8 november 1971 aan het college van Bur-
gemeester en Wethouders is verzonden door een
aantal kunsthistories, hoogleraren en studenten,
waarin gevraagd wordt "het afbreken" van de twee
voornamelijk "Utrecht" gebouwen aan de Leidse-
weg niet toe te staan".
De Vereniging "Oud-Utrecht" mag zich niet on-
betuigd laten en zou zich bij de initiatiefnemers
tot behoud van deze waardevolle gebouwen moe-
ten aansluiten.

Peter H. Kijlstra
Maria W. Derks-Verhagen

ter tot eigen exploitatie zou willen overgaan.
Hoe dan ook, na veertigduizend woorden krijgt de
Nederlandse Bell Telefoon Maatschappij de con-
cessie. De maatschappij heeft getoond zich goed
aan de opgelegde verplichtingen te hebben ge-
houden. In verschillende afleveringen besprak het
tijdschrift "Electra" deze geheel gemoderniseer-
de telefooninrichting in het jaar 1898.

A. Graafluis

Van twee grafmonumenten en een penning (1)

In de zuidelijkste van Utrechtse oude parochiekerken bevindt zich het marmeren praalgraf van Elisabeth van Tuyll van Serooskerken, dat haar man Paul de la Baye voor haar heeft doen oprichten. De noordelijkste, de Jacobij, bewaart in haar koor het grote grafmonument van de familie Van Westrenen. Die twee uitersten raken elkaar - de tijd nu daargelaten - in De Bilt. Het echtpaar De la Baye - Van Tuyll van Serooskerken, rustend in de Klaaskerk, kocht in 1680 de Biltse buitenplaats „Meijenhagen“. De Van Westrenens zijn ongeveer honderd jaar lang eigenaar geweest van de buitenplaats „Houdringhe“, eveneens in De Bilt gelegen.

De kapel in de noordwesthoek van de kerk is in haar geheel dienstbaar gemaakt aan het graf van Elisabeth en haar man. Alliantiewapens en de wapens van hun kwartieren sieren wanden en zoldering. In het midden staat de marmeren graftombe. Zij stelt een slapende vrouw voor rustend op de rechter elleboog en vergezeld van haar trouwe hond. De tombe is overkoepeeld door een dak dat op zulken rust. Het gebogen fronton bevat, behalve de beide familiewapens, de volgende onbe-

wij nu het Biltshovense Tuindorp kennen. westen van het tegenwoordige „Jagtlust“, dus waar schijnlijk lag het toenmalige „Meijenhagen“ ten Utrechtse muntmeester Johan van Romond. Waar-drik, die de bezitting in 1705 verkocht aan de erde „Meijenhagen“ op hun zoon Reinout Hen- in Utrecht. Na de dood van Elisabeth en Paul ver- opbrengst van twee mud rogge voor het weeshuis deze waren 4 morgen belast met een jaarlijkse len bestond de bezitting uit 23 morgen land. Van „Oostbroek“. Behalve het huis en andere opstal- en 8 penningen ten behoeve van het klooster van een jaarlijkse tins van 1 gulden 11 stuivers 1680 in openbare veiling voor f 3.600, op de last 1 september 1699. Zij kochten „Meijenhagen“ in 1889 en hij op zelf. Zij overleed op 29 september 1889 en hij op- ste dezer landen, met de rang van kolonel. Ook commandant van een regiment infanterie ten dien- Paul de la Baye baron de Theil of du Theyll, was van Serooskerken en Agnes van Reede. Haar man, Elisabeth was de dochter van Reinout van Tuyll

Wij nu het Biltshovense Tuindorp kennen. westen van het tegenwoordige „Jagtlust“, dus waar schijnlijk lag het toenmalige „Meijenhagen“ ten Utrechtse muntmeester Johan van Romond. Waar-drik, die de bezitting in 1705 verkocht aan de erde „Meijenhagen“ op hun zoon Reinout Hen- in Utrecht. Na de dood van Elisabeth en Paul ver- opbrengst van twee mud rogge voor het weeshuis deze waren 4 morgen belast met een jaarlijkse len bestond de bezitting uit 23 morgen land. Van „Oostbroek“. Behalve het huis en andere opstal- en 8 penningen ten behoeve van het klooster van een jaarlijkse tins van 1 gulden 11 stuivers 1680 in openbare veiling voor f 3.600, op de last 1 september 1699. Zij kochten „Meijenhagen“ in 1889 en hij op zelf. Zij overleed op 29 september 1889 en hij op- ste dezer landen, met de rang van kolonel. Ook commandant van een regiment infanterie ten dien- Paul de la Baye baron de Theil of du Theyll, was van Serooskerken en Agnes van Reede. Haar man, Elisabeth was de dochter van Reinout van Tuyll

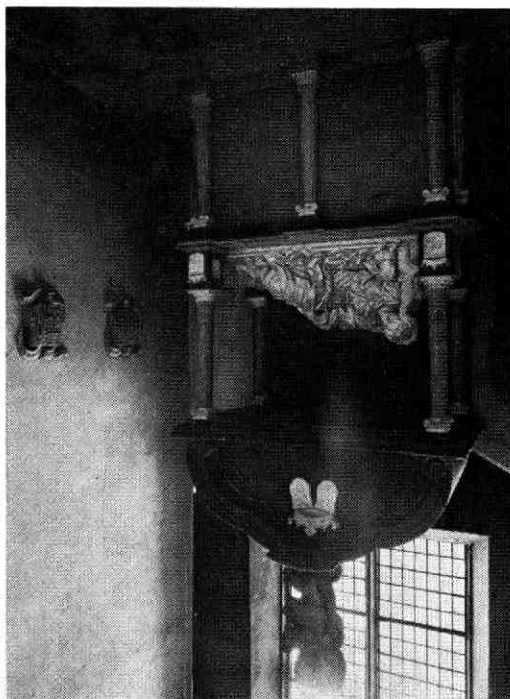

Foto: P. van Vliet.

Alte la cher passant à la voix qui t'appelle.
Contemple ce tombeau et tout ce qu'il contient.
C'est un putride corps, un ombre mais un rien.
Peut estre que demain l'on te verra com elle.

Er boven op houdt een engelijfje het wapen Van Tuyll van Serooskerken omhoog en heeft daar, zo te zien, een harde dobber aan. Achter de vrou- wenfiguur, tegen de achterwand van de tombe, is een Latijnse tekst aangebracht waarin Elisabeths lot wordt gezongen.

*Mulierem fortem quis inveniet?
Proverb. Cap. Ultimo
Tuyll a Seroskerce iacet hoc inclusa sepulcro
Cui placuit virtus continuusque labor
Ipsa suis telam manibus non infigra textit
Nec mandit panem desidiola suum
Saepius insomnis duxit cum lampade noctem
Venturum timuit non minus illa diem
De fructu manuum vitem plantavit in illa
Entuit pietas coeterna candor habet
Quis sicut Elisabeth*

De op elkaar rijmende eerste en laatste regel zullen we bij elkaar moeten lezen: Wie zal er een vrouw vinden even dapper als Elisabeth? Wat de verwijzing naar het laatste hoofdstuk van de Spreuken van Salomo betreft, de inhoud van het uit vier disticha bestaande vers is daarin met wat goede wil wel zo ongeveer terug te vin- den. Een voorbeeld van parafrazen als zo geliefd

in de 17e eeuw. Wij laten Elisabeth nu verder rusten, onverstoorbaar te midden van het stof en lawaai van Jurriëns' restauratiewerkzaamheden.

P. H. Damsté

Bronnen en literatuur:

Transportregisters van het gerecht Oostbroek en de Bilt, Rijksarchief Utrecht, Rechterlijke archieven cat. nr. 1351. P. C. Bloys van Treslong Prins, Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Utrecht. Utrecht, 1919.

BOEKBESPREKINGEN

E. P. Polak-de Booy. *Zorg voor het familiearchief*. (3e druk, Bussum 1972). 48 blz. f 3,95.

Omdat onze vereniging dit jaar zoveel nieuwe leden heeft gekregen, lijkt het me de moeite waard om toch nog de derde druk van een werkje aan te kondigen dat ook voor hen van belang kan zijn: „Zorg voor het familiearchief”. Het woord zorg in deze titel heeft een tweeledig karakter. Als werkwoord roept het op om goed voor het familiearchief te zorgen. Als zelfstandig naamwoord geeft het aan wat zo'n goede verzorging inhoudt. Hoe dat dan moet, dat ordenen, beschrijven en vooral het bewaren van zo'n archief, legt mevr. De Booy vanuit haar grote ervaring met familiearchieven en hun eigenaars heel praktisch uit.

Maar eerst moet u ervan op de hoogte raken of u soms een familiearchief bezit.

Denk niet te gauw dat u er geen hebt! Die ouwe koopakte van dat lapje grond dat u allang van de hand hebt gedaan; dat dagboekje in leren foedraal, dat moeder trouw bewaarde omdat haar ouders daarin hun enige vakantiereis langs de Rijn beschreven hadden; en die schoenendoos met brieven van oom Jan die u alleen van vergeelde kiekjes kent, maar die met elke mail zijn belevenissen in de Oost naar huis meldde; al zulke persoonlijke stukken zijn aanloopjes voor een familiearchief. Ook kunt u ongeweten gedeelten van het archief van een kerk of een vereniging op zolder hebben liggen, omdat een familielid daarbij eens een functie heeft gehad en achteraf vergeten was die bescheiden terug te geven. Zelf vindt u misschien dat die oude papieren wel onbelangrijk zullen zijn. Gooi ze dan toch maar niet bij de volgende schoonmaak weg. Als u weet hoe aardige, belangrijke, of zelfs unieke gegevens

onderzoekers aan bescheiden van particulieren te danken hebben - mijn vaders kasboek is me een dierbaar voorbeeld, omdat ik alleen door zijn gedetailleerde aantekeningen een aantal oorlogsgebeurtenissen in een dorp in onderling verband kon brengen - dan zult u ook begrijpen waarom het van belang is dat het bestaan van uw grote of kleine familiearchief ergens bekend wordt. Op het documentatiecentrum van deze gegevens wijst mevr. De Booy dan ook, het onder haar leiding staande Centraal Register van Familiearchieven, gevestigd in het Utrechtse Rijksarchief. Hebt u er geen zin in om af en toe iemand in huis te krijgen die uw archief wil raadplegen, dan kunt u dat bij de registratie bedingen; maar het belangrijkste blijft dat uw archief ergens bekend is. Zitten de oude stukken u eigenlijk in de weg, dan bestaat de mogelijkheid dat u ze overdraagt aan een openbare archiefbewaarplaats. Ook daarvoor biedt dit uiterst nuttige boekje aanwijzingen.

L.v.T.

B. Wander. *Bibliografie Historisch Boerderijonderzoek*. (Arnhem 1971) IV en 76 blz. (toezending na storting van f 8,25 op giro nr. 897058 van de Stichting Historisch Boerderijonderzoek, Arnhem).

Tot nu toe bestond er geen overzicht van de literatuur betreffende de oude Nederlandse boerderij. Daarom heeft de heer Wander, bibliothecaris van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem, de titels verzameld van alle boeken en tijdschrift-artikelen die tussen 1960 en 1970 over dit onderwerp verschenen. Ook aan belangrijke publikaties van aan Nederland grenzende landen, met name België, werd aandacht besteed, evenals aan de voornaamste literatuur van vóór 1960.

De auteur heeft de ruim 700 titels gesplitst in een „Algemeen gedeelte” en een gedeelte „Nederlanden”. Het Algemeen gedeelte bevat rubrieken als algemene werken, geschiedenis en methode van onderzoek; nederzettingsgeschiedenis; constructie; versieringen; interieur; erf; restauratie; openluchtmusea; modernisering en verbouwing. De literatuur over de afzonderlijke boerderijen is per provincie gegroepeerd, waarbij dan nog als aparte rubrieken „Langs de oostgrens” en „De Zuidelijke Nederlanden” zijn toegevoegd. Registers op persoonsnamen, geografische namen en onderwerpen maken het geheel gemakkelijk toegankelijk.

De provincie Utrecht slaat in dit gezelschap wel een slecht figuur met slechts drie titels! L.v.T.

Mijmerij over verleden-heden-toekomst

De overlevering verhaalt, dat in oeroude tijd van het oosten uit 'n paar sterke mannen ons land binnen trokken. Zij hadden zakken met zand bij zich met de bedoeling daarmede tot inpoldering van de Zuiderzee over te gaan. Maar gedurende het transport gingen vele zakken stuk. Door het verlies van grote hoeveelheden zand zagen de mannen in, dat hun doel onbereikbaar zou zijn. Teleurgesteld smeten zij het zand nu maar hier en daar neer. Zo moesten dan de heuvelruggen in de provincie Overijssel zijn ontstaan. Hoe het ook zij, Overijssel is een provincie geworden, die wat het landschap betreft een ongekende afwisseling biedt. Wijde verten, bossen, heidelandschappen afgewisseld door natuurreservaten.

In de kop van Overijssel, zo ongeveer tussen Oldemarkt en Kalenberg, ligt een gebied waar het wemelt van vogels en ook wat de flora betreft is dit natuurreservaat van Staatsbosbeheer in hoge mate bezienswaardig.

Oldemarkt, de plaats die in 't jaar 1437 van de bisschop van Utrecht het recht verkreeg een jaarmarkt te houden. Oldemarkt dat, als de plannen voortgang vinden, verrijkt zal worden met een borstbeeld van de op 10 augustus 1966 in het dorp Kalenberg (gemeente Oldemarkt) in zijn negen-zeventigste jaar overleden dichter J. C. Bloem. Een poëet die gerekend kan worden tot een van de beste en modernste van Nederland.

Bloem studeerde aan de universiteit te Utrecht. Dit was in de tijd dat student zijn vooral studeren en ook nog wel fuiven betekende in tegenstelling met heden. Het lijkt nu meer op demonstreren, protesteren, provoceren, ook nog wel gevolgd door studeren.

Na een nachtelijke fuif raakte student Bloem verzeild op het smalle sluisbruggetje in de Bemuurde

Weerd en naar aanleiding daarvan ontstond het volgende gedicht:

*De stilte en koelte waren weergekeerd,
Het nachtelijk feest lag als een glas versmeten.
Ik heb dit late donker nooit vergeten,
Want deze dingen blijven ongedeerd.*

*Een ongeweten, innerlijk geweld
Had naar een zwart kanaal mij heengedreven.
Het was het uur, dat de wiekslag van 't leven
Weer trielt in die de slaap heeft neergeveld.*

*Daar hoorde ik het vervoerende geruis:
Wateren, die van vóór de tijden bronden,
Bezweringen van lang-gestorven monden:
Het zachte stromen door de nauwe sluis.*

*Ik stond, alleen gebleven, ongekend,
In doodlijke verrukking opgetogen,
Naar onweerstaanbre diepten neergezogen,
Gebannen in het ademloos moment.*

*Toen werden 't water grijzer en de straat,
En ging hun nachtelijk geheim verloren,
En boven donkre huizen werd geboren
Een kille en groezelige dageraad.*

Na zijn studietijd kwam Bloem nog heel vaak in Utrecht. Daaraan is het zeer zeker te danken dat de volgende aanvulling ontstond op zijn gedicht „de sluis“.

*Het water stroomt nog door dezelfde sluis
Als toen, en maakt het eendere geruis.
De huizen, aan de waterkant daarneven,
Zijn feitelijk ook onaangetast gebleven.
Alleen nabij is, voor wie ze ontvlood,
De zekerheid van de imminente dood.*

MAANDBLAD

oud utrecht

45e jaargang - nummer 12 - december 1972

Omslag: 1 2

3 4

Zegel van keizer Hendrik V, 1122; grootzegels van de stad, 1196, 1277 en 1531.

Eindredakteur: B. Kleboom, Amazonedreef 26, Utrecht, tel. 61 46 93
Redactieleden: mevrouw drs. L. van Tongerloo, dr. J. E. A. L. Struick
Administrateur: mevrouw M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.
Sekretaris: dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, p/a Alexander Numanakade 199, Utrecht
Gironummer: penningmeester Oud Utrecht, 575520
Minimum
Kontributie: f 20,— per jaar

De vier eerste versregels van deze aanvulling hebben, zelfs tot op heden, nog niet veel aan waarde verloren. Maar de beide laatste blijken nu, onbedoeld, een sombere voorspelling te zijn geweest voor deze oude voorstad.

Toen in 1823 de Bemuurde Weerd bij de stad Utrecht ging behoren bleef dit stadsdeel haar eigen karakter behouden. Maar hedendaagse kunstzinnige bouwers kwamen met bulldozers grote delen van Utrecht tot verleden tijd degraderen. Bovendien wierpen zij zand in het water, waardoor niet alleen de goedkoopste transportgelegenheid tot in de stad en de buitenwijken ten dode was opgeschreven, maar ook een einde kwam aan het karakteristieke van deze industriële stadswijk. Immers, vele daar gevestigde bedrijven, beducht voor het imminente gevaar, zochten elders een goed heenkomen. En als dan straks het gebouwencomplex van de meelfabriek De Korenschoof zal zijn verdwenen - gebouwen die meer dan anderhalve eeuw het beeld van dit stadsdeel beheersten - dan zal het vertrouwelijke silhouet van de Bemuurde Weerd eerst werkelijk tot het verleden behoren. Alleen de herinnering blijft dan voortleven in de straatnamen Bemuurde Weerd Oost- en Westzijde.

Aldus rolt de geschiedenis voort; mensen komen en gaan. De oudere generatie trekt zich terug, be-

grijpende dat de nieuwe tijd andere mensen met een andere levensaanpak vraagt. Zo stroomt dan langzamerhand het bloed van de vernieuwende tijd in de aderen van het oude sticht. Of bij deze bloedtransfusie steeds de nodige voorzichtigheid wordt betracht, kan alleen de toekomst leren. Een toekomst waarin het verleden wordt voortgezet; *vernieuwd!*

Deze overpeinzing wordt besloten met enkele versregels van de eveneens in Overijssel gewoond hebbende dichter Rhijnvis Feith. Van hem zijn de dichtregels:

*Op de weg, die wij betreden
Staat geen voetstap, die beklijft.
Al het heden wordt verleden
Schoon 't ons toegerekend blijft!*

De eerste drie regels van dit overbekende vers kunnen de weemoedig gestemde en naar het voorbij terugverlangende Utrechters zich ter harte nemen, terwijl de zin van de laatste regel een waarschuwing inhoudt voor de jongeren die al tastend en dwalend zoeken naar vernieuwing.

W. F. van Schaverbeke

J. C. Bloem's „Verzamelde gedichten” en de keuze uit eigen werk „Doorschenen wolkenranden” zijn nog steeds in de boekhandel verkrijgbaar.

Samuel Muller Frederikszoon 1848-1872-1922

Een halve eeuw geleden, op 5 december 1922, is een groot Utrechter in de ouderdom van bijna 75 jaar overleden. Samuel Muller was de man die met anderen het Nederlandse archiefwezen fundeerde, die de Utrechtse verzamelingen als rijksarchivaris (1879-1920) en als gemeente-archivaris en museumdirecteur (1874-1918) beheerde, die uitzonderlijk veel publiceerde en inventariseerde, aan wie onze vereniging het eerste artikel in haar eerste jaarboek (van 1924) wijdde, en die door zijn produktieve arbeid velen aan zich heeft verplicht.

Een markante datum in het leven van deze geleerde stadgenoot was ook die van zijn promotie op 16

april 1872, dus juist een eeuw geleden. De plechtigheid geschiedde bij prof. mr. Robbert Fruin aan de universiteit te Leiden. Het proefschrift staat als nr. 1 in de kast die alle werken van Muller bevat en op het Gemeentelijk Archief bewaard wordt. Het draagt tot titel: „Mare clausum, bijdrage tot de geschiedenis der rivaliteit van Engeland en Nederland in de zeventiende eeuw.” Daarna volgt een eerbiedwaardige rij boeken, artikelen, commentaren, archiefinventarissen, enz.

Ik meen, dat de vereniging „Oud-Utrecht” wel even bij bovenstaande data - 16 april 1872 en 5 december 1922 - mag stil staan.

A. Graafhuis

Russisch kolonel op bezoek

Een goede vriend vond onlangs op een boekenplank een pakket dichtbeschreven schriftblaadjes. Het bleek een vertaling door J. H. F. Ritter te zijn van het boek „Den Oceaan over. Reisherinneringen van B. Witkovsky". In 1892 maakte deze Russische hoogleraar aan de militaire topografische school te St. Petersburg een reis naar de Verenigde Staten, waarbij hij ook Nederland deed. En natuurlijk bezocht hij de sterrenwacht te Utrecht. Hij was een liefhebber van reizen die zich lang op deze tocht had verheugd en met plezier noteerde hij allerlei vreemde en interessante dingen. Hij bleef een paar dagen in Utrecht, van waar uit hij een aantal andere steden en dorpen bezocht. De data vergat hij te noteren, of misschien heeft de vertaler, wiens werk overigens een nauwkeurige indruk maakt, ze niet overgenomen. Hoe het zij, het is niet na te gaan, wanneer hij hier precies was. Maar omdat hij over tuinen vol tulpen spreekt, neem ik aan dat het wel voorjaar zal zijn geweest. Over Utrecht en omgeving zegt hij het volgende: „Omstreeks 9 uur des avonds bereikte ik Utrecht, eene vroegere Nederlandsche vesting en thans een bloeiende academiestad. In de straten, die ik doorging, zag ik vele militairen. Het waren zeer jonge soldaatjes, wier uniform bestond in smakelooze mouwvesten en mutsen met kleine kwastjes. Volgens de militiewet worden hier de jongelieden op hun 19e jaar soldaat. Geen wonder dus dat zij mij voorkwamen als nauwelijks de kinderschoenen ontwassen. Zij blijven het eerste jaar in werkelijken dienst en worden in de eerstvolgende jaren telkens voor een maand opgeroepen tot herhalingsoefeningen. Zij schijnen niet te best gedisciplineerd maar zijn beleefd en proper.

„Vrolijk en zindelijk"

Ik nam mijn intrek in het Hotel des Pays Bas en was verbaasd over den bediende, die als zijn vermoeden te kennen gaf dat ik, als Rus, zeker wel thee zou verlangen. Nu, zij was zeer goed, schoon zij niet uit China maar uit Nederlandsch Indië kwam.

Utrecht ziet er vrolijk en zindelijk uit. De groote vensters met fraaie spiegelruiten zetten de stad geen geringe schoonheid bij. De vensters zijn op Engelsche wijze ingericht d.i. zij worden niet naar buiten of naar binnen geopend maar op- en neergeschoven. Daardoor kan niet het geheele venster geopend worden, maar door het opschuiven van het onderste en het neerlaten van het bovenste ge-

deelte verkrijgt men een dubbele luchtstroom, die de luchtverversching in de vertrekken bespoedigt. De ramen zijn van tegenwichten voorzien zoodat zij in elken stand blijven staan. De zindelijkheid in de Hollandsche hotels is voorbeeldig en de bedden zijn zóó groot dat op ieder ledikant drie of zelfs vier andere personen plaats zouden kunnen vinden.

Den volgende morgen trof mij, aan het ontbijt, het eigenaardige zoowel van het servies als van hetgeen daarin werd voorgediend. Het vaatwerk is ouderwetsch en waarschijnlijk kostbaar. Bij ieder couvert staan eenige bordjes, waarop onder onberispelijke zindelijke stolpen ronde beschuiten, ronde Hollandsche kaas, uitstekende boter en dunne sneedjes kalfs- en rundvleesch gereed staan. Opmerking verdient dat in Holland voor het ontbijt niet afzonderlijk wordt betaald; de prijs is in de verblijfkosten begrepen.

Na het ontbijt bracht ik een bezoek aan de heer J. A. C. Oudemans, professor in de astronomie en directeur van het Utrechtsche observatorium¹⁾.

„Minaret"

Professor Oudemans stelde mij voor terstond naar het observatorium te wandelen, dat zich te midden van een fraai plantsoen aan de zuidoostelijke zijde der stad bevindt. Het bestaat uit het hoofdgebouw en eenige kleine torens, in sierlijken trant opgerokken zoodat men zelfs in de verte den schoorsteen zou kunnen houden voor de minaret eener Oostersche moskee.

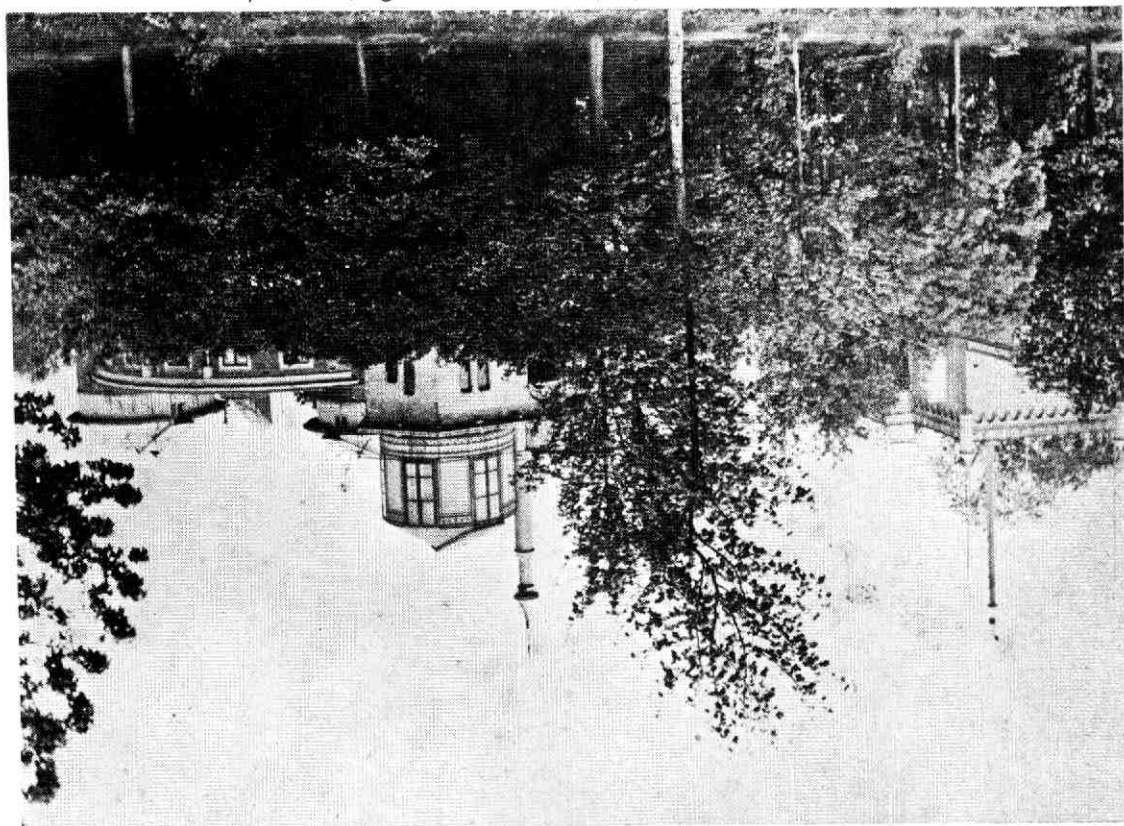
Nadat ik het observatorium bezichtigd had, noodigde professor Oudemans mij bij zich ten eten, waarna hij mij voorstelde met hem en zijne familie een rijtoertje te maken door Utrechts omstreken. In een fraai open rijtuig met vier zitplaatsen reden wij snel voort over den prachtige weg, met kleine, maar zeer sterke Hollandsche klinckers bestraat. In het algemeen zijn in Holland de wegen voorbeeldig aangelegd; behalve de groote spoorwegen bestaan er vele stoom- en paardetramwegen, die de kleinere steden en de dorpen met elkander verbinden. Het spoorwegnet wordt in grootte overtroffen door het net van uitmunten de straatwegen, glad als een trottoir van asphalt. De huizen in de dorpen zijn fraai en eigenaardig; het zijn meestal kleine, ongepleisterde, steenen huisjes van twee verdiepingen met groote ruiten. Bij ieder huisje is een lief tuintje, vol bloemen, meestal leliën en tulpen. Akkers zijn er niet veel,

"Acht wertsen"
Een achttal wertsen van Utrecht ligt het dorp Zeist, waar wij het uitgestrekte park en het ge-

maat wel weilanden met welig, sappig gras en talrijk vee. Het eenige wat mij op den straatweg buiten de stad onaangenaam toescheen, was het vrij groot aantal slagboomen, bij welke de tol-bazen het rijtuig doen stilhouden en tol heffen voor het doorrijden. Wel is die tol niet hoog, namelijk slechts 5 cents per paard, maar bij dit veelvuldig oponthoud is het of men niet vooruit komt. Professor Oudemans merkte echter terecht op dat wie den weg berijdt ook verplicht is in de onderhoudskosten bij te dragen. Aan beide zijden van den weg staan groote lindeboomen en overal waar een zijweg van de hoofdweg afvoert, zijn de boomen op beide hoeken tot op zekere hoogte wit geverfd om bij nacht gemakkelijker den ingang te kunnen vinden. Wij ontmoetten een menigte bruggen over smalle vaarten, waarin kleine schuiten drijven, beladen met klinkersteenen, groente enz. Deze vaarten zijn ingesloten tusschen vrij hoge en stevige aarden dijken, om de aangrenzende velden tegen overstroming te beveiligen.

bouw van de Moravische broeders gingen bezichtigen.
Door het tooverachtig park der Moravische broeders reden wij naar Zeist terug en vertoefden daar eenige oogenblikken in een restaurant, waar vele andere bezoekers waren, grotendeels veelvuldig uit Utrecht, waarschijnlijk naar aanleiding van een feest. Hier zag ik voor het eerst de nieuwe rijwelen met zeer dikke, van binnen holle caoutchouc banden. De vriendelijke Oudemans onthaalde mij op een Hollandschen drank, "advokaat" genoemd en bestaande uit brandewijn, notmuskat, eieren en suiker. Deze zoete drank stijgt krachtig naar het hoofd maar de Hollanders schijnen daar in het algemeen goed tegen te kunnen. De dames Oudemans lachten erom dat ik de "advokaat" te kras vond en aanvaankelijk zelfs huiverig was dien drank te proeven.
Toen wij ten huize van den professor waren te ruggekeerd? liep het gesprek over de schaarsheid van het hout in Holland en verzocht mevrouw Oudemans mij met haar naar de keukens te gaan, waar ik mij ervan zou kunnen overtuigen hoe goed en gemakkelijk men het kan stellen (vervolg zie pag. 93)

Het observatorium, met zijn schoorsteen als de minaret van een Oosterse moskee.

Zuilen voorop met openbare begraafplaats

Op zoek naar bepaalde gegevens komt men vaak andere zaken tegen, die ineens een oude vraag wakker roepen. Persoonlijk had ik mij wel eens afgevraagd: wanneer zijn openbare begraafplaatsen in ons land ontstaan? Encyclopedieën leren dat op 12 juni 1804 het begraven in kerken verbo-

den werd, welke maatregel men op 21 december 1813 weer introk, en dat het verbod in 1825 toch definitief ingevoerd is.

Maar zijn ze nergens eerder (en later) ingesteld? Al zoekende naar geheel andere feiten in de Alg. Konst- en Letterbode, kwam ik een verslag tegen van 1792 (deel 8, blz. 34) over de ingebruikneming van een openbaar kerkhof, buiten de stadspoort te Wijk bij Duurstede, dat dan het eerste van dien aard in ons land wordt genoemd.

Tegen deze laatste kwalificatie (het eerste) komt een lezer in een latere aflevering (blz. 154) op. Hierin vertelt deze dat de eerste openbare begraafplaats reeds in 1782 tot stand kwam en wel te Zuilen.

Willem René Tuyt van Serooskerken, heer van Zuilen en Westbroek, schonk in dat jaar aan het gerecht een stuk grond, gelegen iets buiten het dorp en „van 't gewoel der menschen afgezonderd“, voor het begraven in de „open lucht“ met, zoals vermeld, voorkennis en goedvinden van de eigenaren der graven in de kerk. Dan volgt een beschrijving van de begraafplaats en het fraaie hek ervoor, dat als opschrift heeft: „Wij leven om te sterven.“ Op verzoek van het gerecht moet de plaatselijke predikant in zijn preek wijzen op het nut van een dergelijke manier van begraven „om de vooroor-

(vervolg van pag. 92) zonder brandhout. Op den haard brandden turven, in den vorm van kleine kubben; in de keuken stond een groote kist, tot berging dezer brandstof. De overblijfselen van het diner op de tafel niet meegerekend, was de keuken voorbeeldig rein en zindelijk. De muren bestonden uit veelkleurige Delftsche tegels, zoodat de keuken er uitzag als een groot stuk porcelainen speelgoed. De meiden waren uiterst zindelijk gekleed en droegen fraaie kappen, op het hoofd met ontelbare plooiën. Oschoon onder geleide van een bediende van het hotel, kon ik in het eerst het huis niet vinden, voornamelijk doordien te Utrecht, eene stad

Lange strijd
De strijd betreffende begraven in kerken of buiten de brochure van W. A. Ockerse: Het begraven der Dooden buiten de Kerk en Stadsporten, Amsterdam 1792; 2e druk 1808. Deze ds. Ockerse was predikant te Wijk bij Duurstede en heeft, blijkens het voorbericht van bovengenoemd boekje, op verzoek van Heren Burgemeesters en Regeerders der Stad Wijk bij Duurstede een speciale leere over dit onderwerp gehouden (n.b. als jongste predikant was hij ervoor gevraagd!). Bij hun verzoek daartoe gebruiken de heren de volgende argumenten:
„De bijgelovige oorsprong van het begraven der dooden in de kerken.
Het onvoeglijke van dit aanhoudend misbruik. Het schadelijke voor de gezondheid der menschen, door zoodanige begravinge veroorzaakt wordende.
En eindelijk de noodzakelijkheid om in dit opzicht aan een spoedige verbetering te arbeiden.“
(Dus het begraven in kerken is onchristelijk, onhygiënisch en er komt plaatsgebrek). Als tekst kiest ds. Ockerse Ps. 34: 21: Hij be-waart al zijne beenderen; niet één van die wordt gebroken (Statenvertaling).

P. T. Hart

van 80.000 inwoners, de straten des avonds bijna verlaten en slecht verlicht zijn.“ (de vertaler merkt hierbij op, dat deze opmerking hem wat overdreven voorkomt.)
Noten.
1) De vertaler weet over professor J. A. C. Oudemans o.m. het volgende te vertellen. Geboren 18-12-27; in 1856 buitengewoon hoogleraar te Utrecht, 1875 hoogleraar aldaar. Hij verrichtte in Nederlands-Indië belangrijke topografische arbeid. 2) Volgens het Adresboek der stad Utrecht, jaargang 1892-93 woonde dr. J. A. C. Oudemans, hoogleraar, op het adres Lange Nieuwstraat 66.

De bovengenoemde brochure nu bevat de rede voluit. Meerdere voorbeelden van begraven buiten de kerken in binnen- en buitenland worden erin genoemd; o.m. de beroemde predikant-geograaf Peter Plancius liet zich in 1622 reeds buiten Amsterdam begraven. In 1779 was te Zwolle door een familie toestemming gevraagd om een particuliere begraafplaats buiten te mogen inrichten; dit verzoek is toen niet ingewilligd en die familie heeft toen in het open veld een graf voor haar leden ingericht, welk graf in 1787 geheel verwoest werd. Ook te Scheveningen was door enkele ingezetenen vergunning voor een privé-begraafplaats aangevraagd (1779), wat toegestaan werd. Als eerste openbare begraafplaats noemt onze schrijver inderdaad die te Zuilen (1782 dus).

Prijsvraag

In 1783 schrijft het Zeeuws Genootschap nog een prijsvraag uit over het voordeel van openbare begraafplaatsen buiten de stadskern. Het antwoord hierop door mr. J. D. van Leeuwen uit Tiel wordt in 1785 bekroond, waarop in die plaats een genootschap opgericht wordt om aldaar dat idee te kunnen verwezenlijken.

Ook buiten Amsterdam wordt een begraafplaats opgericht, in 1791 te Diemen.

De rede van ds. Ockerse heeft tot resultaat gehad dat, zoals reeds vermeld, te Wijk bij Duurstede in 1792 een openbaar kerkhof ingericht is.

Dat dit idee niet bepaald direct overal navolging vindt, blijkt o.a. uit het feit dat men jaren later nog herhaaldelijk in diverse kranten grafkelders in kerken te koop aangeboden vindt - dit heeft nl. ook financiële voordelen voor de kerken!

En ondanks het verbod van 1803 wordt bijv. prof. Saxe in 1806 in de Lutherse kerk alhier begraven!

Voor de uitspraak dat de openbare begraafplaats te Zuilen inderdaad als zodanig de eerste in ons land geweest is, pleit ook wel het feit dat de Hollandse Maatschappij van Wetenschappen aan de heer W. R. Tuyl van Serooskerken, naar aanleiding van deze schenking aan zijn dorp, in 1783 een gouden medaille heeft toegekend.

J. G. van Cittert-Eymers

„Geef Utrecht de vijf...”

Ja, u hebt het goed gelezen: „Geef Utrecht de vijf...” Dat wil zeggen, dat het deze keer om u persoonlijk gaat, om uw handdruk. In het leven van alle dag doet u dat zomaar niet. U belooft aan de ander pas iets, wanneer u daartoe de mogelijkheden hebt. Alleen dan bent u bereid tot een afspraak, waaraan wederzijdse verplichtingen vast zitten.

Ik ben ervan uitgegaan, dat de vijf middeleeuwse kerken die in Utrechts binnenstad nog om restauratie vragen, uw interesse hebben. Een stad die haar verleden verloochent en onvoldoende rekening houdt met het conserveren van wat uit lang vervlogen eeuwen aan monumenten resteert, is haar geschiedenis niet waard. En dat geldt ook voor de burgers, de inwoners ervan. Het wonen in Utrecht is niet zomaar een voorrecht, het is een unicum, omdat de stad uniek is. Ook zij die op andere wijze aan de stad Utrecht verbonden

waren (bijv. door studie, werkring of anderszins) moeten zich dit serieus realiseren.

Natuurlijk zullen er zijn, die over de vraag of de stad Utrecht de restauratie van vijf middeleeuwse kerken moet doorzetten, de schouders ophalen. Het zal hun een zorg zijn of het herstel van de onvervangbare gebouwen gerealiseerd gaat worden of niet.

Maar om die mensen gaat het natuurlijk niet. Het gaat allereerst om die anderen, die de restauratie van de vijf middeleeuwse kerken - de St. Nicolaas, de St. Jacob, de Buurkerk, de St. Jan en de Dom - toejuichen en er nog wat voor over hebben óók. Het gaat om hen, die het met de plannen van de overheid eens zijn, om dit grootse karwei te klaren en financieel mogelijk te maken. Op de eerste oproep om steun reageerden 500 belangstellenden. Zij stortten op girorekening nr. 61.65.17 (ten name van de *Kerkvoogdij der Ne-*

Oude kap over de middenbeuk van de Jacobikerk, gezien uit het oosten, dus naar de toren toe. Duidelijk zijn de gewelfroningen en stalen trekstangen, dienend om de buitenwaartse druk op de muur weg te nemen.

derlandse Hervormde Gemeente te Utrecht) onder vermelding: Restauratie binnenstadskerken een bedrag van f 25,— (+ f 5,— voor een ringband), omdat zij graag op het aanbod van de restauratiecommissie wilden ingaan, om hun - wanneer dat nodig is - te laten weten hoe de stand van de restauratie is.

Voor het genoemde bedrag ontvangt u op gezette tijden niet alleen de restauratieberichten, maar ook informatie over de geschiedenis van het unieke oude Utrechtse kerkenbezit. De eerste aflevering zal in december verschijnen.

Is dat nu zo belangrijk? Heeft de restauratiecommissie u dáárvoor nodig? Jazeker, - ook u kunt niet gemist worden. Want het gaat niet alleen om de stad of om de plaatselijke hervormde gemeente: het gaat veel meer om een bezit, dat er nationaal en internationaal zijn mag.

A. Graafhuys

Excursies

Voor de excursie naar de Dom op zaterdag 11 november jl. bestond zoveel belangstelling dat velen teleurgesteld moesten worden.

De heer Th. Haakma Wagenaar heeft zich daarom bereid verklaard in het voorjaar nogmaals een

rondleiding te verzorgen. Nadere mededelingen volgen nog.

Begin februari bezoeken wij het in januari te openen gerestaureerde 't Hoogt. In april zal een excursie worden gemaakt naar de St.-Nicolaas-kerk.

Actie gevraagd

Ondergetekenden, verontrust door de toenemend slechtere financiële positie van Oud-Utrecht, hebben besloten om daaraan een halt toe te roepen en zich voorgenomen om de verzorging van het jaarboek ter verzending, zomede de bezorging in de stad Utrecht buiten bezwaar van de kas ter hand te nemen.

Zij nodigen tevens alle leden die meer willen zijn dan passieve consumenten van wat Oud-Utrecht hun biedt, uit een briefkaart met hun naam en adres te zenden aan de secretaris, zodat op korte termijn een ledenvergadering bijeenroepen kan worden, waarop een nauwere betrokkenheid van de leden bij hun vereniging doorgepraat kan worden.

Wat „tussen Rijn en Lek“ kan, moet ook in Utrecht kunnen.

Peter van Daal
Joep Kervezee
Gibo Smilda

Nieuwe redacteur

Hierbij delen wij de leden mee, dat het de heer B. Kieboom in verband met zijn benoeming, al enige tijd geleden, tot chef perszaken bij de TH te Delft, niet langer mogelijk is redacteur van het maandblad te blijven. De heer H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, telefoon 616091, is bereid gevonden om met ingang van 1973 het redacteurschap op zich te nemen.

Wij danken de heer Kieboom heel hartelijk voor het vele werk dat hij voor de vereniging in het algemeen en voor het maandblad in het bijzonder heeft verricht, voor zijn grote aandeel in het nieuwe „aanzien“, dat dit maandblad na zijn komst heeft gekregen en voor zijn vele eigen bijdragen!

Het bestuur

Van twee grafmonumenten en een penning (2)

Ofschoon ook de Jacobikerk danig onderhanden wordt genomen, eveneens door het aannemersbedrijf Jurriëns, en je ook hier de duiven om de oren vliegen, zijn koor en dwarspand met een groot schot afgescheiden zodat hier kan worden gekerkt. Wij kregen de gelegenheid er bijgaande foto te maken. Het grafmonument is in 1769 vervaardigd door J. Verkerk. Op de grote, opstaande marmeren plaat is met vergulde letters vermeld wie in het graf zijn bijgezet. Het zijn mr. Jan Jacob van Westrenen en Johanna Catharina Mamuchet van Houdringe, Heer en Vrouwe van Lauwerecht, Sterkenburg, Themaat, de Wiers en Vuylcoop, benevens hun zoons Jan André, Arnout en Frederik Jan. De Van Westrenens hebben lange tijd belangrijke functies in Utrecht vervuld in de stedelijke magistratuur of, zoals Jan Jacob, als raad in het hof provinciaal en als advocaat.

De Mamuchets, kennelijk zeer gefortuneerd en aan verscheidene bekende families verwant, hebben maar een bescheiden rol gespeeld in het maatschappelijke leven. Het was waarschijnlijk Johanna Catharina's grootvader, Johan Mamuchet, die in de eerste helft van de 17e eeuw in De Bilt de hofstede kocht die hij „Houdringe” noemde naar een achtergelaten bezitting in Henegouwen vanwaar zijn vader naar Noord-Nederland was uitgeweken. Deze Johan Mamuchet was in tweede echt gehuwd met Margaretha Pellicorne, die vrouwe was van Lauwerecht. Johanna Catharina, zelf in 1690 geboren, had een twee jaar jongere broer, Johan Frederik. Voor hem had hun moeder in 1725 voor f 33.000,— de ridderhofstad en heerlijkheid Sterkenburg met toebehoren gekocht. Toen hij in 1740 ongehuwd overleed, was zijn zuster universeel erfgename ab intestato. Haar man had in 1721 „De Wiers” gekocht onder Vreeswijk en verwierf zich in 1751 Vuylcoop bij Schalkwijk.

Na de dood van de ouders - Jan Jacob stierf in 1769, zijn vrouw in 1772 - gingen de bezittingen over op de zoons. Mr. Jan André, kanunnik van St. Marie en geëligeerde raad in de Staten van Utrecht, kreeg Sterkenburg; mr. Arnout, kanunnik van St. Pieter, erfde „De Wiers” en de heerlijkheid Lauwerecht en mr. Frederik Jan, kanunnik ten Dom, ontving de heerlijkheid Themaat en de bezittingen in

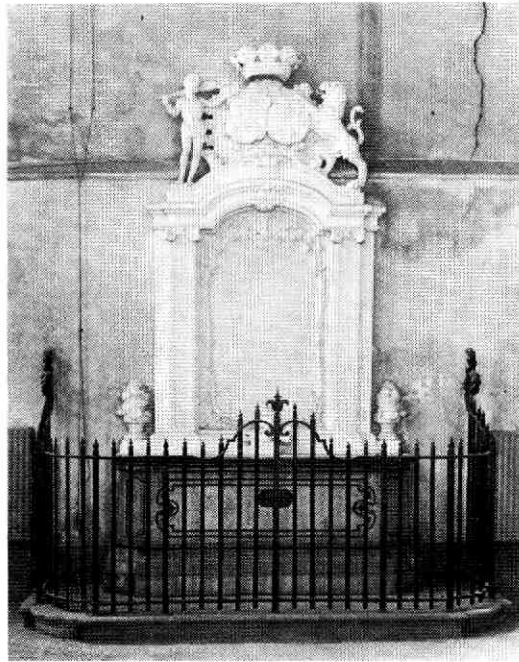

Foto P. van Vliet

De Bilt. Vuylcoop was er toen al niet meer bij. Jan Jacob had dit in 1754 geschonken aan zijn naar hem genoemde kleinzoon Jan Jacob Godin, een zoon van Jan Jacobs in 1744 overleden dochter Anna Elisabeth, die met Antoni François Godin was getrouwd. Alle drie zoons zijn, zoals we zagen, in de familiegrafkelder in de Jacobikerk bijgezet. Jan André in 1790, Arnout in 1795 en Frederik Jan in 1788. Laatstgenoemde heeft in 1779 het thans nog staande huis „Houdringe” laten bouwen, waarschijnlijk door de architect Abraham van der Hart, die in dit zelfde jaar tot stadsbouwmeester van Amsterdam is aangesteld. Na 1788 hebben Frederik Jans weduwe, Geertruyd Elizabeth Testart, en hun enige zoon Pieter Hieronymus „Houdringe” nog vele jaren behouden en bewoond, tot laatstgenoemde de bezitting in 1842 heeft verkocht aan jhr. J. C. W. Fabricius van Leijenburg. Tegenwoordig is de N.V. Grontmij in het huis gevestigd.

P. H. Damsté

Bronnen en literatuur:

- G. G. Calkoen, *Genealogische behandeling van twee te Utrecht en Amersfoort bekende geslachten tusschen circa 1550 en 1800* (1928). Gemeente-archief Utrecht, Bibliotheek over Utrecht, nr. 3115.
- J. R. Clifford Kocq van Breugel, *Kastelenboek provincie Utrecht, 4e druk, Utrecht, 1966*.
- E. B. F. F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Utrechtsche Ridderhofsteden en Heerlijkheden, 's-Gravenhage, 1909/1912*.
- C. A. van Swigchem, *Abraham van der Hart, architect, Stadsbouwmeester van Amsterdam, 1747-1820. Amsterdam, 1965*.

1. Lijst van schrijvers

Belonje (dr. J.). Een blekerij bij Amersfoort	24
Berents (D. A.). Utrechtse schouten tot 1300	29-31
— Taak van schout en schepenen	58-60
— Schouten en partijverhoudingen	76-77
Binsbergen (mr. J. van). Volkstaal en bijnamen	70-71
Booy (drs. E. P. de). Een stad vol scholen;	
Utrechtse scholenhouders in 1663	21-23
— De Heus	32
— Dochters, dochters	66-69
Cittert-Eymers (J. C. van). Zuilen voorop met openbare begraafplaats	93-94
Damsté (mr. P. H.). Van twee grafmonumenten en een penning	87-88, 96
Derks-Verhagen (Maria W.). Majestueuse langzaamheid; de Utrechtse „Telefoonkwesitie”	75
jaar geleden	82-86
G... (C. L. T.). Stooker, W 80 (24 februari 1972)	10-11
Gelder (dr. H. Enno van). Muntvondst in bouwput	73-74
Graafhuis (A.). Grammofoonplaat voor Utrechtse Domcantorij	65
— Wat gaat er gebeuren met „De Utrecht”	86
— Samuel Muller Fzn 1848-1872-1922	90
— „Geef Utrecht de vijf...”	94-95
Hart (P. 't). Russisch kolonel op bezoek	91-93
Kieboom (B.). In 't geweer voor Achter Clarenburg	7-8
— Toezegging inzake het NO-bastion Vredenburg	8
— Fort Rhijnauwen ongeschonden houden	12-13
— Excursie naar kasteel Ammersoyen	17-18
— Uw feestaanbieding: een litho van Kuik	25-27, 41
— Verslag kerkrestauraties	28
— Stadsarcheoloog aan taak begonnen	28
— Herbouw Domschip in het groene gras	32
— Restauratie grote stadskerken vergt jaarlijks ruim twee miljoen	45
— Sint Aegtenkapel Amersfoort na eeuwen in ere hersteld	52-53
— Nota tegen plannen voor noordtangent	80
Kipp (A. F. E.). Mariaplaats 22, een monument	9-10
Kits Nieuwkamp (H. W. M. J.). De Heus, „Sluishoef” onder De Bilt en een rechtssymbool	14-16
— Wapen voor waterschap Kromme Rijn	46-47
— Premies op schadelijk wild	78
Kylstra (Peter H.). Majestueuse langzaamheid; de Utrechtse „Telefoonkwesitie”	75
jaar geleden	82-86
Landzaat (F. H.). (met medewerking van mej dr. J. Hollestelle). Steen en pannembakkerij langs de	

Vecht	42-44
	54-56
	61-63
Maris (dr. A. Johanna). Utrecht 850 jaar stadsrecht, aanvulling	39-40
Plomp (Nico). Woerden en Utrecht in de middeleeuwen	19-20
Schaverbeke (W. F. van). Mijmerij over verleden-heden-toekomst	89-90
Stolk (Joh. H.). Utrechtse Dom; tragische zaak	75
Struick (J. E. A. L.). 1972: Utrecht 850 jaar stadsrecht	1-6
Tongerloo (L. van). IJsselstein, uw woonstede, in historische en hedendaagse beelden (J. G. M. Boon) (boekbespreking)	6
— De binnenstadskerken van Utrecht (Th. Haakma Wagenaar) (boekbespreking)	24
— Een portret van Belle van Zuijlen uit 1759	28
— Van Swindens Vergelijkingstafels van lengtematen en landmaten	48
— De Utrechtse gemeenten in 1815 in vraag en antwoord	63-64
— Een kostbare erfenis: Utrecht 850 jaar stad (G. J. Röhrner en R. L. Röhrner) (boekbespreking)	64
— John Wesley's contacten met Nederland (J. v. d. Berg) (boekbespreking)	64
— Woerden 600 jaar stad (Nico Plomp) (boekbespreking)	72
— IJsselstein, De St. Nicolaaskerk in IJsselstein (R. J. Ooyevaar) (boekbespreking)	72
Toussaint (J. E.). Heksenwaan en heksenwaag in oude prenten (J. Schouten) (boekbespreking)	13
Werkgroep Neogotiek, Sluiten is niet slopen; Drie neogotische kerken in Utrechtse binnenstad	34-38

2. Lijst van artikelen

Achter Clarenburg, in 't geweer voor —, door B. Kieboom	7-8
Amersfoort, Sint Aegtenkapel — na eeuwen in ere hersteld, door B. Kieboom	52-53
Amersfoort, Een blekerij bij —, door dr. J. Belonje	24
Ammersoyen, Excursie naar kasteel —, door B. Kieboom	17-18
Belle van Zuijlen, Een portret van — uit 1759, door drs. L. v. Tongerloo	28
(J. C. Bloem, dichter), Mijmerij over verleden-heden-toekomst, door W. F. van Schaverbeke	89-90

Burger in Utrecht, Rondleiding —	38, 41	—, Taak van — en schepenen, door D. A. Berents	58-60
Dochters, dochters, door drs. E. P. de Booy	66-69	—, Schouten en partijverhoudingen, door D. A. Berents	76-77
Dom, Rondleiding —	74	S.H.V. botst met leefbaarheid	48
Dom, Utrechtse —; tragische zaak, door Joh. H. Stolk	75	(Singeloverkluising), Nota tegen plannen voor noordtangent, door B. Kieboom	80
Domcantorij, Grammofoonplaat voor Utrechtse —, door A. Graafhuis	65	Stadsarcheoloog aan taak begonnen, door B. Kieboom	28
Domschip, Herbouwd — in het groene gras, door B. Kieboom	32	Stadsrecht, 1972: Utrecht 850 jaar —, door dr. J. E. A. L. Struick	1-6
Gemeenten, De Utrechtse — in 1815 in vraag en antwoord, door drs. L. van Tongerloo	63-64	—, Utrecht 850 jaar stadsrecht, aanvulling, door dr. A. Johanna Maris	39-40
Grafmonumenten, Van twee — en een penning, door mr. P. H. Damsté	87-88, 96	—, Middeleeuwse maaltijd	33
Heksenwaan en heksenwaag in oude prenten (boekbespreking), door J. E. Toussaint	13	—, Middeleeuwse maaltijd; Stormloop op middeleeuws eten	49-51
De Heus „Sluishoef” onder De Bilt en een rechtsymbool, door H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp	14-16	Stedschoontochten	53
De Heus, door drs. E. P. de Booy	32	Steen- en pannbakkerijen langs de Vecht, door F. H. Landzaat (met medewerking van mej. dr. J. Hollestelle)	42-44, 54-56, 61-63
Kerken, De binnenstadkerken van Utrecht (Th. Haakma Wagenaar) (boekbespreking), door drs. L. van Tongerloo	24	Steen- en pannbakkerijen, Reacties op artikelen over steen- en pannbakkerijen	80
—, Sluiten is niet slopen; Drie neogotische kerken in Utrechtse binnenstad, door de Werkgroep Neogotiek	34-38	Stooker, W. 80 (24 februari 1972), door C. L. T. G. ...	10-11
Kerkrestauraties, Verslag —, door B. Kieboom	28	Telefoon, Majestueuse langzaamheid; de Utrechtse „Telefoonkwestie” 75 jaar geleden, door Maria W. Derks-Verhagen en Peter H. Kylstra	82-86
—, Restauratie grote stadskerken vergt jaarlijks ruim twee miljoen, door B. Kieboom	45	Utrecht, Een kostbare erfenis: — 850 jaar stad (G. J. Röhner en R. L. Röhner), (boekbespreking) door drs. L. van Tongerloo	64
—, „Geef Utrecht de vijf. . .”, door A. Graafhuis	94-95	—, Wat gaat er gebeuren met „De Utrecht”, door A. Graafhuis	86
Kuik, Uw feestaanbieding: een litho van Kuik, door B. Kieboom	25-27, 41	Vredenburg, Toezegging inzake het NO-bastion —, door B. Kieboom	8
Lengtematen, Van Swindens Vergelijkingstafels van — en landmaten, door drs. L. van Tongerloo (boekbespreking)	48	Volkstaal en bijnamen, door mr. J. van Binsbergen	70-71
Mariaplaats 22, een monument, door A. F. E. Kipp	9-10	Wapen voor waterschap Kromme Rijn, door H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp	46-47
Middeleeuws spektakel rondom Marieken van Nieuwenweghen	41	Wesley, John Wesley's contacten met Nederland (J. v. d. Nerg), (boekbespreking) door drs. L. van Tongerloo	64
Muller, Samuel Muller Frederikszoon 1848-1872-1922, door A. Graafhuis	90	Willibrord, Van — tot Wereldraad	65
Muntvondst in bouwput, door H. Enno van Gelder	73-74	(Witkovsky), Russisch kolonel op bezoek, door P. 't Hart	91-93
Neogotiek, Aan de werkgroep — (zie ook: 34-38)	57	Woerden en Utrecht in de middeleeuwen, door Nico Plomp	19-20
Premies op schadelijk wild, door H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp	78	— 600 jaar stad (Nico Plomp) (boekbespreking) door drs. L. van Tongerloo	72
Rhijnauwen, Fort — ongeschonden houden, door B. Kieboom	12-13	IJsselstein, uw woonsteden, in historische en heden-daagse beelden (J. G. M. Boon) (boekbespreking) door drs. L. van Tongerloo	6
Scholenhouders, Een stad vol scholen; Utrechtse — in 1663, door drs. E. P. de Booy	21-23	— De St. Nicolaaskerk in IJsselstein (R. J. Ooye-	
Schout, Utrechtse schouten tot 1300, door D. A. Berents	29-31		

vaar) (boekbespreking) door drs. L. van Tongerloo
72

Zuilen voorop met openbare begraafplaats, door
J. G. van Cittert-Eymers 93-94